

ПРИНЦИПИ ИСТОРИЈЕ, 1898.

Садржај

- I Природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманогa, људскогa
- II Материјално, чулно иде пре нематеријалногa, апстрактногa
- III Материјална садржина ствари иде пре апстрактне форме
- IV Лично иде пре безличногa
- V Пошто материјална садржина иде пре апстрактне форме, то унутрашње иде пре спољњегa
- VI Пошто је непосредност један од атрибута чулности, материјалности, то непосредно иде пре посредногa
- VII Пошто чулно, стварно иде пре апстрактног, то и лепо иде пре доброг и истинитог
- VIII Несвесно иде пре свесногa
- IX Простор иде пре времена
- X Једнако, просто иде пре различногa, сложеногa
- XI Опште иде пре појединогa
- XII Цело иде пре делова, једно иде пре многогa
- XIII Процес одвајања појединог од опште првобитне целине
- XIV Последице процеса одвајања
- XV Пошто се из првобитне опште велике целине одвајају доцније мање и све мање ствари, то велико иде пре малогa
- XVI Пошто доцнијим одвајањем човека од природе настаје одвајање унутрашњег света од спољњегa, то човек природно посматра спољни свет, после себе. Објективно иде пре субјективногa

XVII Одвајањем појединог од општега настају борбе, болови и деструкције

XVIII Те борбе воде процесу редуцирања

XIX Процес редуцирања води процесу концентрације, локализације, стабилизације, згушњавања

XX Процес концентрације води процесу генерализације, процесу ширења, од ускости појединог до ширине општега

XXI То ширење бива озго доле, са висина у низине

XXII Тек доцније све поједине ствари, које су се одвојиле из првобит не опште целине, везују се у једну велику целину, те место

самосталних целина оне све више постају само зависни делови и органи једне једине велике целине. Процес везивања ствари јесте увођење све већег континуитета у ствари, и у том процесу је ход од дисконтинуитета ка континуитету

XXIII Везивањем свих појединих ствари у једну једину велику целину, свака поједина ствар долази на своје право место и у своје право

време, свака ствар добива одређене границе простора и времена, величине и количине, снаге и трајања, и по томе смисла и вред-

ности према другим стварима у тој целини. Тако процес везивања свих ствари у једну једину велику органску целину води процесу пропорционизације ствари, у коме је ход од диспропорције ка све већој и тачнијој пропорцији

XXIV И само у тој једној великој целини, која настаје процесима везивања и пропорционизације, види се да све ствари имају један исти

корен, иду једним истим путем и једном истом смеру и имају једне исте односе, пошто су све ствари делови и органи једне једине велике целине, да је та једна целина само једанпут постала и по томе само једанпут живи

XXV Пошто једним истим путем иду и природа и човек, то човек открива и испитује ствари оним истим редом којим ствари постају

XXVI Пошто су непосредна корист и потреба биле први пострек човековом откривању и испитивању ствари, то је човек испитивао ствари оним истим редом, којим су му те ствари постајале потребне

XXVII Пошто човек испитује ствари редом којим оне постају и редом којим му оне постају потребне, то ствари постају оним редом којим постају потребне, и ствари постају потребне оним редом којим постају

XXVIII Пошто ствари постају редом којим постају потребне и трају док су потребне, то ствари нестају онда, кад постану непотребне.

По томе је ред нестајања обрнут ред постајања

93/99

628

100

ИЗДАЊЕ ФОНДА ДИМИТРИЈА НИКОЛИЋА БЕЉЕ

ПРИНЦИПИ ИСТОРИЈЕ

КЊИГА ПРВА

РЕД У ИСТОРИЈИ

И.Н.Б. БР.
335

НАПИСАО
БОЖО КНЕЖЕВИЋ

Božo Knežević

*Principi Historije
1919
20. okt. 1919
BEOGRAD*

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1898.

Либ. Ср. 335

Хвала г. **Андри Ђорђевићу**, министру просвете и црквених послова који је учинио све да ова књига буде штампана о трошку задужбине пок. Димитрија Николића Беље; за тим и г. г. **Јов. Миодраговићу** референту за основну наставу и **Зарији Поповићу** статистичару министарства просвете, који су се старали око књиге.

Коректуру је водио г. **Милорад Павловић** бив. професор, пошто писац није био у месту. Штампарске погрешке су на последњим странама књиге.

Писац.

Историја је једна велика област која је, и поред светлих бугтиња које су неколико моћних умова запалили у њој, још пуна мрака и магловитих испаравања људске крви и људског зноја, просипаних по земљи хиљадама година у борби за живот, и борби за истину и правду. Кушам овим да и ја запалим једно мало кандило у тој великој мрачној области еда би и својом слабем светлошћу колико толико помогло да се осветли и прокрчи далеки пут човеков кроз историју, да би њим сигурније и свесније ишао крајњем смеру свом — правди и истини.

Јула 1898 год.
у Београду.

Ђ. Ћнежевић.

САДРЖАЈ

	СТРАНА
I Природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманогa, људскогa	1
II Материјално, чулно иде пре нематеријалногa, апстрактногa	11
III Материјална садржина ствари иде пре апстрактне форме.	21
IV Лично иде пре безличногa	27
V Пошто материјална садржина иде пре апстрактне форме, то унутрашње иде пре спољнегa	35
VI Пошто је непосредност један од атрибута чулности, материјалности, то непосредно иде пре посредногa	38
VII Пошто чулно, стварно иде пре апстрактног, то и лепо иде пре доброг и истинитог	53
VIII Несвесно иде пре свесногa	57
IX Простор иде пре времена	64
X Једнако, просто иде пре различногa, сложеногa	67
XI Опште иде пре појединогa	69
XII Цело иде пре делова, једно иде пре многогa	74
XIII Процес одвајања појединог од опште првобитне целине .	79
XIV Последице процеса одвајања	104
XV Пошто се из првобитне опште велике целине одвајају доцније мање и све мање ствари, то велико иде пре малогa	107
XVI Пошто доцнијим одвајањем човека од природе настаје одвајање унутрашњег света од спољнегa, то човек природно прво посматра спољни свет, после себе. Објективно иде пре субјективногa	110
XVII Одвајањем појединог од општегa настају борбе, болови и деструкције	117
XVIII Те борбе воде процесу редуцирања	122
XIX Процес редуцирања води процесу концентрације, локализације, стабилизације, згушњавања	130
XX Процес концентрације води процесу генерализације, процесу ширења, од ускости појединог до ширине општегa.	140
XXI То ширење бива озго доле, са висина у низине	157
XXII Тек доцније све поједине ствари, које су се одвојиле из првобитне опште целине, везују се у једну велику целину, те место самосталних целина оне све више по-	

	стају само зависни делови и органи једне једине велике целине. Процес везивања ствари јесте увођење све већег континуитета у ствари, и у том процесу је ход од дис-континуитета ка континуитету	165
XXIII	Везивањем свих појединих ствари у једну једину велику целину, свака поједина ствар долази на своје право место и у своје право време, свака ствар добива одре-ђене границе простора и времена, величине и количине, сваге и трајања, и по томе смисла и вредности према другим стварима у тој целини. Тако процес везивања свих ствари у једну једину велику органску целину води процесу пропорционизације ствари, у коме је ход од диспропорције ка све већој и тачнијој пропорцији	187
XXIV	И само у тој једној великој целини, која настаје про-цесима везивања и пропорционизације, види се да све ствари имају један исти корен, иду једним истим путем и једном истом смеру и имају једне исте односе, по-што су све ствари делови и органи једне једине велике целине, да је та једна целина само једанпут постала и по томе само једанпут живи	234
XXV	Пошто једним истим путем иду и природа и човек, то човек открива и испитује ствари оним истим редом ко-јим ствари постају	246
XXVI	Пошто су непосредна корист и потреба биле први по-стрек човековом откривању и испитивању ствари, то је човек испитивао ствари оним истим редом, којим су му те ствари постајале потребне	254
XXVII	Пошто човек испитује ствари редом којим оне постају и редом којим му оне постају потребне, то ствари по-стају оним редом којим постају потребне, и ствари по-стају потребне оним редом којим постају	255
XXVIII	Пошто ствари постају редом којим постају потребне и трају док су потребне, то ствари нестају онда, кад по-стану непотребне. По томе је ред нестајања обрнут ред постајања	276

РЕД У ИСТОРИЈИ

Један од основних закона који су исти за целу природу и за све ствари људске јесте закон *реда*. Једним истим редом иду ствари у целој спољној природи и у процесу индивидуалног и друштвеног живота људског, у процесу материје као и у процесу душе и духа.

I

Природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманог, људског.

Пошто је постанак човека доцнији моменат развитка природе и пошто је природа у главним правцима свог стварања и развитка била готова кад се човек јавио, то природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманог, људског.

1. Зоолошко природно порекло човечанства много је старије од његовог хуманог порекла, од порекла његове културе и цивилизације. Човек, као животињска специја, много је старији од социјалног човека; мушко и женско старије је од човечног. Социјалном и историском груписању човечанства има једва неколико десетина хиљада година, док се његово зоолошко порекло губи у далекој, природној, животњској тами.

Прво је природа морала толико напредовати да се човек на њој може јавити и развијати и прво је морала природна, физичка организација човекова толики напредак учинити да с ње, као с подлоге, пође и духовни прогрес човека.

2. Сва борба човекова почела је борбом с природом и, као и код животиње, она је прво борба за одржање природног, физи-

чког живота, за добијање спољних, природних услова егзистенције. Борба с природом основ је свима другим борбама: она је први основ свега друштвеног склapanања. С напретком људског духа та се борба све више преноси са природе на човека и његово друштво, те после борбе са спољном природом настаје унутрашња борба у друштву и борба човека против човека и против своје животињске природе. Тако је и култура, као тријумф човека над природом, много старија од цивилизације која је тријумф хуманог у човеку над животињским у њему.

3. Прво људско друштво јесте природно друштво — фамилија, које има и код животиња. Породица је првобитно чисто природна, животињска веза и тек поступно добија доцније хумани, морални карактер, с главним задатком спремања за социјалност и моралног васпитања. Првобитно друштво људско састоји се из независних фамилија, од којих свака има своје засебне обичаје и традиције, управу, земљу и култ. И прва фаза фамилије јесте чисто природна животињска веза (полигинија и полнацдрија) и тек доцније настаје моногамија, прва форма фамилије, основана не више на само природним него и на друштвеним условима. Из фамилијарних односа потичу прва права и дужности на којима се доцније оснивају далеке друштвене везе. Фамилија је први природни основ на коме се дижу доцније, више, историске форме друштва људског; племе, прва виша форма друштва јесте само раширена, разграната фамилија, чије чланове још везују природне, крвне везе, које се губе у народу, до данас највишој форми друштва.

4. Тако је првобитни, преддруштвени човек само природни човек. Он има само оно што му природа даје, иде онамо куд га природа води, осећа и мисли под непосредним утицима спољне природе. И прво гранање човека јесу расе а различност раса јесте дело спољне природе а не дело људске историје; оне су природни варијетети човечанства. А народи, који су постали доцније од раса, мешањем раса, одвајањем и груписањем према новим и друкчијим природним условима, јесу производ људске историје. Разлике између раса јесу физичке, природне; разлике између народа јесу унутрашње, историске као далеке консеквенце природних разлика. Тако су прве разлике међу људима само природне, физичке разлике, условљене спољном природом; историске и социјалне разлике по богатству, положају, образовању, интелигенцији долазе много доцније. У Индији, као и у свима првим оријенталним државама, прва унутрашња, социјална подела била је по природи тела отвореније и затвореније боје, између Арја и Шудра, између освајача и побе-

ђених. Индиска реч Вамари, аналогон касте, узета је од фарбе. Тек доцније се међу самим Арјима развиле касте.

5. Први елементи историје јесу чисто природни продукти. После првог доба историје, примитивног, природног живота људског до народа и држава настаје дуги период етничког живота и поспоци историје у то доба јесу народи, који су у прво доба склопљени и груписани према спољним уливима и условима природе, у границама, које је одредила спољна моћ природе. Планине су најстарије границе народа; јужно од Балкана и Алпа развиле су се прве старе културе европске; први почеци келтских народа били су на северу од Алпа и Пиринеја; Карпати су били границе словенских народа. Прве уређене државе простиру се од реке до реке, од реке до планине, од реке до мора. Ниједна земља, ако је није освајање увећало, нема у својој унутрашњости велику реку. Река је скоро свуд прва државна граница, а поред реке планина и море. Тако прво земље имају историју на после народи. Прво поједини крајеви земље трпе разне промене од разних племена и народа који су у њима живели, па после настају унутрашње промене једног племена на једном комаду земље. Историја Инглеске, Француске и т. д. старија је од историје Инглеза, Француза. А народи све више постају историски као и њихови језици и све форме социјалног и духовног живота, све више постају продукти историје, све мање природе, те је све ближе доба историског човечанства, заснованог и груписаног не по спољним, природним снагама и разликама, него по унутрашњим, људским, хуманим.

Према томе цела историја човечанства могла би се поделити на три велика периода:

I доба примитивног, природног живота, где је човек потпуно под владом природе и где се његово друштво не уздиже изнад фамилије, природне и прве форме друштва. То доба обухвата човека од његова одвајања од животиње до прве државе и првог народа;

II доба етничког живота, од оснивања прве, чисто људске заједнице, народа и државе, до данас; доба народа и држава;

III доба будућности, коме цео прогрес тежи, кад ће друштво људско, ослобођено свих непосредних и посредних веза природе и историје, бити засновано на чисто унутрашњим, хуманим принципима, који ће помирити човека са историјом и природом, унутрашње са спољним.

6. Природа је први економни фактор друштва, први услов стварања и распореда богатства; тек доцније социјалне и историске снаге условљују количину и распоред њега. Природна је привреда

прва економна фаза; на том првом економном ступњу човек добија од природе све што му треба, са врло малим улагањем рада, — природа привређује за човека. Некад је историју трговачких путева или значај положаја једне земље чинила историја њених обала и река; природа је владала човеком у његовом раду. За тим је човек дизао друмове и канале и везујући њима далеке крајеве и места добијао јевтинији пут. Данас жељезница паралелне добре и рђаве стране положаја једне земље, брзином, сигурношћу и јевтиноћом. Тако земља нека по свом положају и склопу постаје све мањи елемент привредног живота, а највише бива то њиховом принудном снагом за рад. Народ у унутрашњи, историски елемент све се више уздиже и по броју и по снази.

7. Човек је почео основе свог историског живота само у оним крајевима, где му је сама природа давала све што му је потребно било за живот и развитак. Природа је први основ и услов цивилизације човекове; тек доцније настају и историски основи и услови. Пошто је топлота прва и основна потреба свега органског стварања и развитака, топлота је прва потреба и људске културе. Тако су прве цивилизације људске могле постати само у топлим земљама, поред плодних река, онде где се још не уздигнут и не оснажен човек могао најуспешније борити с природом, те су тако цивилизације прво постале само на оним местима где није требало много људског рада и напора да се од природе добије све што човеку треба за живот, где је природа била најправилнија, где је тог њених периодичких појава био најмање ремећен другим снагама, а то је онде где није било кише, од чије би сувишности или оскудице трнела правилност. Теба у горњем Египту била је извор египатске културе због плодне Нилове земље и вечито ведрога неба. Тако су прве цивилизације природне: Египат, Мехико, Перу, Индија и т. д., које су се развиле не на историском основу, него на природном, развијајући се на оним местима где је природа њима zgodna и повољна била. Тек доцније настају историске цивилизације, којима је непосредни основ историска прошлост т. ј. историски континуитет. Тако су и оријенталне државе природне према данашњим историским, индустријским и слободним државама, основаним на хуманим, правним принципима, док су прве биле основане на чисто природном принципу права јачега. Тако је историја примитивног, људског живота само непосредно продужење историје природе и носи на себи све карактерне знаке првобитног природног: влада силе, једноликост, непрогресивност и механизам. Тако

су природни услови и снаге првобитни услови и постреци човекове цивилизације.

Не само постанак него и ход човечанства у простору и ход његове културе одређивала је прво природа. Главни путеви којима су се селили народи јесу од истока и југа ка западу и северу, из топлих у умерене и ладне крајеве. Пошто је култура прешла из колевке своје, из Азије у Европу, прва станишта њена и у Европи били су најтоплији крајеви: Грчка, Италија, Шпанија; тек у модерно доба култура се пење на запад и север. У сеобама народа реке су биле први и главни показивачи путева у дубину шумовите унутрашњости континента; оне су биле први друмови и дуж њих развијале су се прве цивилизације. Тако је природа до данас одређивала и ход човечанства у простору. Народи, пошто су основали прве цивилизације на истоку и југу, потискивани су, сеобом племена због умножења људства и оскудице ране све даље на запад и север и тек у тим крајевима, где човек није имао да од природе очекује много, те је био више остављен самом себи, дигла се вредност људског рада и свега људског, те су ту и основане прве хумане цивилизације.

И догод је природа давала човеку све што му треба за живот, дотле је и његов рад био мало потребан, по томе без велике вредности и по томе јевтин; отуд ропство човека у првим цивилизацијама и презирање рада. Тек са ослобођавањем човека од природних услова и тим уздицањем његовим, настајала је и све већа потреба рада и тим све веће поштовање рада, које је хришћанство прво прокламовало.

Тако је код првих, старих, народа било јаче развијено природно право и тек доцније, код модерних народа, развија се историско право, пошто је данас уплив времена, историје много већи него у старо доба, кад је природа превладно деловала.

8. Прва је религија природна, религија позитивна, непосредна. Сви специфички мити постали су из обичних природних појава. Прва политеистичка скаска о боговима постала је из природних типова; моралне или апстрактне дошле су много доцније. Религија примитивних људи и свих прехришћанских народа јесте у обожавању природе, њених снага и појава; сва је религија првобитно само култ природи. Прва форма фетишизма јесте постојање индивидуализање природних објеката и појава као моћи, којима се приписује способност добра или зла. Тек доцније пробуђена морална свест тражи етичко у религији. Првобитни дивљи дуализам још није теорија по апстрактним, моралним принципима, него само тео-

x) Види: Л. А. Меркелов, цивилизације и религије
неогречески рџки, С. Петербург 1898.

рија радости и бола, теорија природних контраста. Код Негара првобитни мит о два брата, белом и црном, нема никаквих моралних елемената, него је чисто природни мит, као борба између дана и ноћи. Али тај природни контраст дана и ноћи одвео је појмање на доцнију, рудиментарну преставу о супротности доброг и злог божанства. И код Северо-америчких Инда, као и у старој Азији, контраст светлости и мрака претворен је у контраст правде и зла. Удвајање човека — ехо, огледање, сенка — дало је прву сурову теорију о души, као о нечему што је одвојено од тела и дуализам у философији постао је из раздвајања душе и тела, које је основ апстрактном одвајању и супротности снаге и материје. И веровање у просто продужење овог земаљског живота нема ничега моралног у себи, док теорија награде, као доцнија, добила је етичког значаја у вишој култури.

А што су притисак и превласт спољне природе над човеком бивали слабији и религија је постајала све хуманија и унутрашњија; што је природа човековим сазнавањем бивала ближе човеку и блажа према човеку и обожавање природних, слепих, сурових и немилостивих сила претварало се све више у обожавање злих и добрих богова и духова, који управљају људском судбом; престава природних сила у људском облику, као најближем појимању обратила их је у богове судбе. Што је људска снага бивала већа према природи, све се више снажило и обожавање идеалисаног, људског. Првобитно природни богови постајали су доцније лични. Хермес био је прво плодотворна и творачка сила природе, за тим је постао заштитник трговине и саобраћаја. Са преставом богова као личних бића на њих се преносила и власт над тим појавима. Пошто су у Грчкој снаге природе много слабије него на истоку, те су мање притискивале човеков дух, то се у Грчкој прво човек и могао уздићи и ослободити од превласти природе, те је и религија Грчка била више прожета људским; богови, првобитно природне, немилостиве силе, спуштају се до узвишевијих, моћнијих људи. Људске страсти — љубав, мржња, гњев, завист — покрећу богове. Зевс је не само отац богова него и људи. Људска страна однела је ту победу над природном страном богова. Богови су били неразлучно улетени у живот, у скаске локалне, у судбе краљевских домова. Божанства старог доба постали су хероји. Лена Јелена била је првобитно богиња месеца у Спарти, Аполон Перзеус постао је јунак Аргоса, Аполон Бедерофонт, јунак Коринта. Док код свих првобитних, оријенталних народа постоји само вера у моћ природе и њених сила, а ни слутње нема о људској моћи;

зна се само за моћ духова и богова. Већ у херојском миту човек не верује више само у богове него и у самог себе, у своју сопствену снагу. Све позитивне особине свог карактера налази ту народ оваплоћене и изражене у облицима својих јунака као и у идеалним узорима.

Тако је првобитно судба човекова зависила од воље злих и суревњивих богова а мишљење да човек сам себи ствара судбу припада тек модерном добу цивилизације. И док су примитивне природне религије на оријенту као и у Грчкој и у Риму биле спале на то да буду само скуп спољних обреда и церемонија, понављаних без икаквог смисла и значења, само традиција која је прелазила из века у век, добијајући свој свети карактер само од старине, данас је религија постала скуп догама, принципа, није више спољна него је постала унутрашња ствар уверења; престала је бити ствар и постала је дух.

И све светковине пре Христа биле су чисто природне, основане на мењању небеских појава (пун и пов месец) и годишњих времена (јесење, пролећне светковине).

Будизам и Хришћанство јесу прве историске, етичке, хумане религије које долазе после првобитних, природних религија и у њима место природе и њених сила превлађује етичко и људско. Са Будом и Христом религију је почео проповедати човек, а не више природа као дотле.

9. И у уметности ишао је човек истим путем. Архитектура се развила прва од свих уметности, јер је најближа природи, пошто су све њене творевине више архитектонске. А и сама архитектура, као и свуд најстарија форма вештине, почела је подражавањем природним формама. Првобитно је човек сликао предмете из природе, из своје околине, а доцније сликарство је достигло врхунац, кад је предузело представљање човека као искључив предмет рада, док је подражавање природи у сликарству било развијено не само код природних, него и код старих културних народа. У другом периоду развитка грчке скулптуре, чији је главни представник био Праксител, прелазило се у опште од гигантског и надчовечног чему је Фидије у својим делима тежио, ка човечијем у опште, пријатнијем, мекшем, блажем, ка престави потпуне људске лепоте; место силног Зевса и строге Минерве бирани су за скулптуру међу боговима они, који су били ближе људима — Бахус, Венус, Амор, Аполо. — У развоју музике, најматеријалнија, најприроднија страна музике, ритам, прво се јавља; за њим долази мелодија, која према хармонији стоји као природа према духу, као чулно према апстрактном.

У античкој трагедији индивидуа не носи своју судбу у себи самој. Моралне силе које владају трагичким светом имају биће старих, природних сила, које су у основу појму о боговима, а карактери који раде још су и сувише природни људи. Први ступањ трагичког гледишта јесте наивно осећање судбе која долази с поља, озго, од природе. У античкој је трагедији много судбе и мало слободе; судба је условљавала карактере и они су носили њен отисак. Дугог је рада требало да се победи мишљење да судба људска долази с поља. С почетка народно веровање меће снаге које одређују судбу у најближе предмете који човека окружују; а снаге које одређују судбу стално су тежиле да се оделе од природних богова. У грчко доба, место многобројних оличених чаробних сила, јавила се поступно апстрактна судба, с почетка раздвојена на више богова, а после се слила с највишим божанством. Али је судба једнако остала спољна сила. Идеја да човек сам себи спрема судбу и да је у себи носи припада најновијем образовању и она је један од највећих добитака од њега. Та је идеја продрла и у нову трагедију. Судбина силази у самог човека, он носи своју судбу у себи самом. Његова судба није више каква спољна сила, него његова душа и дух и тек са таким појимањем могао се је јавити карактер, који оно што ради не ради из страха с поља или из себичности, него за то што осећа и појима да тако треба да ради. Карактер је одговоран, јер ради свесно. Тако је нова трагедија карактерна, античка је драма судбе. Сцена и земљиште моралности нису више спољни свет, природа, него унутрашњи свет духа и свести; карактерна драма и нема другог земљишта. Модерна драма од Шекспира више пази на унутрашњост јунака и карактера, на његову душу и борбу супротних елемената душе његове, док је античка драма гледала спољни свет и његове прилике и сукобе јунака са тим спољним светом. Ситуација је дакле била главни моменат античке трагедије.

У свој појезији и уметности оријенталног доба није се идеалисало на основу људског, него на основу природног. Идеалисани су природни типови и силе и отуд безмерност, диспропорција у свему. Животињска басна која је на истоку и постала, доказује странпугице којима се ишло да се доспе до људског. Тек у грчко и модерно доба почиње се идеалисати на основу и у границама људског.

10. Прва школа човекова била је природа и подражавајући њој он је научио прве вештине своје, које је доцније прогресом својим усавршавао. Природа је била први објекат човековог испитивања и изучавања и тек доцније настало је посматрање и изу-

чавање човека и друштва. Предмет философије обухватао је некад све: природу, бога и човека. Из те хаотичке целине прво су се издвојиле астрономија, физика и остале науке о природи; тек доцније се ослобођавају од ње и науке о човеку, те су се природне науке дигле до закона и тачности и појмови о материјалном свету, о природи, давно су утврђени и пречишћени; док су појмови утврђени само о човеку, као о животињи и само у животињској области људскога, дошло се до извесних закона, док се у друштву људском и у историји његовој није дошло још до позитивних и тачних закона. Тако се прво у изучавању природе и природних појава код човека дошло до закона, прво су се области природног дигле до наука, док у области хуманог, у области историје човекове ум човеков још није дошао до тачних закона. И човек је прво персонификовао природне појаве и снаге, па се после тим персонификацијама послужио да персонификује догађаје његове унутрашњости, своје преставе и мисли.

Коперник је учинио револуцију у астрономији што се посматрању кретања обрнуо од спољних предмета неба човеку, који их гледа. Видећи да се небески појави не могу објаснити тим да се звезде обрћу око човека, он је узео да се човек (са својом земљом) обрће, а да су звезде на миру. Тако је прво Коперник оборио геосцентричку заблуду, *заблуду човекову о природи*, па су тек после неколико столећа Ламарк и Дарвин оборили *заблуду човекову о човеку*, антропоцентричку заблуду. Прво је земља скинута са свог превладног, неприродног положаја и постала само један део једног великог организма, па је после скинут човек с таког истог превладног положаја и од богом изабраног створа постао само најпрогресивнија те највиша животиња. Као што је човек прво посматрао, изучавао и разумевао природу па после себе, тако је увек прво обарао непотпуне појмове своје о природи, своје заблуде о њој, па после своје заблуде о себи.

Ту исту револуцију учинила је у људском мишљењу Кантова поставка да се спољне ствари, ствари природе управљају према нашим појмовима, а не да се наши појмови управљају према спољним стварима и појавима. Том поставком омогућено је разумевање свих промена људског мишљења о спољној природи и о себи; њом је омогућена права философија историје и природе. Човек и данас има пред собом ову исту природу са истим механичким, физичким, хемиским и биолошким појавама и процесима, која је била и који су били и пре толико хиљада година, кад је човек први пут погледао слободним погледом око себе. Природа се у главном

није променила, док су се људска мишљења о њој непрестано мењала. Кад та разна, сукцесивна мишљења човека о природи и себи не би била истинита т. ј. природна, значило би да су сва доба до данас, са свима системима друштва и ума, лажна, те по томе да их није требало ни морало бити. А пошто је така неисториска т. ј. неприродна поставка апсурдна т. ј. немогућна, онда су промене људског мишљења о свету основане на законима саме природе човекове т. ј. да је тих промена морало бити. Ум људски морао је пролазити разне фазе свог развитка и те фазе морале су бити природни ступњи природног процеса. А пошто човек никад није могао видети промене у природи (јер се природа у главном не мења од како је човека) па да тек онда промени своје мишљење о њој, пошто је видео промене на њој и у њој, то су те промене мишљења људског природне и законите, оне су само далеки рефлекс, апстракција промена у самој природи, те су промене које бивају у људским мишљењима морале бивати и у самој природи много пре, него је човек и почео мислити о природи т. ј. фазе развитка ума човекова исте су фазе и развитка природе, што би било само једна консеквенца примарног закона, да исти закони владају и у природи и у уму људском и да ништа не бива у уму што не бива и у самој природи. Те пошто се природа може разумети само из ума људског, то се и историја природе може разумети само из историје ума људског, јер су исте промене морале бивати и у природи и у уму људском, пошто исти закони владају у једном и у другом. Тако се мора са свим друкче гледати на оно што се зове заблуда и истина; тако историја човечанства и ума његова постаје најшири и најсолиднији темељ све философије природе и историја ума људског постаје најјачи, највећи и најсигурнији критеријум сваке истине и сваког закона.

Прво су физиократи сматрали природу као главну потенцу све привреде људске, природа и њена помоћ била им је главна ствар. А доцније Смит узима човека са његовом снагом као одлучни узрок народног богатства.

Прво је Бекон увео индуктивни метод у философију природе, а за њим Лок у философију духа. Он је избацио из философије духа, као Бекон из философије природе, силогистичко испитивање суштине на основу урођених идеја, па је узео индуктивно испитивање духовних појава. Тако је Лок постао оснивач емпиричке психологије.

И естетика имала је до Канта догматички карактер: она је хтела објаснити лепо и у опште естетичке особине из природе

ствари, те је задатак догматичке естетике био: при каквим природним условима *ствари* бивају естетичке. А основно питање Кантаове критичке естетике јесте: при каквим условима *човекова престава* бива естетичка. Естетичко је предикат (унутрашње) престава а не (спољне) ствари.

11. По себи и за себе егоизам је нешто природно, што се само по себи разуме и ни добро ни зло. Обе ове особине добија егоизам у основу тек у заједничком животу с другим људима, у друштву, чиме се тек човек развија до правог човека, дакле према тежњама и егоизму других. Првобитно нема зле воље или рђаве наклоности које терају човека да тако раде, него је то природни нагон; добро и зло јесу атрибути човека и његових радњи; њих у природи нема; животиња не чини ни добро ни зло; она чини оно што мора да чини.

II

Материјално, чулно иде пре нематеријалнога, апстрактнога.

Природа је материја из које се извијају доцније форме, које, што су доцније све мање материје у себи имају, те су све чистије форме. Човек је најдоцнији створ природе и по томе највиша форма њена. *Материја иде пре форме. Материјално, супстанцијално, стварно, телесно иде пре нематеријалнога, духовног, апстрактног.* Материја је прво, снаге и форме доцније се развијају у њој и извијају се из ње.

1. Планетарна и стеларна материја иста је као и нашег глоба. Животињска топлота постаје истим хемиским процесом као и топлота ватре; у сунцу је извор и нервне снаге, која одушевљује људски организам, као и механичких снага и топлоте и електрицитета и магнетизма и хемиских процеса. Све су то само доцније разне форме и снаге једне исте првобитне материје. Што се даље иде од неорганског ка органском и од органског ка човеку и од примитивног човека ка цивилизованом све је мања разлика у основним елементима, у материји, у супстанци, а све већа разлика у формама. Неорганска тела састоје се из неколико десетина елемената, а сва органска, и биље и животиње, само из 4—5 истих основних елемената из којих се састоји и неорганско у природи, тако да хемија не зна за разлику између биља и животиња, као што ни психологија не зна за разлику између душе прими-

тивног и цивилизованог човека. Разлика међу биљкама и животињама као и разлика међу људима разних простора и времена није у првобитним, основним, материјалним елементима, него у формама. Човек је састављен из оних истих основних елемената из којих је састављена и спољна природа и његова душа из истих основних елемената из којих и животињска душа, те у човеку, у његовом телу и његовој души нема ничега супстанцијалног, те су и све разлике међу људима, у разним просторима и разним временима, само разлике у формама, које су доцније постале. И живот социјалног тела много је богатији у формама, него живот појединог човека, али у друштву нема ничега чега већ нема у животу појединог човека и још у животињском животу, тако да је индивидуални човек, који је и сам само једна форма природе и њених снага, материја друштва.

2. Тело човеково, и само једна форма материје, јесте првобитна материја душе његове. Човек је морао прво телесно постати човек и телом својим увек је ближе природи, него духом својим. Све прве пожуде детета иду, према склопу првих осећања, искључиво на задовољење телесних потреба (хране, ваздуха, топлоте, светлости, кретања). Физички нагон самоодржања не само што се први истиче међу нагонима човековим него и искључиво овлађује детињим животом. И кроз цео живот човеков телесне, животињске потребе јесу прве које се морају задовољити и које треба задовољити прво, да би дух човеков био правилан и здрав. Физичка су задовољства прва задовољства, физички су болови први болови и физичка је љубав прва и најосновнија од свих осталих форма љубави; физичка је љубав материја из које су се развиле све остале формије форме љубави. И сав прогрес човеков, сва цивилизација његова основани су и омогућени тим, што је човек прво ослободио своје тело од непосредне привезаности за земљу, од тежине, а то је учинио исправив се у ходу. Усправни ход ослободио му је руке и поглед, и ослобођеним рукама и погледом човек се ослободио од притиска природе и узвисио се над свима осталим животињама. Тако је човек у прадоба био телесно готов и човек је дуго ходио усправни и имао све карактерне облике тела човекова пре него је настао развитак правог хуманог — језика и с њим душе и духа.

Код животиње, детета, и првих људи тело је све и главно; одржање тела главно је задатак и брига, те је и душа ту још сва у служби тела и развија се у служби телу и у бризи за њега. Права душа, самостална и независна од телесних пострека, по-

треба и задовољстава, јавља се тек доцније код човека. Слободне воље или психичке самоодредбе нема код животиња, јер импуде код животињске воље долази увек из телесног организма, са његовим потребама и тежњама. Слободна воља т. ј. самоодређивање духа долази из психичког организма и почива на субјективној, слободној фантазији, којом се психички организам издиже изнад физичког и независнији је од њега, од закона нужности општег природног тока.

Дете добија прво неку свест о спољњем свету, о најближој околини и не зна о себи још одређено јасно; за тим ступа његово тело с удовима у његову свест; оно се учи да себе познаје као ово телесно биће; садржину његове самосвести чини његов телесни живот и оно себе зна и назива као објекат, још не као ја, него као ово, тако названо биће. Најзад ступа и сам психички живот у свест и то полако одвајан и разликован од телесног бића. Мора се дакле душевни моменат развити до одређене пуне садржине и рашићене целине, пре него што може постати предмет свести, разликовати сам себе, од тела и означавати се као ја.

Борба човекова првобитно је телесна, чулна, чисто животињска борба за живот, за рану, и у цело старо доба сви су ратови политички и економни; у свима су супротне стране гледале да овладају другима или на њихов рачун да живе или су поједине класе хтеле друкчи распоред богатства. Тек у треће доба јавља се нова форма борбе: религиозна, рат за унутрашња уверења. Религиозна толеранција старих долазила је од преваге чулних, материјалних интереса над интересима душе и духа. Тако је религиозна борба прва форма борбе мисли, борбе духовне. И главни задатак старих религија био је задовољавање телесних потреба, чулна задовољства. Исус је први почео учити да се не треба бринути само за тело и телесне потребе.

Прво је физичка снага човекова замењена оруђима и машинама, па доцније долазе машине у којима је механизована интелигенција људска, сведена на законе механике.

Физички, економни живот народа морао је увек бити прво довољно развијен да би се на њему као на природном основу могао дићи политички и социјални живот народа. Без економне подлоге не може се развити ни политички живот, нити у опште може бити консолидованих држава и друштава, као тела у којима се једино може и развити дух народа. И од свих теорија о друштвеном животу, од свих социјалних наука јавила се као наука прво политичка економија као теорија материјалног, телесног живота људ-

ских друштава. Наука о духовном животу народа долази после на ред.

Маса народа јесте тело народа; душа његова излива се доцније у литературу његову. И дуго пре него се развије литература живот се троши у борби и бризи за одржање, у ратовима и физичким задовољствима. Литература настаје тек кад је израђен и готов језик као и дух, кад је тело готово.

Прво је укинута физичко ropство, па се данас тежи духовној слободи у свима правцима, и од притиска религије и од ауторитета.

Прва времена историје људске имају више супстанцијалног него потоња, јер је у њима положен основ свега даљег историјског развитка, стварањем тела и основних праваца душе и духа, стварањем оруђа, језика, исмености, религије, уметности; стварањем главних карактера, типова и форма историјског живота за сва потоња времена. Тако се примитивно доба људског живота може узети као тело историје, у коме се и из кога се у свима потоњим временима развија историјска душа човечанства. Кад је један пут тело било готово, онда се и душа историјског човечанства пробудила у првој уређеној цивилизацији.

И први народи стварали су само материјалне културе. Пошто је првобитно борба човекова, борба за одржање тела, чулног живота и за задовољавање чулних потреба, то је и права цивилизација т. ј. култура душе и духа могла настати тек кад је осигуран телесни, чулни живот и кад су задовољене материјалне, физичке потребе. И све су античке цивилизације више мање материјалне, чулне; оне су биле више култура материје, природе, тела него духа.

И изучавањем тела почело је свако изучавање уопште.

3. Дух човеков не само што прво чулима опажа и осећа материјално, не само да су чула први орган душе, а чула опажају само материјално, него су чулни утисци и осећаји материја, из које се доцније израђују више форме душе и духа. Чулни осећаји јесу први материјал духовног живота. Идеје су онако исто деривације из чулних утисака и осећаја, као што су изрази за душевна стања деривације израза за чулне утиске и осећаје; изрази за душевне појаве узети су првобитно из телесног света; унутрашњи свет духа означава се симболима, који су узети из спољњег света простора. Сви корени, сви материјални елементи језика јесу гласни знаци само за чулне утиске. Чулно осећање и чулно опажање јесу први ступањ духовног присвајања, сензације су материја престава. Престава је сложен факат из сензација. Спољњи појав ступа пред душу у чулној престаји коју она ствара из спољ-

них утисака и све више скида са њих карактер чулнога, материјалног, и из све чистијих форма изводи све више и шире мисли.

Осећај је првобитни садржај наше свести, првобитно стање душе; осећаји су најнижи ступањ у развоју душевног живота; они су проста стања у којима осим њихова проста садржаја ништа друго не може се разликовати; чулни утисци и чулни осећаји јесу сировина душе и стоје онако исто према појмовима, мислима и идејама као сировине према вишим формама које им индустрија даје, као крв према сировој рани. Мишљење је индустрија сензација. Знање детета није још као код одраслог у форми одређено разликованих појмова, него прво у форми осећања. И свако ново знање људско појављује се прво у облику осећања. Тим су путем нише и велике истине наука. Свака је идеја прво слућена, осећана дуго, пре него је у појединим мислицима добила чисту форму т. ј. продрла у свест, а још дуже док није постала опште добро многих. Тако с почетка наше радње воде осећаји, за тим идеалне преставе тих осећаја. Место правога кретања, које је бивало пред очима, јавља се престава кретања. Асоцијација се ствара између идеалних престава. Тако чулни нагон делује у човеку пре него разумни; осећање иде пре свести. Прво делује животни нагон, коме је израз осећање. Чулност, осећање јесу прва форма душе, материја њена. Тако човек прво само осећа себе, после мисли себе и о себи. Преставе и појмови били су првобитно само осећања; првобитно значење речи топлота јесте извесно осећање. Код детета је све стварно, цео живот душе његове јесте у стварности, у стварним материјалним предметима, његови болови и задовољства јесу стварни, оно види само ствари и тек доцније са већом зрелошћу стварна осећања уступају пред преставама и мислима, док их најпосле са свим нестаје. Тако је архитектура, најстарија од свих уметности, најматеријалнија и највише везана за материју, док се кроз скулптуру, сликарство, музику и појезију дух човеков све више ослобођава од материје. Тако и ритам, најматеријалнија страна музике, прво се јавља; тек доцније настају мелодија и хармонија.

4. Не само да чула осећају и опажају само оно што је материјално него су стварни, материјални предмети садржина прве свести и првог мишљења у опште. Наше су преставе првобитно сами стварни објекти и тек доцније човек разликује своје преставе од објеката, на које се оне односе. Тако се појам представљеног објекта који је некада био један, распада доцније у два појма: преставу и објекат. У првобитном објекту престава и престава објекта нема ни појма објекта, ни појма мислећег субјекта као та-

ког, него је објекат преставе обоје уједно: и оно што мисли и оно што се мисли. Првобитно је мишљење у сликама самих предмета; тек доцније на вишем ступњу мишљење је у апстрактним сликама, које су само бледе копије предмета, или су предмети потпуно нишчили. И прво се спајају уједно слични предмети, па после слични односи. Тако се од голог самоосећања и голе предметне свести долази доцније до праве самосвести слободне од ствари и стварних предмета, те се и човек све више ослобођава владе стварног, спољњег света спуштајући све више своју судбу у себе самог. Тако прво мишљење мора тећи на самим стварним предметима, мора се од њих постићи и водити. И све данашње апстрактне речи првобитно су имале стварно значење, означавале су чулне, материјалне предмете.

5. Тако је и у језику првобитно било све супстанцијално и тек поступно речи су постајале чиста форма, без материјалности и добиле формално значење, служећи само за говорну и логичку везу. Тако су првобитно речи само гласни знаци за материјалне слике, те у сваком језику с почетка превлађује чулно, телесно, материјално, које доцније постаје све апстрактније, формалније. Па и многи мислиоци стари и потоњи давали су извесним речима позитивне особине, као да су ове ствари, а не само знаци, а та њихова заблуда потицала је из тог првобитног правца мишљења људског.

6. И у писању се ишло од материјалног ка све мање материјалном и све више формалном. Народи су писали своју историју прво о самим стварним предметима: храмовима, палатама, пирамидама, споменицима; па и право писање било је прво по цигли, камену, по зиду и по кожи и т. д. до данашње хартије и штампе.

7. Први новац био је непосредно у самим стварима од вредности, повци су били материјални предмети — стока, коже и т. д. — те је тај новац имао много супстанцијалнију, реалнију вредност од потоњег повца, злата, сребра, хартије. Тек доцније, за одређене предмете, који су поглавито долазили у саобраћају, ковале су и одређене монете, тако да је свака засебна врста монете изражавала непосредно вредност особене врсте предмета, која је и у сликама на монетама отискавана, а тиме се у неколико добило и убрзање саобраћаја. Тако код старих Римљана, где је покретно имање било већином у домаћим животињама, прве монете изражавале су тежином и отиском својим, искључиво и поглавито, разне врсте тих домаћих животиња, од куд и име ресита. Такав метални комад са сликом коња, вола, овце, могао се променити само за

предмет који је тај новац означавао (за коња, вола, овцу). Свака особена врста тих металних комада била је и непосредна једнакост вредности особених стварних објеката.

8. Као што је човек првобитно мислио само у сликама предмета, као што су првобитно речи живе слике самих ствари, тако су и првобитна писмена означавала саме ствари, прво у природној, целој слици, т. ј. писмена су била прво слике самих ствари, после симболички, т. ј. писмена су била прво само тачне копије чулних предмета, по том се претварају у аналоган симбол а одатле у азбучни знак, који служи за просто подсећање појма, без икаквог трага од пређашње моћи представљања у слици. Прво су Египћани изнели чиста писмена из првобитне множине предметних слика. Тако су писмена била прво живе слике предмета, данас су само мртва слова без икакве унутрашње садржине; тако се из материјала слика уздиже писменост као и из материјала гласова језик. И као што су прве монете биле живе слике непосредне вредности, равне непосредним вредностима насликаних предмета, тако су и речи и писмена били првобитно непосредно слике самих предмета.

9. И у религији божанства су била прво сами стварни, материјални предмети: фетиши, животиње, дрва, звезде, сунце. Прогресом ума религија се све више чисти од материјалног и чулног, уздижући се до све чистијих форма.

10. Као што је природа старија од човека, као што ствари постају пре мисли, много пре него што човек мисли о њима, тако је стварност први ступањ свега мишљења. Што ум сазнаје, постало је давно пре њега. Народи, у свом религиозном, политичком и социјалном животу, несвесно стварају свет објеката који тек после долази до свести. Природа је постојала много пре него је човек видео и почео о њој мислити, као што су и људи варили рану и рађали децу од како их је, а тек много доцније доспели су физиолози до истините науке о варењу и рађању. Право је постојало много пре него су закони написани, језик је постојао много пре него је прва граматика написана; уметност је стварала лепе ствари много пре него је прва естетика написана; народи су преживљавали догађаје и проживљавали и стварали историју много пре него је прва историја написана. Тако граматика стоји према језику као законодавство према народним обичајима, као естетика према уметностима, као речи, писмена према самим стварима, као историја према стварном животу, као принцип према стварним фактима. Човекове мисли о стварима само су последње форме које те ствари узимају на себе. Апстракција је последња, највиша форма духа, као што је

човек последња чулна форма материје. Уздицање од стварног до идеалног и све идеалнијег, од материјалног до све нематеријалнијег јесте једна од страна прогреса људског; што је нижи ум, он је све више потонуо у стварност; он мисли о стварима и у стварним сликама; он говори о стварима и стварним фактима; што је нижи ум њему је стварност све потребнија. Што је виши ум он се све више уздиже изнад стварности, до све формалнијег, апстрактнијег, идеалнијег.

Као што ствари постоје много пре него је човек почео о њима мислити, тако су ствари постојале много пре него су добиле своје име. Психологија је старог порекла, а име јој датира тек од краја 16. столећа; религија је постојала давно пре, него су јој Римљани дали то име; природне науке имале су већ своје одређене области и постојале су пре него им је модерно доба дало имена. Тако увек и свуд појам иде пре израза; ми прво имамо појам, а после добијамо име за њега.

11. Тако и дело, радња иду увек пре, него се о њима мисли. Историја сваког народа прво је у делима његовим, после се развија дух и настају мисли. И у старо доба било је теже описати какво знатно дело него га извршити. И први појави на које је обратила пажњу историја и стала се занимати њима била су видна дела, а нарочито ратови, који су највише напрезали националну снагу, били су увек први и главни предмет историографије.

Прво се нешто уради, па се после о њему мисли; тако су и сви народи прво радили и свршавали дела, па су тек доцније почели о њима мислити; тек из дела потиче свест; тако се и морал развија тек доцније, из свршених дела; тако се и прво развија морално осећање, па тек доцније философска рефлексија.

И у првим делима појезије износи се радња, дело, активно; тек доцније износи се страсти, осећања, тежње, нејасне замисли и наде. Тако појезија дела иде пре појезије осећања.

И човек ради пре него што размисли о својој радњи; он тек после мисли о њој.

12. По томе и *практика, практички живот иду пре теорије.*

Све су се науке развиле из праксе, из практичног искуства и живота, из практичних, животних потреба. Астрономија као наука развила се из практичне потребе деобе времена и оријентисања у простору и времену; геометрија је постала из практичног мерења земље, нивелисања и омеђивања; интереси локомоције отворили су многе користи практичној па и теориској механици; практична механика била је позната још најстаријим народима, тек доцније Ар-

химед оснива теориску научну механику, развив теорију простих потенца, полуге, итд. Већина основних појава металургије била је откривена и примењена на људске потребе много пре него су природне науке самостално постојале, а готово само металургским фактима дугује хемија за свој постанак. Тек крајем прошлог столећа одужила је хемија свој дуг металургији давши чврст темељ научном разјашњавању факата познатих догле само практичним искуством, а тиме и металургији. Саобраћај и трговина прокрчили су пут и учинили потребним географију, која се без њих није могла развити. Ботаника је постала из тражења корисног и лековитог биља и распознавања штетног. Практична анатомија старија је од теориске; тек кад се она општије почела радити, образовала су се поступно одређена правила о поступању при секцији т. ј. постала је техника анатомије. Медицина је постала из практичне потребе лечења болести. Пре научне економије, која је постала у II пол. 18. столећа, било је само праксе и народи су се само у том разликовали, што су различно мислили о тој пракси. Тако је и историја у старо доба писана с практичног гледишта, ради поуке, примера, јер се веровало у могућност примера и по томе да је историја учитељ живота, те су с тога и писали само монографије, те је појам о општој историји био непознат старом свету. Појам закона узет је из грађанског права и тек је доцније пренесен у научну теорију. По томе је вештина прва фаза сваке науке, свака наука почиње као практична вештина; астрономија је почела као астрологија, као вештина читати из звезда судбу људску, тек доцније настаје астрономија као наука о звездама, хемија као алхемија само је вештина, света и тајна, претварати метале у злато и налазити еликсир живота; ботаника је прво била вештина распознавати штетно и отровно биље од корисног и лековитог, медицина је вештина лечити болести и у многоме је и данас на том првобитном ступњу сваке науке; историја је прво била вештина описивати догађаје и из живота и догађаја извлачити моралне лекције, тек доцније она постаје наука о процесу и законима живота човечанства у свима просторима и временима. И што се у којој области ствари и појава мање дошло до тачних и сталних закона, тим се она мање диже до науке и више остаје на ступњу вештине; политика је још вештина.

13. И у историји појмова и теориског мишљења људског материјалност, супстанцијалност јесте почетак и прва фаза. Прва философија узима за први узрок, за првобитни и последњи основ свих ствари нешто материјално; тако први грчки философи узимају за

тај првобитни основ ствари наизменце воду, ватру, ваздух; тек доцније почиње се замишљати тај праоснов све апстрактније, као што се и душа све више ослобођава материјалног и све се мање замишља као материјална.

Тако су материјалне ствари, као у философији, биле први принципи и у појединим наукама. Извесни материјални флуиди били су први принципи физике и појединих физичких стања, снага и појава; светлост је тумачена извесном светлосном супстанцијом, која струји из тела која светле; топлота је постајала од нарочите топлотне материје, као што су магнетизам и електрицитет тумачени нарочитим материјалним флуидима, као што је и цела природа била састављена из извесних материја. Тек доцније све се више одбацују материјалности калорика и светлости и осталих физичких снага и све се више појимају као особене форме кретања.

Тако је прво постала доктрина о непропадљивости материје, па се тек доцније јавила доктрина о непропадљивости снаге.

Тај исти супстанцијални каузалитет владао је и у духовним наукама и још се ту држи; у психологији узимањем душевних моћи у извесном броју, које су ту оно исто што су у физици били флуиди; у историји принципима догађаја и кретања појединим моћним личностима. У историји тај појам супстанцијалног каузалитета још се држи и држаће се догод закони и принципи не дигну историју на достојну висину. У појединим моћним личностима још се гледају једине снаге, које чине историју друштава и тек са све већим разумевањем историје све ће се више увиђати да су личности само невољна и немоћна оруђа општег, апстрактног процеса историје.

Материјалност је први ступањ и у појимању душе. По првобитном материјалистичком погледу, кад човек види само оно што се чулима може видети и свако појимање везује за нешто материјално, схвата предмете онако како се они у њиховој материјалној форми појављују, ту је појам живота и живе снаге идентичан с појмом тела. Првобитна теорија о души и телу јесте двоструки материјализам; душа је материјална; она је или копија тела или је у дисању (јеврејски *nephesh*, дисање, душа, санскрит. *âtman* и *rgana*, грчки *psyche* и *pnema*, латински *animus*, *anima*, *spiritus*, словенски дух, дах). И стари философи појимали су душу као неко материјално биће које станује у телу. А још старије од те преставе о души као о особитом, телесном предмету у телу, јесте потпуно мешање душевног са телесним. И то веровање у материјалну душу и да су поједине особине њене везане за поједине телесне органе, допринело је развоју канибализма. Верујући да је место појединим

одличним особинама по неког човека у појединим деловима његова тела, развио се код примитивних људи обичај да једу људе, да би са поједеним телом примили у себе и њихове особине.

Тек доцније апстракција одваја душу од тела и појима се нематеријална душа.

III

Материјална садржина ствари иде пре апстрактне форме.

Пошто тако првобитни дух и историског и индивидуалног човека види само оно што се чулима може видети и свако појимање своје везује за нешто материјално, стварно, схвата предмете онако како се они у њиховој материјалној форми појављују, то даљи процес људског духа све више чисти ствари од унутрашње материјалне садржине, те оне све више постају све чистије форме. Тако процес духа људског иде од чулног, стварног, материјалног, конкретног ка све апстрактнијем (све даљим историским процесом материјалности, супстанцијалне садржине све више нестаје из ствари и појава); од живих бића ка голим фактима, од живих сила ка мртвим, апстрактним законима, од личног ка безличном, од ствари и појава ка све чистијим формама.

1. Чулни осећаји јесу први материјал духовног живота. А чула и страсти говоре и разумевају само слике. Догод примитивни човек није умео разликовати особине једног предмета од самог предмета, него је држао да су особине нераздвојне од предмета, дотле у духу његовом није било апстрактних израза ствари ни апстракција, него само предмети, живе слике предмета; првобитно је мишљење у живим сликама предмета. Чулна радња и фантазија испуниле су и оживеле све појаве и ствари у природи духовном садржином. И главни посао потоњег разумевања и науке био је у том да илузорну садржину појава и ствари, коју је у њих уметала фантазија, избаци и да појаве и ствари, сводећи их најпросте факте и голе форме, подводи под апстрактне законе. Првобитно се материја сматра као жива и одушевљена, те хилозоизам не одваја душу ни од материје ниј од тела и тек потоњи механички поглед на свет избацује живот из материје и све појаве и ствари у свету тумачи законима механичког кретања.

Тако првобитни ум замишља у свакој ствари, сваком појаву унутрашњи живот, садржину; после, место живота замишља се у

стварима и појавима *снага*, која је опет само модификација живота и први корак апстракцији, апстрактном појимању ствари.

а) Појам снаге јесте први ступањ развика каузалности; снага је први узрок, супстанцијални каузалитет и тек доцније природне науке труде се да појам снаге ослободе од њене супстанцијалне основе. Појам снаге у психологији донео је учење о моћима душе. Из искуства снаге потекло је и искуство материје и знање простора.

Тако се првобитно држало да је у праматерији нека праснага, творачка снага, која се у њој развија и тек доцније из тог појма снаге изишла је идеја творца, који је ван материје и који влада њом.

Тако су до Либига природњаци тумачили појаве биља и животиња неком особитом животном снагом и он први доказује да ту нема никаквих особитих снага, него да се и органска тела међају по истим општим природним законима, по којима се изводе и промене у неорганским телма, да су закони хемиских промена у живим телма они исти који су и у неорганским.

б) Тако и у процесу религије из множине богова издваја се по неко божанство по својој надмашној моћи. Првобитни дух гледа у благости знак слабости, њему прво импонује моћ и њена употреба. Отуд се у преставама о богу прво развио појам моћи.

в) Као што је првобитна форма лепоте у снази, јер је само она дело рода, тако су и први производи уметности производи снаге и силе, тако су и све прве форме уметности упућене на снажно и силно.

г) Потреба у прво доба да се употребљује скоро искључно физичка снага, да би се победило зло, дала је повода да се одаје култ моћи, сили, снази и да се као хероји сматрају силни, снажни људи, који су се својом физичком снагом борили против природних зала; отуд првобитни, нижи дух гледа у силним, моћним личностима, ратницима и владоцима, главне чиниоце историје сваког народа, само њих види и поштује; и у колико се човек лакше борио против природе, у колико је дух све више побеђивао материју, то су и култ силним и снажним и величина хероја све више опадали.

И као што је физичка снага основ прве аристократије у свима историским друштвима, тако је физичка снага клица и моралне снаге. Врлина долази од врло, што значи снагу (*vis, vir, virtus*), снага људска управљена на добро; врлина је снага воље, порок је поремећена, покварена, оскудна снага. У историји човека влада моћи старија је од владе дужности, из идеје моћи развила се морална идеја. Првобитна природна држава доводи своје установе првобитно од снага, а не од закона; прво право то је право јачега. Снага је

први закон и претходи свима законима; она првобитно уређује фамилије, племена, народе и државе; и кад год су закони олабавили или нису били довољни, одлучивала је снага. Тек у најновије доба држава се диже до моћног моралног појма; из просте, сурове престава моћи државе развила се виша државна идеја, све чистија идеја моралности, држава добија нов задатак — развика човека и спремања њега за човечност т. ј. за човечанство.

Тако су историју човечанства чинили до данас само силни и моћни, историја је била само апологија снаге и силе, а све се више обрће нејакима и малима, као и религија.

И најпосле та замишљана садржина ствари и појава, постајући све апстрактнија, све је више нестаје, а појави и ствари, у којима су замишљани живот и снага, све више постају голе форме, мртви факти, подвођени све више под генералније и апстрактније законе.

2. И у философији и наукама исти је ход.

Као што је код детета и примитивног човека све мишљење у живим сликама ствари, тако је и на првом ступњу наука све познање у преставама, у живим сликама ствари. Сlike и симболи јесу први резултати и прва садржина мишљења. Стари философи нису умели друкче изразити своје идеје него у преставама, у сликама. Као што је метафизика прва физика, тако је у физиологији прво владала хипотеза о животном начелу, по коме је живот био састављеном од мртве материје; тек доцније живот се појма не више као продугат неке мистичке животне снаге, него као механички резултат радњи разних органа и целог живота планете.

И кад се прешао први ступањ конкретног појимања, прве апстракције нису биле чисти појмови, него су биле извесна супстанцијална бића, стварни узроци и принципи ствари, жива бића; тежина је прво сматрана као засебно биће које улази у тела; тако су тумачени и електрицитет и магнетизам, а тај су ступањ прешле и моралне и интелектуалне апстракције. Тек доцније апстракције постају чисте форме.

Тако се у научном појимању ствари и појава тежи све апстрактнијим узроцима и законима. А што су више апстракције тј. што су генералнији појмови, све више нестаје из њих чулнога и живота. Што је нешто више апстрактно, мање је живо. Закони и узроци, којима човек данас тумачи појаве спољног и унутрашњег света, стоје према негдашњим живим снагама у стварима, према духовима и божанствима, као што стоје данашња писмена према

некадашњем писању у сликама; у њима нема оне живости, очигледности, чулности, као у некадашњем свету духова и богова; закони су голе форме, апстракције, без икакве садржине, мртви рудименти живих духова и богова. Као што данашња апстрактна реч „дрво“ не даје верну слику дрвета, тако ни апстрактна мисао не даје верну слику односа ствари. Гравитација, еволуција, прогрес, и т. д. само су мртве апстракције, голе форме.

3. И прве, примитивне, природне религије пуне су живота; оне су жива појезија; приче и идеје о боговима живе тада у живој песми. И све позитивне историске религије у почетку су пуне живота; доцније губе оне много од своје живости; од живе појезије оне се свде на мртву, формалну догматику. Место култа живим силама и појавима природе, настаје култ апстрактне догме. Унутрашња садржина будизма и хришћанства ишчезла је у практичном животу скоро са свим и обе су религије постале и сувише спољње, свдећи се све више на празне церемоније и обреде.

Доктрина и догма постају увек пре ритуса, као што унутрашње осећање претходи спољном акту. И унутрашња доктрина, која је ритусима и церемонијама давала некад вредности, значаја и ауторитета, ишчезла је данас скоро са свим и заборављена, а ритуси и церемоније остали су празне форме.

Тако је и из молитава нестало некадашње садржине, која их је оживљавала и давала им практичне вредности; оне су данас отврдле у традиционалне формуле и практички узеле су више мање форму чаролеских изрека.

И култ постаје све апстрактнији, формалнији. Од жртвовања човека и животиња култ се све више блажио и апстраховао до данашњег тамјана и свећа.

У античком храму становао је унутра бог. Данашња је црква празна и служи само за скупове побожних.

4. Првобитно све радње човекове биле су пуне живота, смисла, значаја; свака радња његова потицала је из живог веровања, свака је била део култа злим или добрим духовима, као што је првобитно и свака реч непосредно имала неког значења, као што је и свака слика, писме, имала стварног значења. И као што се из данашњих мртвих речи и писмена изгубио сваки живот и сваки смисао и речи и писмена постале само голе форме, мртви знаци, тако се из тих примитивних радњи изгубио сваки живот и сваки смисао и те радње постале су само мртви рудименти, без значаја, смисла и живота.

Првобитно игра је део култа, којом се славили духови и богови и одавана им пошта. Тада је она била још жива радња, пуна

смисла и значења. Даљи развитак игре код културних народа представља још само симболички, све слабије и све нејасније оно што се првобитно догађало у ствари и са свесним, озбиљним смером у животу, док данас није игра спала на просту, голу забаву, без икаквог даљег значаја и смера. Од важне религиозне радње играње је данас постало само забава.

И лов је некад био један од главних извора ране; данас је само забава.

Првобитна озбиљна борба у животу и триумф победиоца над побеђеним спала је данас на голу забаву у свима друштвеним играма.

Пљачкање и крађа жена као да је прелаз од полигамије ка моногамији, пошто је само крађом и отмицом могао човек узети једну жену искључиво за себе, па и доцније се задржао тај симбол крађе и некад озбиљна радња отимања спала је данас на игру, на го симбол, на свадбену свечаност; данашње весеље и чашћење при свадбама била је некад озбиљна брига жениха да ублажи многе сузарице што једну жену само он узима за себе.

Детиње игре, хазардне игре (заостатак од вештине прорицања из примитивних времена), традиционални изрази, загонетке, свечаности при полагању темеља грађевина, тајна учења, омина, аугурије, оракули, утробе картомантија, хиромантија, магија, спиритизам, имали су некад практичног, озбиљног смера у животу, или су као озбиљне церемоније биле део култа у месту и времену њиховог првог постанка, а данас су те радње, пошто је из њих првобитни значај полако изумро, постале бесмислене. Данашње безначајно затварање уста при зевању долазило је првобитно из веровања да тада, при отвореним устима, може ући зао дух у човека. И сва некадашња жива веровања спала су данас на мртво *ваља* и *не ваља* радити, без смисла и значења.

Као речи, писмена и обичаји, и пословице су некад биле пуне живота, драмске слике, читаве приче о извесним појединим догађајима, па су се временом од басана свеле само на моралну поуку, на голе сентенце. Тако пословице стоје према баснама као данашња слова према некадашњим сликама.

И сви народни обичаји, којима се данас изгубио смисао и који су постали голе форме, били су некад или живе навике појединих виших индивидуа или део култа.

5. Стварање *језика* на првом ступњу његовом јесте право сликање гласова; гласови су елементи или материја преставе. Прве речи биле су чулне слике оног предмета који се описује, потпуна драма, сликање бића које врши једну радњу (*duhitar* — кћер). А

још пре него су постале праве речи, живи покрети тела, руку, лица, били су једини изрази ствари и осећања. Поступно реч је губила своју личност, нестајало је стварног престављања унутрашње слике, ишчезавало је оно живо, драмско из речи и најзад је остало само чисто фонетичко обележје, звук без икаквог живота, без икакве успомене. Све су речи прошле тај првобитни митски период. Први језик није ништа друго до скуп индивидуалних гласних знакова за материјалне слике, те у прво доба језика још све има своје значење. Што више језик прелази из аглутинативног у инфлекциони, из њега све више нестаје друго-степенних елемената, па и главни корен квари се ради образовања флективних форма. Богатство форма у опште се умањује кад почне процес дељења супротан аглутинацији. На радикалном ступњу језика сваки звук има своје неизмењено и самостално значење, а с појавом аглутинације то значење остаје мало по мало само за главне корене, а најзад на флективном ступњу и оно постаје нејасно. У грчком и у опште у старим језицима речи са њиховим инфлекцијама и разним крајцима њихових падежа кретале су се као жива тела, док у већине модерних језика оне су само голе форме, скелети, јер све данашње апстрактне речи првобитно су означавале чулне, конкретне предмете, те је свака реч имала конкретно, стварно значење. Па и данашњи граматички наставци, крајци били су првобитно речи за себе, са својим сопственим значењем. Све што је данас у граматици чиста форма, првобитно је било супстанцијално. Тако првобитно речи нису биле само чисте слике ствари; оне су биле део саме ствари; отуд и бајање речима које долази из веровања у унутрашњу вредност и садржину речи. Отуд и заблуда многих мислилаца, старих и потоњих, што су давали речима позитивне особине, као да су оне ствари, а не само знаци. Прва су имена изражавала љубав и мржњу, проклетство и благослов, саучешће и одвратност и из тих осећања постали су у језицима артикли. Звучна форма данашњих речи никако не одговара садржини, за то је језик сувише безбојан и изгледео. Код детета са речима, којима се служи за означавање неких садржина свести, спојено је и осећање и стварни доживљај, док у речима одраслих нема икаквог ни осећања ни доживљаја. Тако и имена и термини уобичајени у религијама немају данас скоро икаквог етимолошког значења у језицима који их употребљују. Те речи и термини дошли су са стварима и идејама које су они представљали и само су речи остале; унутрашња садржина њихова ишчезла је. Тако је данашњи језик с једне стране само изгледела митологија, безбојна и безлична историја првог живота душе људ-

ске; у њему је само у апстрактним и формалним разликама очувано оно што митологија чува у живом и конкретном.

6. Као што је човек првобитно мислио у сликама самих предмета, као што су првобитне речи живе слике ствари, тако су и првобитна *писмена* означавала саме ствари, прво у природној целој слици, после симболички т. ј. писмена су била прво слике самих ствари, тачне копије чулних слика, по том се претварају у аналог симбол, а одатле у азбучни знак, који служи за просто подсећање појма, без икаквог трага од пређашње моћи престављања у слици, т. ј. без првобитне садржине. Тако се из материјала слика уздиже писменост као из материјала гласова језик; првобитно писање је сликање, одржавање успомене на виђено видљивим знацима. Прво су Египћани изнели чиста писмена из првобитне множине слика. Тако су писмена била прво живе слике предмета, данас су само мртва слова, без икакве унутрашње садржине.

7. И у ходу уметности архитектура, најстарија од свих, најматеријалијна је, највише везана за материју, док се кроз скулптуру, пиктуру, музику и појезију дух човеков све више ослобођава од материје. „Архитектура је музика у телесним, материјалним формама, музика је архитектура у тоновима“, у формама чистим од сваке материје, од сваке садржине. „Уметничко дело у толико је слободније и више што је незнатнији носилац његов, материјал, што се најбоље огледа у појезији и науци. Најрђавија штампа на танкој хартији носи најзначајније идеје.“ У сликарству и музици модерни су надмашнији од старих, јер те уметности мање зависе од материје и више су у чистим формама, дакле добијају своју снагу од апстрактног ума. И садржина појезије, осећања човекова, тек доцније добијају форме у које се изливају. Епос живи пре него се напише.

8. Последњи резултат свега процеса човекова живота, свест, нема по себи икаквог даљег садржаја, него је само унутрашња светлост у коју улазе преставе, мисли и т. д. и тим бивају свесне.

IV

Лично иде пре безличнога.

Та првобитна садржина ствари и појава, тај унутрашњи живот њихов, замисљени су првобитно као радња живих, личних бића. Детињи и примитивни ум тумаче све појаве као резултат

личних радњи, пошто је лично најближе појимању њихову; посао је зрелог ума да, избацујући лично из ствари и појава, своди их све више на безличне, апстрактне законе. То је *ход од личног ка безличном*. Чула осећају и схватају само материјално, лично, а чула су први орган душе. Материјализација и персонификација јесу први атрибути чулности.

1. Дете увек тражи лично и са личним жели да дође у лични додир, а врло је мало склоно да остане при апстракцији каквог безличног закона. Око детета опажа прво лица и много раније сазнају се и прате погледом људска лица и облици него други предмети; отуд се памћење за физиономије развија раније него за друге утиске вида. Деца прво разликују личне преставе о субјекту — отац, мати, а тек доцније разумеју речи којима се разликују људи по њиховом занимању или звању. На и прве преставе детета јесу више мање верне слике онога што је дете помоћу својих чула опазило и прво учење језика детета битно је условљено тим, да дете спољне предмете увек сигурније у њиховом стварном облику и вези појми и тако их утисне у свест, да кад их опет види, оно их позна и исто им име да. Тако дете појима предмете просто тако, како се и они појављују и у тој репродукујућој радњи душа је везана за стварне предмете, независне од ње. Тако дете има у својој свести прво чисте слике предмета из којих доцније постају преставе.

2. На првом ступњу историског духа човековог, као и код детета, делују само чула и осећање, а тек доцније развија се апстрактна снага, тада дух не зна за процесе, апстрактне и механичке; он тада зна само за бића, жива и лична, слична човеку, за духове и божанства добра и зла, која су жива, лични узроци свих ствари, стања и појава; све што постоји живо је, осећа, тежи, креће се и ради као и човек у својим осећањима, жељама и радњама; тада се не зна за апстрактни појам догађања; све што бива сматра се као радња каквог живог, личног бића. И као што човек прво од себе полази у спољни свет, тако он прво себе узима за мерило свега у спољном свету, прво све односи на себе и везује за себе, те и о свему суди прво по себи; све што бива бива по мотивима, оним истим који и њега крећу. Тако су жива, лична бића првобитна садржина ствари и појава; после се у стварима и појавима замисљају снаге и најпосле та замисљана садржина ствари и појава, постајући све апстрактнија, све је више нестаје. Ствари и појави постају уму људском све више само форме од све мање и мање типова. Поједине ствари и појави све више постају само мртви факти, гола писмена у књизи природе.

Ту је узрок и привидне реалности снова. Првобитна персонификација ствари и појава давала је чисте слике њихове у мозгу, које су се доцније нагомлавањем, изоштравањем, васпитањем и наслеђем претвориле у голе идеје без слика. А чим ослабе ти психички и физиолошки упливи и чим разум изгуби контролу над кретањима душе и из будноће пређе се у сан, одмах ступа првобитна, урођена персонификација чулних престава. Отуд се никад не сажњају апстрактне, безличне ствари него само слике и ликови. Отуд дивљи народи тешко разликују у сећању своје праве доживљаје од санова; отуд веровање у реалност снова, и отуд долазе безбројни мити т. ј. преставе се претварају у праве објекте. Тако је првобитна фантазија човекова испунила целу природу сликама, ликовима и фантазмама, којих је доцније све више нестајало пред разумом који се поступно будио. Сводећи све више лично на безлично све јачи разум избацује све више првобитну, илузорну садржину из ствари, коју су им давали фантазија и чула и ствари, место живих самосталних бића, постају све више мртви, поједини факти све апстрактнијих и виших закона и принципа.

Тако разум, који долази после и чији су резултати философија и наука, стоји према првобитној фантазији, чији је резултат персонификација ствари, као што стоји будноћа према спавању, као светлост свести према мраку живота.

3. И процес развитка религије јесте све више апстраховање. Животиње су првобитно биле саме божанства; тек доцније су у животињама почели гледати не сама божанства или њихова земна тела него само њихове симболе. Заједно с тим симболичким значењем извесна животиња постаје биће посвећено извесном богу (орав Зевсу, сова Атени, врана Одину). Аполо с почетка био је поглавито бог сунца, који из мрака излази — мајка му, Лето, значи помрчина — чији светли зраци растерују ноћ. За тим је постао бог који просипа не само физичку него и духовну светлост. Тако је он постао бог одушевљења, појезије, музике и, као симбол те стране његова бића, има цитру у руци. У даљем развитку религије, место култа живим силама и личним бићима, у појавима природе настаје све формалнији, безличнији култ догме. Слике и ликови све више нестају из религије, уступајући све више једном невидљивом, апстрактном духу. Што је религија виша тим је у појавима све мање живих бића и личних воља, а све више апстрактне законитости, док у монотеизму један бог, као апстракција свих снага, израз свих односа и свега поретка, не постане заједнички принцип свих манифестација духа људског.

4. Први философи разјашњују спољни поредак унутрашњим, оживљују природу људским тежњама и моторе разјашњују мотивима; наше преставе о снази и узроку изведене су из наших сопствених напрезања и изјава воље; промене које се на пољу виде тумачене су променама које се у себи осећају. Ту је извор фетишизма код деце и дивљака, доцнијег политеизма код старих народа и лаганим префињавањем у апстракцију, потоње метафизике и физике философа. Узроци се прво персонификују, за тим се уздижу до духова и богова, а после, лаганим нестајањем личних особина преобраћају се у бића и најзад се разрешавају у снаге, као разјасниоце односа. А из појма бића прешле су најбитније одредбе у потоње појмове супстанце; доцније негације бића претварају се у одредбе бића, и у моменту кад то бива прелази биће у супстанцу, а супротности бића претварају се у акциденталне особине супстанце. Тако прво нестаје лика из појава, после нестаје воље, за тим се губи самосталност као независна егзистенца и најпосле спадне на го, мртав факат, као апстрактан израз избацивањем живих бића и ликова из природних појава и свођењем тих појава на безличне, мртве законе. Место живота долази снага, место воље закон. Тако пут сазнања иде од предмета до слике, од слике до симбола, од симбола до идеје. Откривајући праве законе ствари сазнање руши онај свет творачких сила и плузија којима је детињи ум човечанства напунио сав спољни свет, одавајући се чулним утисцима и фантазији без рефлексије. Блде живе слике, у којима је младићска фантазија гледала виновнике и покретаче појава, а место њих долазе невидљиве, безличне силе, које раде по слепим законима. Прва форма дуализма у философији јесте спор доброг и злог божанства. Прва грчка философија била је у томе што се из појава и елемената избацивало лично и место њих за прве узроке узимали се безлични појави и снаге; место Зевса, Посејдона и Ада говорило се о ваздуху, води, ватри. Тако је философија увек почињала тим што је место личних намера узимала безличне односе ствари.

И сав посао и задатак науке у први мах јесте избацивање личног из појава и свођењем њих на безличне законе. Електричка сила у Њилибару приписивана је још од Талеса и дуго после њега некој души у њему, а тако је тумачена и влада магнета над гвожђем. И небеска тела била су прво или сама жива бића, духови или седипшта њихова (Меркур, Сатурн, Венера). У Хемји први откривени гасови, па и ваздух држани су прво за духовна бића (geist, gas, spiritus, ваз-дух) и тек им је доцније одређен прави карактер. Првобитно болест није само знак промена и поремећаја у телу

него са свим лично биће за себе, зло биће, које је невидљиво као дух, продрло у тело; отуд су духовници у једно били и први лекари. Парацелз је варење ране приписивао радњи неког духа. И појам типичке и животне снаге код биљака и животиња јесте само персонификација унутрашњег процеса код њих. И у свима наукама тежи се узроцима све више апстрактним, а безлични закони и узроци само су симболи помоћу којих човек гледа да протумачи појаве спољног и унутрашњег света и стоје онако исто према некадашњим духовима и божанствима, као данашња писмена према некадашњим сликама у писању; у њима нема оне живости, очигледности и чудности као у некадашњем свету духова и богова. Тако религија, уметност и појезија које говоре само у сликама и ликовима, стоје према философији, науци и прози, које говоре само у безличним формама и законима као примитивни говор и писање у сликама, према данашњем говору мртвим речима и писању мртвим словима. Па и сама наука постаје све више дело безличног, историског духа; личност мислиоца и откривача и индивидуалност његова све се више губи у историском континуитету; његово дело све је мање отисак његове личности, све више резултат прошлости и историје, све више манифестација безличне, апстрактне историске законитости, најбезличније и најапстрактније снаге од свих других.

5. И сва је историја првобитно само историја појединих личности; историја времена, епоха и народа концентрисавана је у појединим личностима. Историја народа јесте прво у историји појединих моћних и угледних индивидуа, у биографијама владалаца и јунака, у описивању њихових живота, дела, битака и дворова. Неразвијена историска свест сматрала је поједине личности као покретаче свега; поједине људе, који су проповедали нове идеје или урадили штогод у друштву, гледала је као апсолутне творце тога, не видећи и не знајући дуги низ претходних спрема, бораба и услова, који су таке ствари изазивали у живот. Тако се историја прво занимала животима угледних личности, појимајући да оне праве историју; после је постала студија обичног живота, обичних људи, њихова живота, обичаја и установа. Тако је историја била прво историја личности, доцније је настала историја идеја. И као што процес и прогрес сваке науке тежи да обезличи оно што је лично, да од лица пачиши ствари и факте и да ове подводи под све апстрактније законе, тако је у томе и смер историје научне. Са већим знањем и дубљим увиђањем прилози појединих личности и њихова важност биће све мањи. Све веће познавање историје обара веру у геније, оригинале, богом надахнуте личности и ве-

личине људске и све више даје видети да су они само производ извесног времена и осталих услова, да су они велики само за доба у којима живе и да су поједина доба велика само за оне људе који у њима живе и да је свака величина људска условљена историјом, прошлошћу и својим временом, друштвеном средином. Све већом светлошћу и једнакошћу тежи се да свака личност може потпуно развити све своје способности и тако ће сјај, који је некад обавијао главе појединих, изгубити се у општој светлости. Митско стање науке и друштва било је оличавање, зрела и разумна наука различава. У свима природним наукама избачена су већ лична, жива бића из ствари и појава; у историји личности су још главни носиоци историје и главни фактори; још се ту личност појима као нешто што само по себи ради, ма да је и у њој, заједно са случајем, изгубила већи део свог значаја и поједина личност, јер јој је научно појимање оставило само толико да буде оруђе, да се испуни историска идеја, т. ј. све се више личности своде као факти под владу историских идеја. Као што се све некад јављало у живим бојама, слике религије, уметности, језика, писмена и т. д. које све више бледе у апстрактним, културним формама, тако и боја, смисао и вредност појединих индивидуа све више бледе у историји. Личности све више постају невољна, несвесна оруђа историје, факти и егземплари пред генералним законима, идејама и принципима, мртва слова у великој књизи историје, сама по себи без смисла и без вредности, добијајући свој смисао и своју вредност само у вези са многим другим, пре и после. Обожавање личности само је срицање историје. Историја све више постаје синтакса људског живота, у чијим се реченицама, од читавих епоха и времена, поједине личности, као и слова, и не виде. „Место занемеле речи великих индивидуа све се више чује брујање безличне судбе.“ Личне, људљиве воље све се више покоравају безличним општим законима, те и живот и догађаји у историји добијају све строжији и величанственији карактер, јер су све мање производи и манифестације људљивих воља појединих индивидуа, све више резултати безличних и слепих закона, неумитне и моћне судбе. — И не само што личности постају у историји све више само голи факти пред законима, мртва слова у књизи њеној, него и све оно што је некад у историји имало типичку вредност добија за научну историју све више само егземпларну вредност; све оно што је некад било пуно живота и ширило се и деловало као самостална целина и снага, пред научном историјом све више губи своју живост, самосталност, целину и своју особену боју и своју самосталну вредност и бледећи све се више

сужава на поједине факте пред све ширим законима и принципима. Самостална времена и епохе постали су само периоди историје; животи читавих народа постали су само епизоде историје човечанства; религије, философије и науке постају само фазе и гране једног истог ума, факти једног истог принципа.

6. Пошто је личност чулни, видни узрок радњи и догађаја, то првобитно и нема никојег другог регулаторског начела осим онога које потиче из личних особина, личне надмашности. У примитивним друштвима нема већих социјалних мотива; у тој влади чисто личних осећања истичу се или индивидуална, лична храброст или лична оданост. Што је друштво неразвијеније личности поједине имају све више снаге, све више уплива, све су више оне носиоци свега бивања и догађања. Моћне личности су први центар око кога се кристалишу друштва; за њих је везана судба племена и народа; отуд уздицање њихово са енергичним и даровитим личностима на врху и падање са ослабелим, док је за данашње зрелије народе људљива снага и воља појединих личности и сувише слаб ослонац за њихова тешка и велика тела. Племена су добијала имена по личностима, које су их водиле и отуд често мешање имена племена, која су тек доцније добила по једно име (Грк, Јелини, Асур-Грци, Јелини, Асирци). Као што ранија религија у појединим духовима и божанствима персонификује разне слабе природе, тако и првобитна народна појезија у појединим личностима персонификује карактерне особине народа. Из воље првог владоца излази свако правило владања. Он решава све спорове својих поданика, као њихов законодавац и судија и његове речи постају закон. Из форама, у којима се изражава покорност према њему и из личних и других угледних личности, постају обичаји. У тим првобитним временима поједине моћне личности заступале су доцније безличне законе, карактерне особине њихове душе и духа заступале су доцније етичке и интелектуалне норме и отуд прва моралност није у масама него у појединим јаким индивидуама; у њиховим се делима преставља целина и у њима се креће дух, који још дрема у маси народног духа, из личног морала развија се општи морал. Морални поредак још се није ван херојских индивидуа утврдио у мирни систем од закона и јавних установа, него се производи и одржава у живом току, радњом самих јунака, који не раде по израђеним нормама него у сваком поједином случају извршују то. Први морал једног народа, први његови морални појмови јесу у личним, карактерним особинама његових јунака; тек доцније настају безлични морални прописи, закони и норме. Тако кад се дру-

штво раширило из фамилије и ван њеног круга и њених веза морале су се дати одређене норме за саобраћај појединаца међу собом, за њихово понашање, за њихова права и дужности, пошто поглавица није могао више да се непосредно уплеће, па ни његови заступници нису могли свуд лично да достигну и да тако буду више као живи закон. С тога су морале настати извесне формуле и општа правила, у којима се губила жива боја личности и које су све више добијале формални карактер. Тако потоњи закони у друштву не траже више од појединаца херојску радњу него послушну лојалност и моралност; прозаички обзир на дужност долази место естетичког полета у јуначкој радњи. Тако примарно нису никад институције него људи, живе личности. Тек доцније долазе институције, према којима поједини људи стоје онако исто као егземплари према типовима. Од некадашњих типова и типичке вредности индивидуе добијају све више само егземпларну вредност, оне постају факти, без сопствене снаге, без самосталног унутрашњег живота. Снага и вредност личности опада на свима странама. Личност у друштву постаје све више само мртво слово у књизи, добијајући вредности и смисла само у све широј и већој вези са свима другим људима, са својим временом и са прошлим временима. Ере су прво рачунате по животима појединих личности; место ћудљиве владе појединих личности све се више утврђује влада закона и начела; певачи, гуслари, барди јесу код младих народа чувари најдрагоценијих успомена народног живота, чувари и писци историје њихове; доцније мртве књиге постају њихови трајни споменици. Јунак губи вредност пред пушком, духовник пред библијом, проповедник пред штампом, владалац пред уставом, индивидуа пред законима.

Не само у области друштва, него и у области духа људског, у религији, уметности, философији и науци, вредност појединих великих личности све се више редуцира. Освајачи времена, који су вековима господарили умовима људским, све више губе своју владу пред владом историске законитости. Са све већим увиђањем историског континуитета велики духови све више постају само оруђа историје, прошлости и свога времена, све више само поједини колутови на дугом ланцу историје; поједини генијални људи све су више само кратери, одушке на које излази унутрашња топлота историје и губећи углед самотворанства и оригиналности они све више постају зависни делови једне велике целине, сукцесивне манифестације једног општег *духа*, безличног оруђа једне више снаге.

7. И кад се нешто у друштву напада прво се нападају личности, па онда систем; борба против личности увек је прва фаза

борбе против система. Списи Рабле-а који су изишли 40. година пре Монтењевих, управљени су само против духовника; списи Монтењевих управљени су против система, који су духовници само представљали. Борба науке с религијом отпочела је борбом против личности папа и духовника и за одрицањем папског ауторитета дошло је скорим одступање и од појединих католичких доктрина. У примитивним друштвима све опште несреће бацају се на главе појединих. Први ступањ грчке комедије јесте тако звана стара, где се исмевају сувремене личности; у средњој се жива лица не износе на бину, а нова комедија узела је била за предмет опште будалаштине и смешне ствари друштва, као и модерна комедија.

8. Кад је настала држава место генса није више одлучивало припадање савезима рода него само седишту, није се више делио народ него област, те у модерно доба све више настаје прелаз од личне организације територијалној. Владалац не влада више људима него државом; место *rex Anglorum* долази *rex Angliae*. Политичка власт над људима прелази у просту економну управу са стварима; место управе над лицима настаје управа стварима.

9. Примитивни људи не читају и не пишу; њихов је саобраћај само лични; усменост је била дуго једини орган испољавања мисли и осећања; тек доцније настаје писменост и даљи развитци саобраћаја.

10. У гимнастичком образовању Грка довршивала се политичка индивидуалност грађанина, а у модерним милитарним вежбањима солдат престаје бити индивидуа и прилепљује се неслободно једној механичкој целини. У модерним биткама, место некадашњег слободног, естетичког кретања појединаца личности, настаје командовано укупно кретање безличних, једноликних маса и у ратовима све више превлађују мртва, механичка оруђа, која руше и уништавају на великој даљини и тим нестаје романтичке дражи ритерства и личне храбрости и вештине.

V

Пошто материјална садржина иде пре апстрактне форме, то унутрашње иде пре спољнега

Пошто је материја, супстанца првобитно унутрашње, без икакве форме и тек се доцније испољава, узимајући разне форме, то *унутрашње иде пре спољнег*; природни је ход изнутра на поље.

1. Све човеково, религија, језик, физички и психички живот једнако је у свом постанку, у својој унутрашњости; формалне спољне разлике настају тек у секундарним и даљим деривативним формама њиховим, а то за то што на човека, као и на органски живот у опште, првобитно не делује спољна природа, него унутрашња снага природе, која свуд једнако ствара, па тек доцније почиње деловати спољна природа, која је доцније и постала и тек њеним утицајем постале су модификације и разноликости формама у органском и човековом животу.

Унутрашња снага природе створила је човека, распоред и међусобну пропорцију његових органа, основни склоп његовог физичког и психичког живота, а тек је после спољна природа створила разлике у боји коже, косе, спољној величини и т. д. Човека је створила унутрашња снага природе, расе је створила доцнија спољна природа, народи су постали узајамним деловањем спољне природе и историје, а све доцније разлике међу људима, политичке, социјалне и духовне, јесу производ само историје људске и по томе су те последње разлике најтање, најфиније и најслабије. Човек, производ унутрашње природе, старији је од раса, племена, народа, религија и т. д., производа спољне природе и историје. Особине које долазе од спољних утицаја увек су последње и најсуштинскије разлике и при општем посматрању и животиња и биља могу се само врло мало узети у обзир.

2. Сва осећања која долазе од органских процеса или која припадају целом систему тела и нису локализована у ком било поједином органу, јесу унутрашња системска осећања, која се никад не пењу до формама него остају увек унутрашња садржина. То су првобитна осећања. А она осећања која су локална, која бивају у специјалним органима: оку, уву, носу, језику, руци, јесу осећања која се добијају посредством чулних органа, који се тек доцније развијају. Само помоћу првих добијамо ми знања о нашем унутрашњем стању, она су субјективна осећања, а друга нам дају појам о томе што се налази на пољу ван нас; то су објективна осећања. Осећања која изазивају варење ране, дисање ваздуха и т. д. ми не односимо на поједине спољне предмете, те нам је врло тешко локализовати их онако, као што знамо да се утисак боје добија помоћу ока и т. д.

3. Дете још не појима идеју спољашњости; детињство је свет савршено субјективан. Појмити спољни, објективни узрок за дете је теже него у доцнијем животу одвојити спољни предмет од осећања и признати да су та осећања само особита стања организма. Ми

почињемо живот с потпуним незнањем спољњег света; што даље идемо у животу тим се јаче истиче присуство тог спољњег света тако, да кад је достигнута потпуна зрелост живота све се више осећа потреба дела и преношења унутрашње продуктивности на спољни свет. Тако испољавање живота долази тек доцније и припада поглавито зрелом добу. Животиње, а још више биљке, живе са свим унутрашњим животом, животом природе; оне остају рељефи у великој архитектоници природе, слике на зидовима њеним. Тек се човек издваја на поље из ње, у њему се унутрашња природа први пут потпуно испољава и прва манифестација тога испољавања јесте говор. Само човек говори.

4. Као што је архитектура унутрашња утроба, у којој се развијају и из које се извијају све остале уметности, и као што су уметности само сукцесивна испољавања појединих страна архитектуре, тако су и све форме човекова живота у историји само испољавања његовог унутрашњег психичког живота; историја је заједничка утроба у којој се развијају и из које се извијају све сукцесивне форме и стране унутрашњег човековог живота. Живот је првобитно; он иде пре организације; организација је резултат, испољавање живота, као и структура функције. И као што пре рођења човекова мозак већ сав постоји, пре него се мождана кора, лобања, почне развијати и срашћивати, и као што је лобања само испољавање унутрашњег мозга и добија своју форму према структури мозга, тако је и човек давно живео пре него је почео свој живот испољавати у разним организацијама и формама — државама, народима, религијама, философијама, уметностима. Догод човек није почео свој унутрашњи живот испољавати у разним организацијама, институцијама и формама, он је живео чисто унутрашњим животом, животом природе; свој историјски живот почео је човек тим испољавањима у народима, државама, религијама и т. д. које су по својим организацијама и формама зависиле од склопа и квалитета унутрашњег живота. По томе је историја човечанства сукцесивно испољавање унутрашњег живота човековог, разних страна и снага његове душе и његова духа. А пошто је човек са свим својим унутрашњим животом само испољавање још дубљег и унутрашњијег живота природе, то је историја човечанства најдаље и најшире испољавање унутрашњег живота природе. Тако се у историји човечанства све боље види историја целе природе; закони природе све се јасније познају у историји човечанства. Тако с једне стране историја човечанства постаје све вернија мапа историје света, с

Друге стране историја света постаје све више само један део историје човека.

VI

Пошто је непосредност један од атрибута чулности, материјалности, то непосредно иде пре посреднога.

Трећи атрибут чулности, чулног живота и погледа јесте непосредност. *Непосредно иде увек пре посредног, непосредна везаност пре посредне.*

1. У човековом фетусу постоје већ елементи све три врсте: сазнање, воља и осећање; ту су они још тесно спојени, те је ту и прелаз од надражаја у реакцију непосредан. Код новорођеног чулни осећаји претанају се непосредно с осећањима бола и задовољства, која тако исто непосредно избијају у кретања. Тако је непосредни тренутни прелаз од надражаја у кретање почетна стадија живота свести; тек лагано образује се један међупростор, где могу настати унутрашње разлике и супротности.

Као што су везе човекове са стварима у природи прво непосредне, т. ј. као што је први ступањ веза човекових са стварима непосредно задовољавање његових потреба, као и код животиње (вода је човеку прво само за то да гаси жеђ, а тек доцније она добија даље, све посредније примене и употребе; коња, пса, маргарца и т. д. човек је прво јео, а тек их после узео за своје даље, посредне потребе), тако и прво знање човеково о стварима јесте оно које се добија непосредним додиром са стварима из околине; први ступањ духовног живота јесте примање и нестајање непосредних утисака од ствари. А ти осећаји, које изазива непосредни додир са стварима, почивају само на свесности појединих стања, одређују се појединим утисцима. Са свим је друкче потоње, посредно разликовање, из далека, кад је осећај опажањем вида, мириса или слуха узбуђен каквим удаљеним телом; он тада није одређен поједином фарбом, тоном или мирисом него целим предметом који се види. Тако је постао првобитни поглед на природу, да се чулним особинама фарбе, укуса, тврдоће и т. д. непосредно схватало и биће ствари која се појављује, док се данас увиђа да су сви ти предикати само појави, који у нашој свести настају постреком нечега спољњег. Из таког погледа потекла је и примитивна идеја да нека особина која карактерише коју ствар, станује непосредно у свима

деловима њеним и по томе да је душа која је у телу мртвог човека сачуваног целог, и у сачуваним деловима његова тела. Тако је постала вера у реликвије. Тако та прва стадија ума, кад се мисли непосредно о стварима и кад се мисле непосредно ствари, јесте пипање ума, као што и пипање претходи гледању и даје прва искуства простора.

Тако да би се нека ствар, нешто спољње, материјално могло опазити ма којим чулом, ма с које стране, потребан је прво непосредан додир живог бића с тим материјалним телом; да би у души постао осећај о ма којој ствари из околине треба прво непосредан додир са том ствари. Такнућу, пипаћу требају најнепосреднији утисци и најнепосреднији утисци добијају се од пипања и чуло пипања прво се развија од свих осталих и најгенералније је. Даљим усавршавањем чулних органа и тиме усавршавањем моћи разликовања довољно је да се спољне ствари налазе у приметној близини и да се из далека опазе. Тако постаје опажање. Са све већом способношћу престављања није више потребно да се мора опазити ма из далека предмет који треба да изазове осећање. Њега може и не бити, он може бити и у таком удаљењу да се не мора видети, ни опазити, али дотична престава мора непосредно бити и предмет је морао једанпут егзистовати. Тако постаје престава. Најзад није потребно ни да је дотична престава непосредно дата; довољно је да од једног низа, коме је она крајња престава, буде изазвана почетна престава. Тако постаје мисао. Тако у мишљењу људски дух уздиже се у апстракцији над реалним земљиштем конкретног, појединог, емпиричког, стварног, док код првобитног духа човековог, код детета и код животиње физичко, непосредно води и одлучује психичко; душа је код њих непосредно везана за тело, њу води импулс тренутка, њена опажања и преставе везани су непосредно за предмете стварности. Тако је ход духовног развитка од непосредних утисака до далеких посредних мисли. Осећање је првобитно и оно је непосредна радња душе; мишљење се развија доцније; оно је посредна радња душе. У развиту од осећаја до опажања, од опажања до преставе и од преставе до мисли, потребан је прво непосредан додир са стварима, затим опажање ствари из далека, доцније само непосредна престава и најзад само посредна престава. И у механичким чулима, нарочито у пипању, које се прво од свих чула развија, надражај је непосреднији него у хемиским чулима (вид, укус, мирис).

Инстинкт је непосредна вера, прва форма вере, која се развија још код животиња и која није резултат индивидуалног иску-

ства поједине животиње или човека, него резултат искуства целог рода; инстинкт је вера специје, рода; тек доцније код човека развијају се посредне форме вере, које идући даље у свом развоју све су посредније: религија, наука, философија. Инстинкт је она основна веза која најнепосредније везује живот животиња и човека за живот земље, а с друге стране непосредно одржава род и индивидуу, упућујући је непосредно на оно што је добро за њу и одклањајући је непосредно од оног што је зло по њу, те је по том први, непосредни и најпозданији вођ у животу.

Тако на нижим првобитним ступњима живота узајмица између живог бића и његове средине јесте непосредна и хомогена. Што је нижи живот, то је све непосреднија веза његова с природом. Живот биља и животиња тесно је и непосредно везан за природу и тим јој је врло близу; биљке и животиње живе више земљиним животом него човек; отуд вибрирање земљиног живота, промене и потресе у њему животиње непосредно осећају и слуте, док је та непосредна веза живота са животом земљиним код човека и сувише префињена, растављена и далеко посредна. И код човека његови осећаји, као првобитније, ниже и дубље снаге душе његове, не само што су непосредније везани за природу и околину него и за његову телесну организацију више него његове преставе и мисли. Код човека са даљим развојем душа је све мање непосредно везана за тело, док код општих идеја и великих теорија настаје потпуна одрешеност од веза спољне природе и телесне организације. Као што све зрелије човечанство ослобођава своју цивилизацију од непосредних веза са природом, од непосредног уплива њеног, тако се и дух човеков све више ослобођава не само од непосредног уплива спољне природе него и од уплива његове телесне организације. Идеја браства људског, теорија гравитације, еволуције и т. д. нису постале за то што су Исус, Њутн, Дарвин имали случајно тако срећне телесне организације, да су оне могле непосредно упливисати на рађање тих идеја и теорија у њиховим духовима и условити их, нити се може узети да су спољне природне околине, у којима су они живели, непосредно упливисале и условиле постанак тих теорија, него су оне продукат и резултат целе историје човекове, а само далеко посредни резултат природе и њених закона и услова. Ход историје донео је потребу да те теорије у та времена постану и оне су морале постати, и морале су постати онда кад су постале. Дух историје ослободио се материје и непосредних материјалних услова, те су личности и ту биле само оруђа историје.

Код првобитног човека и првобитно код човека, као и код животиње, преставе и осећаји везани су за непосредну садашњост. Човек тада још није имао и нема, као и животиње, нада у будућност и брзо заборавља прошлост. Тек језиком и развијеним мишљењем услед тога изведен је он из уског круга осећаја, престави и мисли непосредне садашњости, у коме животиње увек остају. И све су се науке првобитно бавиле стварима у садашњости, док за веће и боље разумевање њихово није све више настајала потреба знања њихове прошлости и будућности. И са све већим буђењем историјске свести познавање прошлости и будућности ствари и људи не само што постаје све већа потреба него и све потребнији услов за боље разумевање њих. Тако знање историје постаје све више подлога свима осталим наукама и све потребнији услов за развој њих.

2. Први је *језик* непосредно споразумевање гестима, мимиком, интерјекцијама и рефлексним гласовима; интерјекционални језик животиња и тица само је непосредно саопштавање испољеним знацима и на том животињском, интерјекционалном ступњу језика сваки глас и сваки покрет тела или лица, радости или бола изражавају непосредно оно што значе. Способност саопштавања мајмуна међу собом не допире изнад интерјекционалног ступња, јер језик мајмуна остаје увек језик непосредно разумљивих покрета и гласова. Тек прачовек уздиже се над тим ступњем непосредног саопштавања и прелази на саопштавање посредним односима, које он везује за извесне гласове, те језик као средство споразумевања постаје тек тиме карактеристично људски, што гласови имају у себи одређена означавања, којима се не упућује директно и непосредно у садашњост као интерјекцијама, него која уједно посредно опомињу на оно што осуствује или будуће, дакле не на оно што моментано постоји. И на првом ступњу људског језика, пошто се у прво доба све претвара у преставу, и појам се не узима друкче него у форми преставе, тада и језик бива непосредни израз чулних престави и одговара овима тако исто као што слика одговара насликаном предмету. По чим се процес образовања појма почне ширити нестаје те првобитне непосредне значајности речи; као и слика, писме, тако и речи постају само симболи појма. У колико се појмови ослобођавају од својих чулних симбола и постају апстрактнији и реч губи ону чулну живост, која ју је с почетка тако тесно везивала с појмом. По томе у примитивним језицима и нема апстрактних, посредних и општих израза: љубав, бити, лепота, дрво, него свака реч означава непо-

средно поједине конкретне предмете. На и прво бројање је непосредно предметима: рука значила 5. (V), човек 20. итд.

3. То непосредно споразумевање говором везано је и сувише за простор; усменост је дуго била једини орган испољавања мисли и осећања. Тек доцније настаје *писање* које је први ступањ ослобођавања језика од веза простора. И онако исто као што су првобитно мишљење и првобитни говор непосредни и предметни, тако и првобитно писање није ништа друго него непосредно копирање самих предмета. Прва су писмена непосредне слике самих предмета, писмене интерјекције, и тек доцније, губљењем појединих живих црта на тим сликама, поступно су се из њих развила данашња мртва слова, која имају само далеко посредно значење.

Штампа, телеграф, телефон јесу позији ступњи тог великог процеса ослобођавања од непосредних веза простора.

4. И процес развика *религије* јесте у ходу од непосредног ка све посреднијем. Први религиозни ступањ, фетишизам, јесте фаза предметности религије, где је предмет непосредно и божанство; првобитно је бог непосредно у самом појаву. И животиње су првобитно биле саме божанства; тек доцније се у животињама почело гледати не сама божанства или њихова земна тела, него само њихови симболи и заједно с тим симболичким значењем извесна животиња постаје биће посвећено извесном богу. Првобитном појимању божанство се јавља непосредним изјавама или непосредним задирањем у ток природе и у судбу људску и отуд првобитна вера у непосредно деловање богова и мешања и уплетања у људске ствари. Природно се још није сазнавало као природно, законито, него је све сматрано као непосредно дејство натприродних божанских снага и у цело античко, као и у примитивно доба, непосредно мешање божанстава у ток ствари природних и људских било је по себи разумљиво. Отуд је цео стари свет веровао у чуда сваке врсте и празноверица је владала свуд. У фетишизму и политеизму видни и чулни, добри и зли дуси сматрају се као непосредни аутори свих добара и зала, свих болова и радости човекових. А пошто се тако првобитном појимању божанство јавља непосредним изјавама или непосредним задирањем и уплетањем у ток природе и у судбу људску, и пошто се воља богова може окренути и променити молитвама и жртвама људским, то у тим првобитним религијама нема и не може бити ничега етичког, јер добра и зла човекова не долазе од њега самог него од моћнијих богова. Тек доцније, пречишћавањем и узвишавањем религиозних појмова, бог се све више удаљује од човека, човек је све више остављен сам себи, те се и етичко све више

истиче и снажи; човек се све више уверава да у својим радњама мора тражити своје добро и зло, да у себи самом мора тражити судбу своју.

При разјашњавању појава религија је прелазила најближе узроке њихове и изводила их непосредно из последњег божанског принципа; тек доцније је философија почела тражити везу и наизменицу узрока и дејстава у свету. Религија је прво тражила непосредне везе човекове с божанствима, а философија тражи везе човекове с богом само континуираним посредовањем кроз многе друге раније ствари. И што је бивање у природи више сазнавано као законито, као природно, у толико се више морала ограничавати вера у непосредно божанско деловање у њој и у свом ранијем простирању на тако много природно изгледати као празноверица. Религиозна вера јесте непосредна вера, вера која се у души људској непосредно рађа, којој не треба никакве поуке ни образовања да би се развила; она се сама од себе непосредно развија. Философска, научна вера јесте посредна вера, која се, као резултат само многих и дугих бораба и напора, развија само посредовањем многих других услова и снага.

И религија није више код цивилизованих народа нешто непосредно, природно, као у примитивно и старо доба, него почива на уверавању, обраћању, поуци. И вера у бесмртност у природним религијама само је вера у непосредно продужење телесног живота и потекла је из жеље за тим.

5. Свако прво изучавање почело је непосредним изучавањем самих ствари; учење очигледношћу, из природе јесте првобитно; природа је први учитељ човеков, тек доцније долазе посредно учење и поука из књига. Из првобитне вере у непосредно мешање божанстава у људске ствари потекла је вера да све што постоји и бива, постоји и бива само ради човека; отуд је човек све бивање и све ствари у природи везивао непосредно за себе; он је био првобитно центар земље и свих ствари. Поглед сваког античког народа да је само он изабрани народ божји, да се само њему бог непосредно јавља, да је само он прави народ и да су сви остали варвари и неправни према њему и модерни поглед да је човек као најумније биће позван да влада целом осталом природом и да је експлоатише у своју корист, да је само он једини од свега у природи перфектибилан до бесконачности и да му је дух бесмртан до вечности — ти погледи јесу само потоње и даље консеквенце оне примитивне вере да је човек центар свих ствари. И геосентрика је резултат непосредног чулног погледа на свет. И у астрономији, од како је Њутн

поставио астрономске законе о гравитацији, држало се да је седиште теже у самим појединим небеским телима и да нека загонетна сила привлачи једна тела другима; механички принципи те привлачне силе из даљине, није могао ни Њутн поставити, него се морало веровати у хипотезу непосредног привлачења, а тек се данас дошло до појма да седиште те теже није у појединим центрима система небеских тела, него у укупном дејству свих небеских тела, при чему посредује светски етар, који се налази између њих, који увек посредује при преносу покрета од једног небеског тела до другог.

Стари философи по Демокриту држали су да из спољних предмета непрекидно излазе непосредно слике самих предмета, које посредством чула проичу у душу. Та наивна материјална престава замењена је доцније мање материјалном, да душа познаје спољне предмете посредством идеја које су тачне копије самих предмета, а тек доцније настало је право познавање предмета без икаквог посредовања идеја.

У економији се првобитно држало да је све богатство у племенитом металу, па се тек доцније почело увиђати да племенити метали нису непосредно, по себи, богатство, него да су они само преставник богатства, да је богатство у раду и вештини људској, који тек дају вредност стварима. Тако племенити метали стоје према стварном богатству онако исто као речи према предметима које оне означавају.

Првобитно је веровање да је душа непосредно у телу и да су њене поједине особине и снаге непосредно везане за поједине органе тела. Из тог веровања потекло је после, да се једењем неке ствари добијају и њене унутрашње особине, и из жеље примити у себе особине убијеног или умрлог које су га одликовале, развио се канибализам.

Што год су поједине науке на нижем, ранијем ступњу, оне се све више баве непосредним предметима и појавима, у непосредној садашњости; што је виши ступањ њихов мање се баве непосредним стварима у непосредној садашњости. И од свих наука научна историја, као најапстрактнија од свих, најмање има да се бави са непосредним стварима и садашњошћу. Прошлост и будућност ствари јесте главни задатак њен, и свима осталим наукама, у колико су више и философскије, прошлост и будућност ствари постаје све више потреба правог и тачног разумевања и све више услов научности њихове.

6. Први почети прогреса и цивилизације уливисани су и условљени непосредно од природе. Човек је могао почети основе

свог историског живота само у оним крајевима где му је сама природа непосредно давала све што му је потребно било за развитак. Првобитну рану је добијао човек непосредно од природе; први путеви биле су реке; први вођи звезде и реке. Отуд су прве цивилизације потамичке у топлим земљама. Тек поступно човек се ослобођавао непосредног улива природе и оснажио се толико да његов прогрес и његова цивилизација не зависе више непосредно од саме природе, него од других историских услова, међу којима је историска прошлост прва. Тако су везе човекове цивилизације за земљу биле прво непосредне.

И прве везе међу људима биле су непосредне и због тога кратке и уске. То су биле крвне везе и на тим везама основано је прво друштво људско — фамилија, која се, све већим лабављењем тих непосредних веза, ширила до племена и ова до народа. Данашњи народ не везују више крвне везе, које су, истањене и избледеле, уступиле другим посреднијим и апстрактнијим везама. Језик, религија и заједничка историја јесу данас главни елементи једног народа, главне везе које данас један народ везују у једну целину. А још апстрактнија, хуманија идеја браства постаје све јача веза, које ће везати човечанство, раскомадано у расе, племена и народе у једну целину и према снази те идеје губе се поступно не само крвне везе него и везе језика, религије и заједничке националне историје.

Првобитно је сваки непосредно подмиривао све своје потребе, радећи све потребне послове; а са растењем потреба код људи и све већом различношћу способности њихових поједини човек све мање може сам да непосредно подмирује све своје потребе. У тој потреби рада и других људи јесте природни основ размене. И кад је размена почела она је била прво непосредна размена предмета за предмет. Тек доцније са јачим и живљим саобраћајем та непосредна размена осетила се и сувише спора, а с тим се осетила и потреба једног општег посредника сваке размене. Тако је постао новац. И први новац биле су непосредно саме ствари од вредности — стока, коже — те је он имао много непосреднију, реалнију вредност него потоњи новац — злато, сребро, хартије. — А први корак за убрзање саобраћаја био је тај што се за одређене предмете, који су поглавито долазили у саобраћају, ковале и одређене монете тако да је свака засебна врста монете изражавала непосредно вредност особене врсте предмета за трошење, која је и у сликама на монетама отискавана. Код старих Римљана, где је имање земље било неотуђиво и покретно имање било већином у домаћим

животињама, изражавале су прве монете по тежини и по отиску поглавито или искључиво разне врсте тих домаћих животиња, од куд и име ресциа. Такав метални комад са сликом коња, вола, могао се променити само за предмет који је он означавао. Свака особена врста тих металних комада била је и непосредна једнакост вредности особених објеката. Као што су писмена и речи биле првобитно живе, непосредне слике самих предмета, тако је и новац првобитно био непосредна вредност ствари, а за тим слика непосредне вредности. Тако се и из средњовековних стоваришта непосредне трговине развила модерна берза.

Првобитно се цео народ од пуноправних грађања непосредно политички јављао и радио. Представништво народно јесте доцнији ступањ политичког живота.

7. Непосредност, непосредна везаност јесте први ступањ и козмичког живота. У прво доба живота козмоса, кад је материја била у врло растегнутом, гасовитом стању, тада су планете биле у материјалној, непосредној вези са сунцем и месеци у материјалној непосредној вези са њиховим планетама и по томе су имали непосредна удела у њиховим кретањима.

8. Пошто су прве везе човекове са стварима непосредне, у колико су му подмиривале непосредне потребе његове и обратно, пошто су непосредне користи од ствари биле прве везе човекове са стварима, то је и прва стадија свега мишљења и изучавања човекова најнепосредније задовољавање његових потреба. Непосредна корист јесте први пострек сваког изучавања, прва фаза сваке науке. Тек на вишем ступњу науке траже да се разумеју ствари и са разумевањем њих долази и далека, посредна корист од њих за човека. Непосредна корист од ствари јесте потреба и пострек првобитног мишљења, наука на првом ступњу њиховом; разумевање ствари, далека, посредна корист од њих јесте потреба и пострек зрелог мишљења, наука на вишем, доцнијем ступњу њиховом. Везујући непосредно ствари за себе и тражећи непосредне користи од њих, сматрајући да све што постоји и бива, постоји само и бива ради њега, на његово добро или зло, човек је првобитно у себи гледао центар свих ствари. Антропоцентрално гледиште јесте првобитно човеково гледиште; антропоцентрика је прва фаза свега људског, његовог мишљења и свих наука. Првобитног човека и првобитно код човека ништа га друго не занима и не интересује него само оно што га непосредно додирује, добро или зло по њега. Тако су потреба и жеља родитељи мишљења људског.

а) Естетичко осећање развило се из инстинката који воде одржању индивидуе и рода; оно претпоставља сувишак енергије која се не потроши сва у животној борби и с тога се на други начин може употребити. Архитектура, уметност најнепосредније користи од свих других, прва се и развила од свих других. И постао сликарства није из тежње за леним, нити из голог подражавања него у веровању да има материјалне непосредне везе између једног бића и његове слике, и по томе примитивни човек, пртајући животиње, мислио је да ће тим сликама добити чаролиску моћ и над самим животињама. По томе је сликарство првобитно само средство борбе са животињама. И у свима осталим уметностима антропоцентрика је прва фаза њихова развитка.

б) Тражење непосредне користи од ствари јесте прва фаза свих наука. Човек посматра ствари око себе, земље, биље, животиње, најпре да их примени за своју корист; све ствари посматра човек најпре у односу на себе самог, као средства за своју рану, одело, лечење, или као снаге које му могу донети зла или добра.

Пошто је корист први свесни пострек свега посматрања, изучавања и испитивања, то је медицина, као једна од непосредно најкориснијих и једна од најкориснијих; она је најстарији покретач људског испитивања и познавање природе било је прво својина људи који се занимају лечењем болесних. Она се прва и еманциповала од религије, а веза њена с религијом види се отуд што је медицина од почетка била спојена с врачањем; врачари су први лекари и врачање је у опште првобитна форма схватања природе. И све су науке првобитно служиле медицини, и тек су се доцније природне науке ослободиле од превласти медицине. Хемија до Либига била је поглавито само слушкиња фармације, а тражењем животног еликсира и камена мудраца она је дуго служила медицини. Тако су на студију ботанике и хемije навеле потребе фармације и медицине т. ј. тражење непосредне користи од ствари. Пошто су прво тражене и описиване само оне биљке које су биле лековите или употребљиве за друге смерове, кад је дакле главна ствар била значај биљке за човека, пошто је тако ботаника прешла своју прву фазу непосредне користи, доспела је она из уског круга корисности и једностране примене у шире и слободније поље, она је почела изучавати законе биљног живота, без обзира на људску корист. А тражећи седиште болести у телу и узроке њихове, медицина је одвела анатомији и физиологији. Тако је служење медицини прва фаза ботанике, хемije, анатомије и физиологије. А прве фазе медицине јесу хирургија и дијететика.

в) Из култа звезда развило се посматрање ушљива звезда на погоду времена и на судбу људску. Тражење и читање судбе свега људског из звезда, њихових односа и кретања, донело је *астрологију*, прву, антропоцентралну фазу астрологије. Звезде су тада посматране само у односу на човека; комете су прво биле весници знатних догађаја и великих ратова међу људима; звезде су прво биле носиоци судбе људске. Тек много доцније из астрологије се развија *астрономија*, наука која изучава небеске ствари, појаве и кретања, без обзира на корист и судбу људску, него ради њих самих, ради разумевања. И геоцентрика потекла је из првог, непосредног чулног погледа на козмос.

г) *Алхемија* је прва фаза *хемије*. Египатски свештеници радећи на светој вештини веровали су да им света вештина може задовољити све жеље; богатство, здравље и срећа беху крајњи смерови њихова рада. Тако је жеђ злата водила покушајима претварања метала у злато и као алхемија постала су тајна учења, која су се доцније раширила и по Европи, о стварању еликсира (камен мудрости, магистерујум) који претвара метале у злато, продужава живот и лечи сваку болест. И као емпиричка наука хемија је прво ступила у службу медицине, и док је алхемија метале ватреним путем обрађивала, занимала се (јатро) хемија нарочито лучењем тела, да би испитала њихове лековите снаге и тако се развијало знање о киселинама, алкалојима и солима. Тако су тражење еликсира и злата основали потоњу науку хемије, јер су алхемисти, тражећи свој смер, многим искуством и многим несвесним, невољним резултатима положили основ хемији, рационалној фази алхемије.

д) *Металургија*, која је првобитно била најкориснија вештина и по томе развијена у цело старо доба, одвела је рудокопу из кога се, изучавајући склоп земљин и разне терене, развиле *геологија* и *минералологија*.

ђ) Најстарија *геометрија* (Египат) занимала се мерењем и дељењем земље, а мисао о мерењу дошла је Египћанима услед нилских поплава, после којих није било могућно распознати међе појединих имаовина, где су настајали спорови о међама појединих суседа, после нилских поплава. Тако су потребе мерења земље и нивелисања одвеле Египћане геометрији.

е) Својом *френологијом* Гал је дао јак пострек изучавању нервног система, јер борба против френологије и жеља доказати њену погрешност јако су поставили физиологе на претресање питања о мозгу и његовим локализованим радњама. Тако се френологија, тражећи непосредне практичке користи од познавања физиолошког

склона лобање и мозга, може узети као антропоцентрална фаза *физиологије*.

ж) И *географија* као наука постала је из тражења непосредне користи. Поједини простори земље били су прво само толико познавани и само толико од значаја, у колико су стајали ма у каквом односу према човеку. Интереси трговине и ратови, тражење користи и добити у далеких, непознатим земљама, прво су крчили пут саобраћају и познавању земље. У старо доба није било научних путовања, него су сва путовања и открића била у интересу трговине, или се путовало ради образовања. До 17. стол. трговачки смерови и интереси одређивали су правац великих путовања за открића; племенити метали ограничавали су поље шпанских открића; острва са зачинима била су искључиви смер Португалаца; продирање Руса у Азију, после, тражења корисних животиња, добило је и друге постреке. И Колумб је путовао не да пронађе Америку и тиме да допуни познавање земљине површине и облика, него је тим путем тражио, ради трговине, пречи морски пут за Индију, земљу злата и драгог камења. И то скраћивање морског пута, ради брже и јаче трговине, било је и Инглезима после главни смер њихових путовања. Осим трговине и интереси ратни допринели су много познавању земље. Римљани су својим ратовима веома раширили географско познавање земље. Већина путева и друмова у старо доба били су војнички, а осим војнички још и трговачки и религиозни. Велики римски војнички друмови, изведени већином од солдата, имали су првобитно само милитарни значај, али су унапредили и трговину и саобраћај и поставили бржу размену материјалних добара и идеја међу народима. Тек доцније из резултата путовања у интересу трговине и ратовања развила се чиста, научна географија. Тек од средине 17. стол. почињу научна испитивачка путовања у даље просторе земље ради познавања земље (поларне експедиције) и ради решавања одређених научних задатака (мерење града итд.).

з) У прво доба науке *економије* народна привреда сматрала се као нека вештина владе којом се непосредно ствара богатство и благостање народа, и економисти су тада држали да је њихов главни позив да изнађу и пропишу правила како се могу народи обогатити. Из тог антропоцентралног доба економије датирају и оне пређашње утопије, у којима су изношени идеали среће друштва и у којима се није водило рачуна о природи човековој, порицао историјски процес друштва људског и тражио камен мудрости, којим се мислило да се друштва могу одмах усрећити, беда из друштва

уклонити и тим да се сви народи могу начинити једнако напредни и сви људи једнако срећни. Тек кад је економија из тог уског круга корисности изишла она је постала чиста наука, тражећи само законе народне привреде и богатства.

и) *Моралисање и етика* јесу антропоцентрална, алхемиска фаза *психологије и историје*. Етика је дуго прописивала човеку какав треба да буде па да буде срећан, и не познајући и не изучавајући људску душу и њене законе она је тражила од човека да треба па и да мора да буде овакав или онакав ради среће његове. Психологија не зна за добро и зло у људској души; она испитује све душевне појаве и тражи им законе, без обзира на то да ли су оне добре или рђаве, као што и научна ботаника испитује све биљке и тражи законе њихова живота, без обзира на то да ли су оне добре или рђаве, лепе или не, лековите или отровне.

ј) Гледање и тражење непосредне користи у *историји* јесте и њена прва фаза. За Грке и Римљане, где се права историја први пут и јавила, историја је била више вештина него наука, што је природни резултат целог њиховог политичког и социјалног живота. Задатак грчког историка био је да узбуди у читаоцима морално осећање или естетичко уживање. Политички живот, огледи и доживљаји прошлих нараштаја требали су да служе као углед и лекција за будуће. И у римској литератури морално-естетички смерови водили су писање историје; тесна веза историје са животом давала јој је велику важност, те је она била учитеља живота. Они су веровали у моћ примера, те су биографије појединих личности биле главни елемент историографије њихове. Њихов живот није био тако сложен као живот модерних народа, те је често понављао једне исте појаве и тако је било могућно примењивање огледа минулога и угледања у радњама. Тако је историја била дуго и код нових народа слушкиња етике, која је у историји тражила само примере и угледе и која је из живота читавих времена и народа вадила само лекције за садашњи живот, којој је цела историја једног народа или времена била само фабула из које је она извлачила своје „docet“.

И данашње веровање да је човек као најумније биће позван неком вишом силом да влада целом природом, да је само он перфектибилан до бесконачности и да му је дух бесмртан до вечности и веровање које из тога излази да је цела историја човечанства само прогрес, напредак човека ка све бољем и срећнијем стању, — та су веровања само рудименти из антропоцентралног доба људског појимања и историје. Тек данас, кад се историја почиње осло-

бођавати веза етике и политике, кад се почело увиђати да историја човечанства није резултат ћудљивих воља појединих личности, да у историји бива све по неминовним законима и да ти закони делују без икаквог обзира на добро и корист човеку, — кад се тако све више буде увидело да процес историје бива без воље човекове и без воље неке више силе окренуте у његову корист, пошто је воља човекова у великим размацима историских времена сведена на минимум и кад се по томе буде увидело да историја човечанства није прогрес него процес човечанства, — историја ће све више постајати права, рационална наука која има да тражи законе целокупног живота људског у свима просторима и у свима временима и добро и напредак човеков да тумачи као природан резултат природног процеса.

И с друге стране доцно јављање научне историје може се и тиме тумачити што су се и науке прво развијале само онолико и само оне, колико су и које су непосредно требале човеку, које су му доносиле непосредне користи. А потреба научне историје јесте потреба чистог разума и по томе и сувише апстрактна за првобитни чулни живот.

к) И у *философији* је исти ход. С обзиром и на мотив и на форму потиче *каузални појам* првобитно из практичног интереса. Тек доцније интересује се човек за везе у природи без обзира на то да ли оне могу служити његовим сапственим смеровима, јер првобитно нема знања које непосредно не користи. Тако је и *телеологија* прва фаза философије, док данас механичко тумачење продире све више у све области ствари.

л) И у ходу *религије* што је нижи ступањ ње тим је све више непосредна корист главни смер култа и религије, и по томе највише у фетишизму. Фетиш постоји само за свог домаћина и мора чинити све по његовој жељи, и пошто је култ фетишима чист егоизам то се у фетишизму никад и не може развити морална идеја. И у политеизму култ боговима имао је за смер непосредну корист од њих, тражећи да умилостиви зла божанства и да захвали добрим. Религиозни култ имао је од почетка у негативном и позитивном обзиру поглавито смер користи; њиме се гледала да отклони нужда и опасност, да се добије и осигура одржање, срећа и радост. А као државна или национална религија, имала је тај смер не само за појединце него за целину државе и народа и тако звани национални богови били су заштитници својих народа који су им доносили благостање и срећу. То поштовање само својих националних богова, заштитника, допринело је веровању скоро сваког античког

народа да је само он изабрани народ божји и да су према њему сви остали бесправни и варвари. Природно је да је таква религиозна средина била врло неповољна развитку хуманости, појам које је један од многих резултата узвишенијег монотеизма. Тако је религиозни култ ишао првобитно на то да се божанска моћ и божанска воља склоне према људским жељама и спољним користима и процес развитка религије у томе је што се она све више чисти од људског егоизма, што се све више узвишава над непосредном коришћу, пошто не-стаје божанског улетања и мешања у људске ствари и по томе је све мање и празноверице, те један једини, општи бог, удаљујући се све више од људи и њихових ствари, оставља све више и све чистија поља људском моралу и хуманости и људском испитивању ствари и тражењу закона у њима.

Тако и религија пролази исте фазе као и све остало људско: од тражења непосредне користи до чистог разумевања. Тако нижа религија стоји према вишој религији, као што стоје астрологија према астрономији, алхемија према хемији, медицина према биологији, моралисање према психологији.

9. Пошто је човек добијао од природе непосредно све што му је требало за одржање, човек је првобитно био *консумтиван*, као и све животиње, и по томе човек није радио тада, пошто је рад првобитно био непотребан. А не умејући радом добијати од ствари далеке, посредне и трајне користи и вредности за човека су првобитно само оне ствари биле од вредности које су му могле непосредно задовољити моментане потребе, од којих је могао добити непосредне користи, дакле које је могао непосредно консумовати. Вода је човеку прво само толико и тим била од користи што му је гасила жеђ; тек доцније постала је она и средство саобраћаја. Човек је прво јео све животиње: коња, пса, магарца и т. д. тек доцније, у колико су те животиње са човеком и поред њега постајале радне животиње, човек их није више непосредно консумовао, него је консумовао само снагу њихову у раду. Ловац прво убија животиње и ужива у једењу, тек код пастира развија се уживање у имању (стада). Исти је ход односа и човека према човеку. Првобитно је човек непосредно уништавао свог непријатеља, убијајући га; тек доцније узима га у ропство да се користи његовим радом.

Тек кад су се умножењем људства умножиле и потребе, које природа није могла више да непосредно подмирује, него које су само људским радом могле подмиривати, човек излази из животињског стања нерада и оснива хуману област рада, који постаје најшири и најтврђи основ све цивилизације људске; место да је само

консумтиван као животиња, човек од тада постаје *продуктиван*. Тек после лова и риболова, кад се животиње убијају да се од њих добију користи, прелази човек продуктивнијим формама привреде, сточарству и земљораду, у којима животиње постају корисне својим радом. И у обрађивању земље човек је ишао од непродуктивнијег ка продуктивнијем, прво је човек обрађивао неродније пределе, брдске косе и сува пенчана земљишта, пошто је том обрађивању требало мање рада, што је било јевтиније и што су родније земље биле мочарне и бујне вегетацијом, које примитивно друштво, слабо насељено и по томе слабе радне снаге, није могло крчити и сушити. Тек лагано са све већим умножењем људства расту и снага људи и количина и број њихових потреба, и тада човек силази у плодне долине и иде за током река, на којима и оснива прве своје цивилизације.

Пошто је тако консумтивност човекова прва фаза његових односа према природи и према човеку, то су отимање, пљачка прва фаза човекове продуктивности. Сви су ратови првобитно пљачкашки ратови, разоравајући изворе туђих богатстава; данас се ратовима не разоравају извори богатства него се тражи влада над њима. Морско разбојништво увек је било први ступањ морске трговине.

И први период човекова индивидуална живота са свим је консумтиван и непродуктиван. И консумтивне класе друштва и народа биле су до данас једини носници историје њихове и историја се само њима и бавила. Док се продуктивне ниже класе истичу и постају предмет историје тек код нових народа, у старо су доба живе увек у мраку и ропству.

VII

Пошто чулно, стварно иде пре апстрактног, то и лепо иде пре доброг и истинитог.

Чула говоре и разумевају само слике, у којима је почетак свега духовног рада човекова и пошто уметности говоре само у сликама, то је лепо жива слика доброг и истинитог, чулна фаза и форма њихова. Као што првобитне слике и ликови стоје према потоњим толим и мртвим фактима и првобитна жива, самомоћна бића према потоњим апстрактним законима, тако стоји првобитно лепо према потоњем добром и истинитом. Лепо је материја, инкарнација истине, истина је последња апстрактна форма лепога; лепо

је цвет, истина је зрео плод духа. И свако добро и свака истина увек се прво јављају у форми лепога, које је прва фаза истине. Уметност је философија чула, појезија је философија осећања, а философија и науке јесу уметности духа и пошто чулно иде пре апстрактног, то *уметности иду увек пре свих осталих манифестација духа људског, лепо иде пре доброг и истинитог.*

1. Осећање лепога је непосредни рад душе људске, појимање лепог је непосредно чулно, те и уметност се развија, имајући најмање препона и највише пострека од свих манифестација духа људског, пре свих осталих; она крчи пут и спрема земљиште свему даљем развоју и образовању духа људског. Епохе уметности претходе епохама наука. После Винчија и Микеланџела долази школа анатома, математичара и природњака; после Шекспира и његових претходника и савременика настаје развојат енглеске философије и науке. Истим редом ишао је дух и у старо доба. Математика је прво изучавана у архитектури; сликарство је донело потребу анатомије; у драми је прва морална философија; из епа се развила историја; акустика се прво изучавала у музици и музичке основе акустике показао је још Питагор, али је тек у модерно доба постала самостална наука; прво је из чисто естетичких разлога призната округлина земљина (Питагор); васиона је прво козмос. 16. столеће било је класичко доба модерних уметности; тек после долази развојат и полет математских и природних наука. Светлошћу се данас прво слика (фотографија), доцније ће се њом и писати.

И што је предмет које науке више целина, толико да може дати једну целу слику, један тип, т. ј. што је наука ранија по постанку, то је и сама та наука ближе уметности, има више заједничког с њоме. Цело небо са свима својим звездама изгледа као једно огромно здање; математски су закони заједнички архитектури и астрономији.

Тако је уметност увек прва школа науке и прва фаза њена; науке се развијају на основу оних истина, које износе уметности.

2. Првобитно стање сваког народног образовања јесте у појезији, она је први развојат људског духа, природни језик на првобитном ступњу народа, јер појезија говори у сликама, а првобитни чулни живот разуме и потребује само слике; она је први ступањ свега духовног живота народа; појезија је производ фантазије, непосредног дара и снаге душе људске; философија и наука су производи рефлексије, дуге и мучне борбе људске. У старо доба појезија је прва форма духовног живота која је блажила варварство обичаја и ширила образовање. Код свих античких и класичких

народа и у прво доба свих модерних народа у појезији је било све образовање народа; она га је постицала и оно је потицало из ње. Тако је романтика у појезији 19. столећа дала од првих најмоћнијих пострека научној испитивању средњег века у свима правцима и областима историског живота. До почетка V. стол. пре Хр. Грци нису имали праве прозе; појезија је подмиривала све потребе; она је чувала традиције националне славе, улепшавајући их, она је урезивала у душе прописе обичаја и показивала пут живота; она је преносила с колена на колена тајне вештина и наука, открића искуства или срећних случајева. Оракули су се изражавали у стиховима, свештеници су били песници па и законодавци, дајући законе у појетској форми.

И упливи једног народа на други увек бивају прво и поглавито уметношћу. Од 270. пре Хр. почиње уплив Грка на римску образованост и то прво појезијом; први римски песници били су рођени Грци. Тако је исто било и код модерних народа.

Пошто се у народној појезији зачињу народне идеје, пошто им је појезија први носилац, те идеје продиру увек прво кроз појезију, то су песници први крчили пута великим идејама и били први носиоци њихови; они су први испитивачи људске душе. Покрет великих италијанских песника био је први пострек и корак ослобођавању и покрету модерног ума. У француским *poésies fugitives* и *vers de société* прво се развило оно слободоумно и материјалистичко мишљење које је доцније у 18. столећу постало пострек потоње историје француске. Прво су појете обрадиле и усавршиле првобитне религиозне мите и у њима дали материјала и философији и науци. Код Грка су прво песници оставили народну веру, па за њима философи. Народно певање и песма били су до 16. стол. главни носиоци јавног мњења, па су тек после постали прозаични извештаји о догађајима јавног живота из близа и из далека.

Песници су свуд први творци језика; језици се рађају и развијају појезијом; она је колевка свих литерарних језика, те је и појезија увек прва литература; она спрема и усавршава језик за потоња расправљања апстрактних ствари. Провансалски дијалекат трубадура, најстаријих појета француских, био је и први говорни језик за више столећа; скалди су били први творци скандинавских језика. По томе је и појезија увек старија од прозе, која се тек лагано развија и одваја од ње. Тек кад се историја одваја од епа, у коме јој је клица и зачетак и с којим је према томе првобитно тесно везана, одваја се и проза од појезије; енска појезија јесте прва историја и даје први постицај писању историје.

Песма је и први говор. Животиње не говоре; оне само певају; све изјаве њихових унутрашњих стања имају у себи више песме него језика. И код човека, као што је религиозни култ азил свих прастарих, преживелих форама и рудимената првих људских радњи, тако се тај првобитни говор певајући одржао у свима религиозним обредима, у свима церемонијама култа.

Тако прве врхове човечанства, који су се издигли из првобитног океана животињског, природног живота обасјавали су зраци лепога дуго пре него је истина почела продирати; тако лепо крчи пут сваком добру људском, слободи, правди и истини.

3. Лепо иде пре корисног. Мисао корисног детету је још са свим туђа, док лепо за њега постоји; оно осећа и воли лепо кад још не зна да разликује шта му користи или штоди. И првобитни човек увек прво чини оно што му се допада, а корисно предузима само онда кад га нужда на то нагна. Сви су метали прво употребљивани за украсе: од злата, сребра, бронзе, гвожђа, прво су прављени накити, драгоцености и украси, па су тек после примењивали у практичној, корисној употреби. Пошто је најстарији човек живео у топлим пределима, то је он правио накит себи много пре одела; одело се развило из накита, украса; има народа без одела, али ни једног без накита. Трговина, као самосталан рад, почиње доношењем луксузних артикала које су богати скупо плаћали. До 13. стол. трговина обухвата поглавито робове, племените метале, скупочене источне материје, бисер и драго камење. Тек развитком морепловства била је омогућена права светска трговина која није само поједине скупочене продукте него сувишак обичних производа износила на пијаци другима. И уметничко, лепо, иде увек пре прозаичког занатског; вртарство је старије од агркултуре; уметност иде пре индустрије. После естетичких херојских радњи првобитног доба настаје у вишим уређеним друштвима прозаичка дужност, после јунака долазе закони, мртви и безлични, који везују естетички поглед у радњи појединаца; после тражења лепога и дивљења њему настаје потреба доброг и корисног. И игра иде увек пре озбиљног рада; она је природни резултат прве природе човекове, те увек рано настаје и постаје код човека припрема за озбиљан рад; у игри се развијају снаге човекове и играјући се сазнају се вредности и употребе многих ствари: барут се прво употребљавао за увесељавања; прво је на хазардним играма у 18. стол. обраћена пажња на рачун вероватноће, и ту је прво развијен, па је после тај рачун пренесен на листе рађања и умирања, те је то био зачетак статистике.

VIII

Несвесно иде пре свеснога.

Пошто ствари несвесно постају пре него што човек мисли о њима и разумева их, те пошто је све првобитно бивање у природи и код човека несвесно, то *несвесно иде увек пре свести*.

1. Први живот детета и први живот целог људског рода јесте сасвим несвестан; тај први живот детата и рода припада стању потпуног утонућа у природу, потпуно је везан за живот природе. Једина снага душе, једини вођ човеков у животу у то доба јесте инстинкт, најшира, најјача и најпрвобитнија веза која везује живот човека за живот целе природе. А инстинкт је слеп, несвестан као што су слене, несвесне све велике снаге природне, јер инстинкт није свест појединца, није свест само људског рода, он је свест целог животињског царства, он је животињска форма оне тежње самоодржања која влада стварима у целој природи. По томе инстинктивна тежња самоодржања није егоизам, који претпоставља већ свест и који је прва фаза свести, и коме је по томе ипшњи корен у души од инстинкта, који не зна ни за зло ни за добро; и животиње и човек вођени инстинктом све што раде и како раде раде за то и тако што то и тако морају да раде, јер их на то нагони слена, несвесна сила инстинкта; а свака инстинктивна радња и по томе све првобитно бивање и стварање бива у мраку несвести.

По томе све оно што се ствара, а стварање је првобитно, ствара се само у мраку несвести. Свест не ствара ништа, она само осветљује пут којим се ишло и којим ће се ићи; свест само расподељује и налази права места стварима у простору и времену, које су већ постале. Све највеће тековине човекове: религија, морал, језик, уметност, право, држава нису производ воље људске, свесне радње разума, него су постале спонтано, саме од себе, из дубине људске природе, као резултати несвесног историског живота човечанства. И свако вештачко стварање бива у почетку несвесно; у души уметника постоји већ инстинктивно створена идеја, пре него што он почне свесно тражити zgodну форму да изрази унутрашњу садржину, постоје већ много пре него што их човек види, сазна и да им име и место међу другим стварима. И човечанство прво ствара и ради па тек доцније размислила о својим творевинама и радњама, бива свесно њих.

2. По томе осећање је увек првобитно, увек иде пре појмова; прва фаза идеја јесте осећање и слутња; несвесна жеља и осећање

јесу први пострек свега свесног мишљења. Сазнање на првом ступњу свом није ништа друго него осећање, резултат несвесних процеса и који долази до сазнања само у облику резултата. И првобитно значење сваке речи јесте извесно осећање; топлота је прво осећање, после постаје појам топлоте. Још стари народи осећали су да има прогреса у историји људској, али свесна идеја прогреса јавила се тек у последњим столећима. И кад год су какве нове доктрине, нове опште идеје улазиле у живот и почеле деловати на душу и дух људски оне су увек почеле деловати прво у форми фанатизма, несвесног, слепог одушевљења и то тим фанатичкије што су те идеје доступније што већем броју људи, те највише од свих религиозне идеје; па и све велике, друге идеје имају у почетку религиознога у себи. Из слепих нагона и задовољавања њих постају навике, из навика обичаји, из обичаја свесни закони. Тако слепо, несвесно осећање иде увек пре свесног сазнања. Природа се је осетила у животињи, она се освешћује тек у човеку, у најдоцнијем створу свом.

Несвесни инстинктат јесте први пострек и први корак сваког сазнања; свако откриће, свака нова истина спремају се несвесно те бивају ненамерно, невољно, те на површни поглед случајно. Свакој новој истини крче пута и спремају земљиште многи духови несвесно и дуго пре него што она сине свесно у појединим умовима; свака нова идеја креће се невидно и несвесно у умовима многих пре него она изађе јасно на видело свести у уму појединих, који само виде пут којим су у мраку и несвесно ишли њихови претходници; тако је Галилеј само свесно применио експериментат с особитим успехом, а тај нови метод био је несвесна тежња умова пре њега; тако је и с идејама хелиоцентрике, гравитације, еволуције и т. д. Геније није творац идеја; он само формулише идеје које у форми тамних престава и слутњи леже у души народа.

3. Свесна, системска индукција, као и свака индукција, има несвесни корен, првобитно је она несвесни закључак ума и тек се после преноси у сазнање и приводи се у систем као и све велике историске творевине — језик и религија, народ и држава, тако и науке постају несвесно из многих несвесних резултата и многих истина невољно, ненамерно нађених. Астролози су несвесно створили астрономију, као и алхемичари хемију.

Човек учи у детињству језик бесвесно, као што га је у детињству рода несвесно и створио, као што играјући несвесно спрема и вежба своје снаге за потоњи свестан, озбиљан рад. И сви проналасци и сва открића у историји, од ватре до Америке и даље

учињени су несвесно; или је човек у мраку натрапао на нешто ново и непознато, или је тражио једно а нашао сасвим друго, које није знао или чему се није надао (тражећи злато алхемичари су открили многе хемиске истине и законе, тражећи пречи пут за Индију Колумб је нашао Америку). И баш то што све у историји несвесно бива, постаје, открива се и проналази се, то што су свест и воља човекова сведене у историји у великим размацима њених времена на минимум, то што историја човечанства иде својим путем, не зависећи од свести и воље човекове, то и доказује да процес историје човечанства бива по извесним, сталним, у напред одређеним законима, да све што у историји бива, бива по законима, да све што је у историји постало, откривено и пронађено, постало је и откривено за то што је то морало да буде и онда кад је то морало да буде, без уплива воље и свести човекове. Огромна маса воља, интереса и радњи људских само су несвесна средства великог, општег историског духа; људи су само немоћни факти пред великим законима историје и све што раде, раде само невољно и несвесно, под владом широких и моћних закона историје. Историја је процес у коме дух свега долази до свести; она је процес освешћавања, а освешћавање није ништа друго него јасно сазнање будућности на основу сазнања прошлости; тек са јасним погледом у будућност настаће свесни, хумани период историје човекове.

4. Све оно што је првобитно, што прво постаје не долази до свести; до свести долази и у њу улази само оно што је доцније постало.

Све ниже области живота у којима се живот прво јавља и у којима су његове најглавније тачке: дисање, варење, циркулација крви, лучење, не дижу се никад до свести; њихове радње никад, осим поремећене, не улазе у свест. Само оне сензације које долазе од виших, доцнијих чула, долазе до свести, само око и уво служе интелигенцији и разуму. И живот који је настао са постанком човека морао је тако утонати у живот природе и у инстинктивност, те по томе тако везан за тренутни осећај да никакво сећање није могло остати од њега, те се ни човечанство ни поједини човек не сећају ни мало првобитне епохе свог развитка, нису свесни својих ранијих стања. Тек дуго после рођења буди се у детету свест; што је било пре тог тренутка измиче се за навек његовом памћењу. У историји човечанства утврђена писменост јесте моменат буђења свести; тек њоме је могло човечанство да преда своја сећања потоњим генерацијама.

5. Пошто је намера, план, у напред истакнути смер, главни атрибут свести, то првобитно све што бива, бива без намере, без плана, без тежње извесном смеру, без прилагођавања њему. *Ненамерно, што не годи смеру иде увек пре намерног, смеру угодног, свесног.*

а) Данашња целисходност, хармонија и равнотежа у козмосу, само је резултат многих реметења и револуција, нецелисходности и механичких противречности у козмосу, пошто је првобитно било много више планета него данас и тек доцнијим одабирањем редуциран је њихов тадашњи број на данашњи и тек тада настаје целисходност свега, које није било у првобитном механичком кретању материје, него општим процесом тек доцније настаје.

б) И у целој области биљног и животињског живота адаптација, прилагођивање извесним смеровима долази после стварања. Принцип наслеђа старији је и пре делује од принципа акомодације. И сва борба у биљном и животињском царству, борба за одржање потиче из те тежње ка акомодацији и целисходност је последњи резултат и крајњи смер све борбе код биља и животиња.

в) И код човека руке, глас, језик, уста изјављују своје снаге првобитно у трошењу енергије савршено без икаквог смера, без намере, а тиме се спремају да доцније ступе у везу са специјалним осећањима и предметима. И сва кретања тела и сва продуктивна радња његова првобитно нису резултати слободног, свесног и намерног упуцавања духа, него потичу нешто из инстинктивних узбуђаја и покрета природних организму, а нешто им је узрок несвесно, невољно деловање душе. Па и сви вољни покрети првобитно се врше без воље, без намере, и они првобитно почивају на невољним и нужним везама, којих дух тек доцније постаје свестан и ставља их под своју намеру.

Играње је природно, спонтано, ненамерно испољавање људске душе; њиме она пушта напоље добијене утиске који су се претворили у сензације, осећања, опажања, преставе и жеље и ти многи покушаји у игри и лагано напредовање кретања и радњи снажи мускулни апарат и развија га тако да доцније може служити намерним, корисним занимањима.

И жеља постоји много пре док се у нашем сазнању не појави смер коме жеља тежи. Не само чулне жеље него и моралне побуде јављају се много пре него што почињу сазнавати свој смер. Свака је жеља првобитно инстинктивна и тек доцније постаје свесна тежња. Па и тада жеља опет остаје с почетка као инстинктивна побуда, којом тек доцније овлађује свест.

г) Говор првобитно није служио за саопштавање мисли и осећања другима, за споразум; првобитно он је унутрашње занимање душе с извесним бројем сопствених стања; дете дуго говори пре него што његов говор постане разговор. Говор је првобитно лагано, невидно и нечујно догађање унутра, у души онога који говори, унутрашња радња његова, која се тек доцније чујно у говору изражава, испољава; први глас није значење онога што он изражава и није везан с намером споразума, он само буди симпатију, као и дрека од бола избачена, са свим без намере, која не рачуна на симпатију него је физиолошко дејство бола и ипак чини најсигурније и најодређеније разумевање да је то бол. Тако говор, језик иде пре мишљења; човек говори много пре него што почне мислити и увек се прво нешто изговори, па се онда мисли о њему; мишљење је резултат процеса говора.

И најранији почетци писмена нису намерно изнађени као ни почетци језика; првобитно писање у сликама није се развило ради бољег памћења и јаснијег и тачнијег представљања и подсећања, јер је сликовно подражавање природних предмета бивало првобитно или невољно, инстинктивно или са сасвим другим смером.

д) И сва открића и проналасци у историји учињени су ненамерно, невољно, несвесно те на први, површини поглед случајно; на њих је увек нагонно притисак времена, снага историје, воља много виша, дубља, моћнија од људске воље; или су ти проналасци и открића чинени у сасвим другом смеру него у ономе који им је доцније процес историје дао. Колумб, настав Америку коју није тражио и за коју није ни знао, био је само оруђе историје, само откуцај једног секунда на сату историског живота људског, који време навија; време навија сат историје; људи су само милионити делови једног секунда, који на том сату нису ни обележени.

ђ) Као што моралне и друштвене идеје, које су ненамерни резултат друштвеног и историског живота људског, постају доцније свесни смерови у животу појединаца, народа и друштава, тако и у свима великим и важним процесима ума и живота људског намере и воље људске у почетку није било или су ти покрети служили првобитно другим смеровима. Све велике творевине и тековине људске историске постале су спонтано, те с почетка нису имале онај смер који су доцније процесом историје добиле. Држава је постала спонтано; тек доцније добија она племенити смер хуманизација човека; живот у држави постаје процес којим се грађани чисти до човека; грађанин све више постаје само потребна, пролазна фаза човека.

Тако су и све науке постале из ненамерних резултата искуства и живота. Најранији резултати астрономије били су првобитно ненамерни и споредни приликом извесних посматрања. Утврђење констелације звезда и подела небеског свода првобитно нису имали смер да рашире хоризонт знања и разумевања, него да се отуда могу извлачити прорицања о судби људској; све је то послужило потоњој науци астрономије ненамерно и невољно.

Тако тражење користи, тражење знања и разумевања стоји онако према првобитној несвесној, невољној, ненамерној радњи, као религија човекова према животињском инстинкту, као наука према миту, као гледање према пшпању.

6. Пошто је светлост и први услов и први атрибут свести и пошто се светлост тек доцније одвојила од топлоте, то *мрачно, слепо иде пре јасног, видног*. Нижа, првобитнија чула човекова, пшпање, укус, мирис јесу слепи чула, слепи оруђа самоодржања; утисци добијени од тих нижих чула не долазе до свести; они остају сакривени у мраку душе; са њима може човек и у мраку живети, јер она служе за одржање најдубљег и најмрачнијег дела живота; оку треба светлости и тек онда кад је човек, усправив се ослободи свој поглед, он је њим добио основ и пострек свега даљег прогреса ума. Вид је прво пробудио интелигенцију, ум; он је право чуло интелигенције и свести; све што несвесно бива и постаје, бива и постаје у мраку. Све ширење свести, разумевања није ништа друго него ширење светлости на дотле мрачне области стварања. Велике идеје у животу и наукама јесу буктиње које осветљују путеве којима у мраку иду људи и ствари; религија је прво кандило које је историски ум човеков запалио у мраку живота, кандило које се никад гасило није у свима временима историје и на коме је ум човеков у срећнијим појединим моментима историје палио вишу светлост философије и наука.

а) Нагон самоодржања, као и свака инстинктивна радња, јесте слеп; инстинкт ради несамовољно, несвесно, гоњен само далеким мрачним снагама природе; у њему душу води општи дух и живот природе; он ради оно што треба, без знања, без размшљања, без избора. И свака инстинктивна радња почива само на тамним осећањима, никад на јасним преставама. И као што се кроз првобитно мрачне просторе васионе први зраци светлости почели ширити онда, кад се из појединих концентрисаних делова материје високе температуре могла одвојити светлост од топлоте, тако се и од инстинкта тек доцније почела одвајати интелигенција, на основу слободног гледања човековог.

б) Прва кретања језика своде се на гледање. Опажања вида прво су добила свог израза у језику и од тих опажања преносно се после смисао и на друга; па и оно што се чује, осети и т. д. појима језик као виђено, јер у опште само утисци вида могу се језиком изразити; утисци свих других чула или се пењу само до тамних престава, или добијају израза тек преносећи их у област вида. У последњој инстанци све речи долазе од светлости, од гледања, а ономатопејетске речи, које долазе од голог подражавања, јесу само изрази осећања заједничких човеку и животињама; оне нису корени из којих нешто даље расте, те су по томе неплодне за даљи развитак језика.

в) Гледање је прва радња духа. Из све веће примчивости чула вида развио се разум; појам облика никако се не може уклопити из људског мишљења, мишљење је у ствари друго гледање, гледање невиђеног. И највишим спекулацијама корен је у гледању. Опште престава стварају се прво из оних знакова који највише и најјаче падају у очи. Тако је вид основ свега прогреса ума човекова и све велике манифестације ума само су резултати гледања.

Првим уметностима — архитектури, скулптури, сликарству — светлост и вид јесу основ и услов. Тек се доцније, после њих, развија философија слуха, музика. Лепо је прво оно што се види.

Прва и најстарија наука, астрономија, основана је на гледању; она је резултат само многих гледања и посматрања. И први период астрономије само је посматрање видних покрета небеских тела и све знање астрономије старих народа ограничено је на то. И светлост је први и главни језик којим космоичка тела говоре човеку.

Оптика је најраније и најтачније изражен део физике. Још су александриски математичари дали тако чврст математски основ оптици да је даљи напредак у њој био омогућен, те су се Арапи, а за њима хришћански научници ревносно и успешно обрнули оптици и први њихов проналазак био је оптички наочара, 1285. г. Тек оснивач нове физике, Галилеј, почиње испитивати и акустичке појаве. Тако исто телескоп и телеграф пронађени су много пре од данашњег телефона, као што је микроскоп пронађен давно, док проналазак микрофона припада будућности. И прво је откривена брзина светлости, па после брзина звука.

Као што је на видна дела историја прво обратила пажњу и почела се њима занимати, тако су спољне видне карактеристике ствари и појава биле први почетци и основи свих наука.

И све идеје постоје првобитно као мутна осећања, нејасне наде, тамне престава у души народа; тек доцније поједини одлични

духови дају им форме и оне постају јасни идеали, светле идеје, видни вођи у животу народа и друштва. И наука је само јасан израз онога што су митологија и религија тамно слутиле.

Отуд увиђање, гледање кроз ствари и предвиђање, моћ гледања у напред, у будућности јесу највиши атрибути, највиши смер свести, разума, највише функције људског духа. Тако су тек на слободном погледу човеком, на његовој све већој моћи све даљег и дубљег гледања основани сав прогрес његова ума, сва његова цивилизација и историја. Све остале ствари раније од човека леже све дубље од њега, све више унутра, све више у мраку.

IX

Простор иде пре времена.

Чула, а вид највише, опажају ствари само у простору; тек доцније развија се апстракцијом појам времена. Чулна престава простора постаје пре апстрактног појма времена. Увек и свуд *простор иде пре времена*.

1. Престава простора т. ј. свесност просторних разлика, које потичу из процеса фигурирања, пројцирања и локализовања осећаја и опажања, много раније долази и сигурније се употребљује него престава времена т. ј. свесно разликовање времена по садашњости, прошлости и будућности. У детета се прво развија појам простора по дужини, ширини и дубини: линије, површине, тела. Тек после настаје појимање времена, садашњег, прошлог, будућег. Тако се и код историског човека појам простора развија раније од појма времена, пошто време и мерење времена тек доцније постају потребни и време тек доцније добија вредности за човека, коју простор раније има.

2. Прво су нађени закони простора и прве су науке основане само на законима и односима простора, и прво су се она знања уздигла до наука којима су предмети били ствари и појави у простору. Наука о величинама у опште основ је свих открића о количинама т. ј. свега оног што је доступно умножавању или умањавању; из геометрије, науке о простору, развила се аритметика, наука о бројевима. Астрономија је главни предмет одређивање међусобних односа васионских тела у простору, и астрономија је прва самостална наука, прва од свих природних наука која је данас достигла до потпуце тачности у законима простора; она се је прво отресла

од веза користи и веза религије и прва се ослободила од црквеног ауторитета и тиме прокрчила пут и дала пример свима осталим наукама. Прво је Коперник открио положај земље у простору, њен положај према сунцу и васиони, па је после Њутн утврдио законе кретања земље у времену. И прво је испитиван положај земље у васиони, па после старост њена. По истом закону реда и теорија гравитације старија је од теорије еволуције; гравитацијом се тумаче међусобни односи васионских тела у простору, еволуцијом се тумаче временити односи ствари, развитак ствари и појава у времену. Геологија изучава законе размештаја материје у простору; биологија као наука изучава процес живота у времену и геологија као наука старија је од биологије као науке. Географија изучава ствари људске у простору; историја као наука испитује законе људског живота у времену и географија већ давно постоји као наука пре историје.

3. Све се науке баве прво стварима у простору; изучавање закона и односа ствари у простору, јесте прва фаза свих наука тек доцније изучавају оне ствари у времену.

Астрономија, као и све друге науке, била је прво дескриптивна наука, првобитно је изучавала само просторне односе козмичких тела. Са прогресом астрономије све се више истиче потреба сазнавања прошлости козмоса, његовог развитка у времену; све се више гледа да се историјом козмоса, његовим променама у времену, разуме данашњи склоп и састав његов, и на основу знања историје козмоса да се провиди и будућност његова, највиши смер сваке науке. Први покушај историје козмоса учинио је Кант, а за њим Лаплас изневши небуларну хипотезу.

Историја је прво дескриптивна; географија је прва фаза њена, изучавајући људске ствари и појаве историје у простору. И не само што је географија прва фаза историје; она је и први основ и услов ње, као што је спољна природа први основ и услов првог живота људског и првих цивилизација. И данас још човечанство није достигло крајње границе свог ширења у простору, још екстензивно није савршено; још траје географски период историје, где простор, локалност још јако утичу на све социјалне и историске односе људи; од данас се човечанство само ширило, кретало у простору са малом историском дубином. А прогресом историја човечанства добијаће све више дубине, све је ближе доба времена, доба идеје, праве историје која ће, силазећи све дубље у живот човечанства у времену, моћи у историској дубини свих времена, најбоље откривати законе историског живота човечанства.

Не само што су дескрипција и класификација прва фаза свих наука, него прогресом у свима наукама све се више осећа и појима потреба разумевања прошлости ствари, њихових промена у времену; све се више истиче време пред простором, знање прошлости ствари све више постаје основ и услов разумевања; историско познавање ствари, њихове прошлости, садашњости и будућности, постаје највише разумевање; историја све више продире у све области људског ума.

4. И у језику сви појмови времена били су првобитно појмови простора, па и речи прошлост, садашњост и будућност имале су прво само тај просторни смисао. Све праве препозиције означавале су првобитно искључиво односе простора, и најстарије адвербијалне речи означавале су само место и правац и отуд се после развија значење времена. Локатив као да је првобитни падеж и апстрактнији генитив и датив имали су првобитно локалан карактер, т.ј. постали су од локатива.

5. И у уметностима влада исти ред. Архитектура, најстарија уметност, највише је везана за материју и све што има у себи, показује у простору, у размештају и симетрији појединих делова, у њиховим међусобним односима по величини т.ј. по простору. Производи и дела архитектуре највише су везани за простор и највише заузимају простора; закони науке о простору јесу закони архитектуре. Дела скулптуре, која се развила одмах после архитектуре, и из ње, као допуна њена, већ су мање везана за простор и мање заузимају простора, али и она још тек из расејаних потеза у простору стварних појава изводи опште идеалне облике. Тек у сликарству, уметности која се развила после скулптуре, почиње момент времена да превлађује над моментом простора; тек оно почиње износити и цртати живот у појединим моментима времена; у њему облици и положај почињу уступати пред изразом времена. Тек у музици и појезији дух уметника ослобођава се свих веза простора, износиће живот и сва идеална кретања његова у времену. И у појезији самој, еп, као први ступањ њен, износи живот у ширини и простору, лирика га износи у дубини; епски песник слика осећања само посредно, цртањем ситуација. Па и античка драма само је драма ситуације. Она не износи карактер свог јунака, она га је само стављала у извесне положаје према спољним силама, према силама судбе. Драма судбе била је драма ситуације, односа у простору. И прва фаза комике, лакрдија, не излази никад из ситуационе комике.

6. Влада просторности све је већа што се даље иде од цивилизације природном човеку и природи у опште. Номаду и сточару треба много више простора него цивилизованом човеку; вредност времена тада је мала; тек цивилизација доноси потребу и вредност времена.

И сва стара, природна друштва, заснована на просторним, локалним особинама спољне природе, почивала су на просторној подели добара; модерна историска друштва, чија је цивилизација резултат прошлости, времена, почивају на продукцији добара. Подела добара била је код античких народа, главни предмет њихових закона, главни узрок њихових револуција; она је давала тип њиховом животу и њиховим цивилизацијама.

Вода, најматеријалнији мотор, највише везан за простор, била је први основ и услов динамике човекове; тек су доцније узети ветар, пара и најпосле електрицитет.

Х

Једнако, просто иде пре различнога, сложенога.

У првобитном мраку све је једнако, једнолико, без форме, просто; тек доцније настају разнолике и сложене форме. *Једнако, просто иде пре различног, сложеног.*

1. Из првобитне козмичке хаотичке аморфности постају тек доцније разнолика стања и тела, разне топлоте, светлости, величине, брзине у кретању, као што и сваки потоњи развитак у природи почиње аморфним и хаотичким, док доцније не добије своју одређену форму. Биље у својим најнижим врстама састоји се из само једнаких ћелија и не развија никакве разлике између осовине и периферских радија. То растиње чини најнижи ступањ организације, јер немају ни стабла ни лишћа, ни грана ни цвета, ни плода ни семена, јер сви ти састојци виших растиња само су модификације осовине и радија, и пошто нема разлике између стабла и листа нема ни отуд изведених делова и биљка се може умножавати само одвајањем појединих ћелија.

У опште што је неко тело у природи првобитније, ниже, тим је простије, т.ј. његови су делови сличнији један другом; и што је тело доцније, оно је сложеније т.ј. његови су делови различнији један од другог. И у колико је тело првобитније, ниже, оно више личи на своју околину и тим само пасивно суделује у променама

своје околине, а што више добија снаге да се тим променама опире, оно је све више различно од своје околине. Бер је нашао да сваки па и највиши организам, првобитно у зачетку своје не разликује се ни мало од сваког другог организма у зачетку свом, т.ј. да у најранијој стадији сваки организам има највећи број општих, заједничких карактера са свима осталим организмима у њиховом најранијем ступњу и тек доцније почиње добијати све више особине своје специје. И код првобитних, најнижих биљака и животиња нема још разлике полова, која се јавља тек на доцнијим, вишим ступњима органског живота; код њих расплођавање бива под простом формом самоодржања индивидуе, пошто ова развијајући се добија делове који се најзад одвајају и развијају до самосталних индивидуа.

Код животиња у опште још нема разлике између њих и природе; оне су још сасвим унутра, у природи; тек код човека настаје та разлика и супротност између себе и природе. И као што хемија по саставу из основних елемената не прави разлику између биља и животиња, тако и психологија не прави разлику између човека и животиња по основним првобитним елементима и снагама душе; чулни утисци заједнички су и човеку и животињи и ту је најмања разлика између њих; тек у даљем развоју душе човекове настају разлике између човека и животиње.

2. У души човековој првобитно нема разлике одређених форма и елемената њених; у најранијем детињству у души је само хаос појединих сензација, осећања, нагона, само мрачно, хаотичко самоосећање, где се још не прави ни разлика између себе и спољњег; на том ступњу душе нема разлике између човека и животиње. И првобитни чулни живот душе, чулно посматрање једнако је код свих људи; и сви људи имају једна иста чула, један исти број њих и више мање једне исте снаге; чулне преставе једнаке су код свих; разлике међу њима настају тек доцније, у вишим, доцнијим процесима, у појимању, у мишљењу, у опште у радњи духа; престава ватре, воде једнака је код свих људи, у појму ватре настаје разлика међу њима: као чаробна радња духа, као прост елеменат, као сложен физички процес.

3. Првобитно је једна, хомогена раса човекова, у којој још нема разлике између појединих раса, док су разлике племена, народа доцније настале од разлика раса. И на првобитном ступњу живота људског ход развоја је свуд једнак, општи; сви људи свих племена, народа, раса, времена пролазе једне исте прве фазе живота; разлике међу њима настају тек у доцнијим, вишим фазама.

Што је друштво ближе природи, оно је све простије и једноликије, те је све мање разлике међу људима, те су првобитно сви људи једнаки по правима, по имању, по животу, по развоју; свака се индивидуа може узети као тип целог племена; тек са увођењем својине и агркултуром настају прве неједнакости и разлике међу људима и тек потоња цивилизација развија све разнолике форме живота људског и све веће разлике међу расама, народима и појединцима. И према примитивном, једноликом, природном животу људи, наступање варварства доноси разлике у развоју њиховом; и племенски живот јесте заједнички свима варварима до њиховог ступања у цивилизацију. Па и први почетци цивилизације свуд су једнаки; религија, уметност и држава увек су први основи њени.

4. Као што је разлика између централног сунца и перифериских планета бржим лађењем ових тек доцније настала, тако је и на појединим планетама тек доцније настала разлика између континенталног и течног, пошто су се континенти тек доцније издизали из првобитног једноликог океана који је покривао целу земљу, тако је и човек првобитно живео у регионима у којима влада климатска једноликост, у којима нема разлике годишњих времена и температуре, па је тек доцније из тих региона прешао у оне у којима постоје климатске разлике, разлике годишњих времена.

5. И прве фазе религије једнаке су свуд. Фетишизам је свуд и свакад једнак, фетиши су увек једни исти; па и полетеизам је свуд више мање једнак, исте природне снаге и појави персонификовани обожавају се; тек у појимању једног бога настају религиозне разлике. И разлике у религијама у суштини много су мање него разлике у потоњим философским и научним појмовима.

6. Уметности не само што су се полако уздизале из првобитне аморфне хаотичности до одређених форма и разлика, него и у производима првих уметности, архитектуре и скулптуре, има много мање разлика у саставу и у формама него потоњих, сликарства и музике.

XI

Опште иде пре појединога.

Пошто су потоње разноликости само поједине форме и делови, који су се доцније развили из првобитног једноликог, општег стања, то *опште иде пре индивидуалног, појединог*; из општег постаје поједино.

1. У природи је једно опште стање претходило потоњој разноликости појединих појава и форма; у прво доба земља је била само једна општа гасовита маса, из које се још нису били развили поједини делови и форме, кад још није било ни ваздуха, ни воде, ни суве земље, ни климата, ни биља, ни животиња, ни човека, што се све доцније развило из тог првобитног општег стања као партикуларне манифестације козмичке и земљине снаге. Из те првобитне, опште индиферентне козмичке масе не само што су се доцније одвојиле поједине физичке снаге, топлота, светлост и друге, него су се и поједини хемиски елементи тек сукцесивно издвајали из ње.

У области биља делује универзалност живота, те се никаква унутрашња индивидуалност не развија код њих; животиња се већ осећа као нешто одвојено из општег, као поједино, индивидуално, али је још под потпуном владом рода, специје, те се никаква права индивидуалност не развија код ње него тек код човека, код кога влада општега, рода, спада на најмању меру и индивидуалност се пење до највишег ступња.

Инстинкт је прва основна, општа форма душе, заједничка свима животињама и човеку; он је основна веза која везује живот свих животиња и човека за живот земље. Инстинкт није свест појединаца, није ни свест само људског рода, он је свест целог животињског царства, искуство гомилано хиљадама година и сталожено у памћењу свих животињских специја и индивидуа. Душа животиња остаје увек на том ступњу; тек доцније настају код човека поједине, индивидуалне форме и боје душе.

2. Инстинкт је основна, првобитна форма *вере*, која обухвата све родове животиња с човеком и све њихове индивидуе; животиња ради по инстинкту, верујући у непосредно добро и зло од непосредних предмета, а то веровање код ње није резултат њеног индивидуалног искуства, него резултат искуства целог рода животињског. Инстинкт је прва форма вере, општа свима животињама и човеку. Тек код човека настаје друга форма вере, која није општа и животињска, али која је општа свима људима — *религија*, вера у добро и зло моћ природе и њених снага над човеком, култ природе и њених сила. Религија је опште расположење људског духа, заједничка свима људима у свима просторима и временима; она је општи корен из кога су израсле све потоње снаге и форме духа људског. Тек много доцније, са нагомиланим искуством и прогресом ума, одваја се трећа форма вере — *философија и наука*, вера у моћ ума људског. Али философија и наука не припадају више целом

људском роду, нису заједничка особина свих људи, нису више генеричка снага људског рода, него чине само поједине, танке, fine слојеве над целокупним животом свих људи; оне су својина и особина само појединих раса, појединих народа, појединих класа, појединих лица у појединим просторима и у појединим временима. Философија и наука јесу религија појединаца, религија је философија човека, људског рода.

И што се даље иде у прошлост појам бога све се више изражава општим именима, вулгарним изразима, разумљивим за све, а тек доцније се изражава особним именима. У химнама Веда имена богова јесу општа, заједничка имена а често адјективи, изражавајући појам који је разумљив у опште за све: Агни, Сурија, Вају, јесу божанства а значе ватра, сунце, ветар. Код Грка су имена богова већ особена имена. И предикат свети у хришћанској цркви простирао се првобитно на све хришћане без разлике и тек се доцније почео придавати само појединим људима.

3. И све у души, као и у животу, јавља се прво као општа радња пре него се та радња индивидуализује у појединцима. Примитивно све је опште, заједничко, осећања, појмови, живот; поједино се не истиче, све што бива и постаје јесте опште. „У митској заједничкој појезији први пут се огледа општи, национални поглед на свет у религији и историји; ту се прво износи општи народни идеал, који се уздиже до естетичког идеала тек потоњом, вештачком, индивидуалном фантазијом“. И првобитно песма није изражавала индивидуална осећања једног лица него целог једног племена; првобитно народ пева; кад он пева најпре пева сваку песму један, али онако како је спевана она припада сваком у народу, јер је из народног духа спевана. Грађа припада свима, стил, изрази, метар, начин композиције, све што чини песму, јесте опште добро. У младости народа, у првом периоду културног живота појезија још није вештина; ту је она још поклон природе, заједничко добро, дар народу. Појетска генијалност ту је још у народном духу, у роду; тек доцније скупља се она на појединим тачкама, у изабраним песничким духовима. Тако је прво општа или национална фантазија творачка, а фантазија појединаца само прима, слуша и уређује чувено; после се тај однос обрће, пошто се моћ фантазије која израђује форме скупила на појединим тачкама и индивидуализовала се у појединим генијалним уметничким природама. После опште народне појезије настаје појезија појединих индивидуа, у којима се концентрисане снаге фантазије раширена пре на цео народ, као опште добро његово. И као што се органски и сав виши

живот на појединим планетама тек онда могао развити кад су планете изгубиле своју сопствену топлоту и светлост и почеле их добијати само од сунца, тако је и виша култура духа могла настајати тек онда кад су народи изгубили општу, сопствену топлоту фантазије и почела добијати светлост само од појединих узвишених тачака духа на којима је она концентрисана.

Првобитно народ ствара језик, обичаје, религиозне погледе, преставе и појмове о стварима, пошто је индивидуална самосталност појединих још слаба; све су то производи на којима сви суделују, у доба кад су се поједини, индивидуални животи губили у једном општем животу. И као што сваку песму коју појединац склопи многи нараштаји дотерају и модификују, тако да се појединци губе у грађењу њеном, тако је исто и с постанком обичаја и постанком језика; ни за један народни обичај, ни за једну реч у народним језику не може се казати да је овај или онај појединац створио и измислио. И што се даље иде у прадоба све је мање личних имена појединих, све више свако бивање и стварање бива епски, у масама. И прва моћна лична имена појединих која су исписана на првим, после празних, листовима историје, нису изрази њихових индивидуалности, њихових особенних, појединих душа, него су изрази читавих народа и времена, концентришу у себи снагу и душу целих времена и народа.

4. И ход уметности јесте све веће индивидуализације уметничког духа, све више израстање из првобитне општности и зависности од општег духа до самосталне духовитости појединаца, све веће истицање појединог, личног. Архитектура, прва од свих уметности изражава опште расположење целог једног народа или једног времена; на њој раде многи; у њој не само што се још не истиче индивидуалност уметника, него целог једног доба или народа, него и монументална дела њена нису за индивидуу, него за варош, за државу, за друштво. И не само што је архитектура општа свима племенима у свима временима, док су све потоње уметности мање више индивидуалне, ограничене на поједина племена и времена, него и производи архитектуре увек више изражавају опште него поједино; производе архитектуре раде многи људи, генерације и времена. И све велике и моћне творевине историје, опште свима народима и временима, религије, државе, институције велике — јесу производ тог архитектонског духа, који је општи свима људима у свима временима, па и самој природи, која прво зида опште и велико, па тек после ствара све индивидуалније слике биља и животиња. Архитектура је увек била општи израз жеља и

тежња целог једног народа и времена. Тек доцније скулптура изводи поједине облике из тог општег, архитектонског расположења, ма да и њена дела јесу још опште добро храма, а тек сликарство распоређује на поједине појаве стварности идеалност, нагомилану у појединим божанским типовима. Сликаство је поглавито субјективно и већином испољава особена душевна расположења, док је у старо доба то особено, више него у ново доба, потонуло у црквеном и политичком општем бићу. И тек код Грка у старо доба уметност је ступила у сферу индивидуалног, износећи у портрету од камена и бронзе карактерну разлику појединог од појединог. По томе ходу уметности што је личнији уметнички створ, што је виши производ појединог духа, то је и лична бесмртност уметника у његовим делима сигурнија. У монументалним производима архитектуре огледа се апстрактно основно биће целог једног народа, а друкче живе скулптори, сликари и песници у својим делима.

5. Племена и државе општности биле су прве јединице историског живота човечанства у којима се губила индивидуа и индивидуалност човекова, а све више, прогресом, поједино људско ослобођава се од владе општега, све више индивидуа постаје основ сваког друштва и заједнице. Примитивно и у античко доба појединац је потпуно под владом општега, које је одређивало и давало тип целом развоју и личности појединаца, у животу, осећању и мишљењу. А неразвијена индивидуалност доносила је примитивну колективност у свему. Први брак је колективан и отуд влада матријахије; први почетци моногамије били су пљачкашки, отимачки (крађа, отмице Прозерпине, Јелене, Сабинака; свака девојка у Вавилону пре него се уда за једног човека морала је на себи потврдити опште, друштвено право над њом у храму Балтисе). Па и свадбена свечаност као да је дошла отуд да се равноправни накладе пијанком и гозбом за искључивање из њихова права. Прелазне форме од првобитне чисте заједнице жена јесу полигинија и полиандрија. Тако првобитно нема појединог, индивидуалног брака, те према томе ни очинства ни материнства, јер је дете првобитно припадало целом племену, имало је сродничка односа према његовом племену у опште; тек доцније према мајци, после према оцу и са утврђењем моногамије најпосле обојим родитељима. И као што првобитно нема индивидуалног брака и по томе ни индивидуалног очинства ни материнства, тако нема ни индивидуалне својине; првобитно је племенска, колективна својина; за њом настаје општинска, па фамилијарна својина, а постанак приватне, индивидуалне својине иде заједно са постанком индивидуалног брака и родитељства.

И као што су проституциони обичаји античких народа, Финијана, Вавилонана и др. били општи а никако индивидуални, пошто су чинили природни, историјски прелаз чистом фамилијарном животу, јер се жена морала откупити од опште својине да би припала само једном човеку, тако су и сва зла и преступи у старо доба били општи и јавни, док су данас више лични, поједини. Зла су тада владала не само појединим душама него душама целих друштава, законима, обичајима, појмовима.

XII

Цело иде пре делова, једно иде пре многога.

Пошто се поједино доцније издваја из једног првобитног, општег, то су поједине ствари које доцније настају из општег само делови тог једног општег, целог; по томе увек *цело иде пре делова, једно иде пре многога.*

1. Цео козмос био је некада, првобитно једна велика хаотичка, нераздвојена целина, из које су се тек доцније издвојили поједини делови, васпонска тела, поједина стања и поједине механичке, физичке и хемиске снаге. У том првобитном хаосу и материја и простор били су једна целина, једно јединство. И планета је првобитно живела сама као целина, из које су се тек доцније издвојили поједини делови и снаге њене и неорганички од органског живота. И природа и човек чинили су првобитно једну целину, једно јединство, из кога се човек, прогресом ума свога, тек доцније издвојио и основао једно засебно царство природе. И што је неко тело у природи првобитније и по томе ниже и простије оно је све више једна целина, све су му мање делови одвојени један од другог и ако их већ има сваки је за себе све више целина т. ј. све су самосталнији један од другог; а што је тело доцније постало његови су делови све мање целине за себе, све су више зависни један од другог и по томе су све тежи међу собом везани, те је и тело све организованије.

Првобитно човечанство било је једна целина, једно јединство, из којег су се тек доцније издвојили поједини делови и елементи његови, расе, племена, народи. И само то првобитно цело човечанство пролази кроз прву, основну фазу историјског живота његова — кроз фазу природног живота, кроз дивљаштво; кроз остале потође више фазе пролазе само поједини делови човечанства.

И цела душа човекова, цео психички живот његов био је првобитно једна нераздвојена целина у форми осећања, које је заједнички корен и основ свега даљег развитка душе; првобитно су све форме и снаге душе и духа — осећање и мишљење, религија, философија, наука, уметност, живот и друштво — једна нераздвојена хаотичка целина у форми мита и тек доцније одвајају се извесним редом поједини делови из те опште целине и један од другог.

У сваком поједином корену у језику било је с почетка — као што сад у свакој интерјекцији бити може — цело суђење, питање или заповест, коме су глас, мимика или само околности под којима се то испољаваће десило, давали потребну допуну; поједина реч служила је првобитно место целог става. И прво су се писали у сликама изрази целе мисли, као што и дете прво разуме целу фразу, а појединим речима не даје никаква значаја; за тим су се знацима писале целе речи, као још код Хинеза, за тим цели слогови, а најпосле само поједини гласови. Тако су првобитно и речи биле целине и свака је појимана као целина, као што су првобитно и биљке и животиње појимане као целине, а тек доцније је дошло појимање ћелија; а догод су речи појимане у њиховом јединству као целине, дотле је требао за сваку реч особени знак у писању, тек много доцније почело се појимати да је реч сложена од више слогова и гласова и да се може раставити на њих и тада су се у писању почели одвајати ти поједини делови од првобитне целине. И штампали су се прво цели ставови. У Гутенбергово доба већ се штампало по појединим европским земљама на дрвеним таблама и то не само слике него и цели ставови. Гутенберг је само извео у живот мисао која је била зрела и по томе близу: да се поједина писмена изрежу на засебним таблицама и тако да се могу комбиновати и премештати, место да се цео став уреже у једној табли.

2. Тип је целина од које су егземплари само форме појединих делова његових, те је и род, специја целина од које су поједине индивидуе само поједини делови и форме. По томе *тип иде пре егземплара, род, специја иде пре индивидуе.*

а) У целој природи појав појединих родова увек је почињао прототипом целе класе; увек прво постају општи типови, па тек доцније поједини преставници њега. И што је живот нижи, влада типа, рода све је неограниченија и искључивија, снага индивидуалности све мања. У биљном свету нема индивидуа него само родова, биљна индивидуа не диже се изнад егземплара; у животињском свету индивидуа се мало више диже од врсте; код животиња развија се мало слободнија индивидуалност само у множини бића,

у друштву, у роду, док сваки поједини део те множине има много слабији психички развитак; ту идеја рода претеже идеју индивидуе. У једној држави пчела има много мудрости у раду, јер ту ради душа целине, док свака поједина чела за себе узета показује врло тамне трагове интелигенције и вољности. Тек у свету човека, у свету личности свака је индивидуа своја сопствена врста и духовно и физички. „У произвођењу човека природа не пролази више кроз специју, те целу своју творачку снагу улаже у образовање индивидуа.“ Отуд што год у индивидуи изгледа неразјашњиво може се разјаснити из рода; нема ни једне индивидуалне црте која се не би могла разјаснити ма с које стране кад се испита историја рода. Отуд прво и најнепосредније од свих права, које се само по себи разуме, јесте право на живот као део, члан рода; egzистенција рода првобитнија је од индивидуалног права.

б) Инстинкт је воља рода, воља генетичка, воља прошлости, историје и по томе је старији од воље, која је испољавање личног, индивидуалног. Због тога животиња нема своје личне, индивидуалне воље, јер све што ради ради под притиском рода, прошлости, те све што ради и како ради, ради то и тако зато што *мора*, те није ни одговорна за оно што ради. Тек код човека јавља се лична, индивидуална воља и има је тим више, што је више слободан од притиска рода, општега и по томе што има више своје свести, што боље познаје мотиве радња својих и што боље увиђа по којем мотиву треба поћи. На том јављању слободнога, индивидуалнога *треба* код човека почива један од основа могућности свега прогреса човека. И на првом ступњу душе човекове, код детета, душа још са свим припада роду, те нема још никакве личне, свесне индивидуалности; она тада још спава, пошто су чула обрнута унутра; цео њен посао тада је да узима рану и да расте т. ј. да у себи одржи род. Индивидуалност човекова јавља се тек доцније, са буђењем личне, индивидуалне свести т. ј. са све већим одвајањем, ослобођањем од воље, од свести рода.

в) И човечанство је дуго постојало као специја, као род пре него су се из њега извиле поједине моћне индивидуалности: расе, народи, племена. И првобитно је индивидуа човекова тонула у расу, племе, народ, државу и живела животом рода; тада нису слободне индивидуе састављале друштво него родови и све је преношено наслеђем с рода на род тако да се никаква индивидуална воља није смела ни могла јављати. И као што је фамилијарни живот првобитно једини однос људи из којег се све после излази, тако су и влада фамилије и државе неограничене, те не признају слободу

индивидуа, појединих лица; и као што својина припада само фамилији, а не појединцу, тако и воља и свест припада само фамилији, племену; индивидуа није смела имати своје воље и свести. Отуда првобитно генс, племе захтевају од човека да он верује оно и онако како племе верује; тада се не гледа мирно да појединац отпаде од обичаја и веровања свог племена, јер цело племе очекује казну од богова, ако један од њих одступи од наслеђеног старог, општег и почне сам нешто ново. Тек прогресом индивидуа се све више ослобођава од притиска рода; потребе и радње све се више индивидуализују, те сваки постаје одговоран само за своје радње и одговорност за радње појединца пада само на њега, а не на род, друштво. Тако се прогресом, место старе племенске аристократије, племства, где се одличност и разлике људи гледају само у родовима и племенима, јавља доцније новчана, индивидуална аристократија. У то првобитно доба владе рода не зависи од индивидуалности човекове, од његових личних особина, да ли ће он бити аристократ или не, положај у друштву не зависи од индивидуалности него од тога коме роду припада; са наступањем социјалних разлика имања место првобитних сталешких, племенских разлика, разлика родова, индивидуи се све више оставља слобода да у друштву заузима положај према својим индивидуалним, личним особинама и разликама од других.

И све прве творевине човечанства јесу типичне за сва потоња времена; на првим проналасцима и открићима почивају сви потоњи; без ватре, језика, агрикултуре државе не би било никојих потоњих. У првим временима израђени су типови културног живота човечанства, на основу којих се доцније развијају поједине индивидуалне форме живота и културе; и први системи религије и закона остали су типични за све потоње, као што и свака поједина култура почиње стварањем типова — система религије, закона и државе, на основу и у границама којих развијају се потоње индивидуалне форме. И карактерни типови људски израђени су у првим временима, а нарочито код Грка; сви потоњи облици људски само су више мање верни екземплари тих типова или индивидуализације појединих страна и снага њихових.

г) У ходу уметности исти је ред. Архитектура, прва од свих уметности, нема ничега индивидуалног; она не само што типички представља живот целог једног народа или времена (у цело античко доба свака архитектура има свој национални тип), него она даје тип свима осталим потоњим уметностима, као и астрономија свима осталим потоњим наукама. И на првом ступњу скулптуре, статуа,

пластична божанска слика још нема индивидуално оживљене црте лица него је општег типичког израза; тек у доба Лизина у Грчкој, који је први увео идеализовано портретовање у уметност, настаје идеал индивидуе, место дотадањег идеала рода, тина. Тек доцније у сликарству настаје сликање разноликости и индивидуалности људског и земаљског живота; после вечитих типова богова у скулптури долазе у сликарству пролазне индивидуе људске.

д) Као што је у основним архитектонским идејама једног народа одређена у напред цела његова уметничка радња, по њеном главном правцу, као што уметнички дух у архитектури даје национални стил и тип свима потоњим уметностима, тако од ступња и форме астрономије зависи склоп и форма свега осталог потоњег људског мишљења и појимања; она даје и јесте тип свих потоњих наука, као и архитектура свих потоњих уметности, као и сунца својих планета. Уверење о законитости у кретањима планета у свима климатима највише је допринело да се у ваздуху, у осцилацијама океана, у периодском ходу магнетске игле, у подели организама на земљиној површини — траже закони и поредак. Кант и Лаплас на основу Њутнове теорије развили су небуларну теорију козмоса. И ону провалу која је постојала између елементарних процеса материје, неорганиског живота и органиског живота модерна биологија тежи да испуни на основу Њутнових принципа о козмосу: она тражи да постанак живота изведе из неорганиског, а на том механичком извођењу органиског из неорганиског и почива Дарвинова теорија и прави значај њен је у томе, што она гледа да механизам који је Њутн поставио за козмос, пренесе и на историју постајања органиског света, да козмичке, астрономске законе примени на законе живота, законе биолошке. Тако је Њутново откриће гравитације изменило људске појмове у свима другим областима мишљења; и у самој религији осетио се силан рефлекс од њега; модерне астрономске идеје остале су типичне за све остале идеје; свуд се тражи механичка законитост која у козмосу влада, и отуд и модерна психологија тражи да све психичко што више своди на мождани и нервни механизам; све остале науке теже да индивидуално типичке астрономске законе. Тако астрономија повлачи међе у којима се имају развијати остале науке; према њеним основним идејама развија се све остало људско мишљење и свести законе свих области људског мишљења на астрономске законе јесте идеални ступањ разума.

XIII

Процес одвајања појединог од опште првобитне целине.

Из тог првобитног *општег*, из првобитне једне нераздвојене хаотичке целине одвајају се доцније *поједини* делови, облици, елементи и то *одвајање* појединог од општег јесте први и главни услов свега вишег живота, свега прогреса, разума и свести; процес одвајања појединог од општег јесте један од најглавнијих момента општег процеса. У области хуманог то одвајање зове се ослобођавање.

1. Првобитно је цео козмос био једна магловита, хаотичка целина, из које су се тек доцније одвојила поједина сунца, те је првобитно и цео данашњи сунчев систем био првобитно само сунце, од којег су се тек доцније одвојиле поједине планете. Из тог првобитног хаотичког стања, од једне једине првобитне пра-силе одвајале су се доцније поједине манифестације њене, поједине физичке снаге: топлота, светлост, електрицитет. А пошто је на првобитној интензивној топлоти могло постојати само једно опште хаотичко стање, то су материје из којих се састоје сунце и планете постојале једна поред друге у слободном, невезаном стању и тек доцније, лађењем првобитне хаотичке, ускијане, гасовите масе одвајали су се поједини хемиски елементи из те првобитне индиферентне материје и из разних комбинација њихових постајали разни облици светова и појава на њима, а одвајање хемиских елемената из првобитне материје морало је, као и физичких снага, ићи по извесном реду, а свакојако по оном реду којим су се и поједине планете одвајале од једног сунца, пошто су доцније доње, унутрашње планете постале из гушће материје сунчеве него горње, спољње, које су се прво одвојиле из спољњих, лакших материја сунчевих. Тако су хемиски елементи, као и физичке снаге, само поједине форме, које су се редом одвајале од једног јединог општег праелемента. Тако су се и материја и простор првобитно губили у једној бесконачној, хаотичкој првобитној целини, првобитно су чинили једно јединство из којег се тек доцније одвајају као материја и као простор.

И пошто се земља као планета потпуно одвојила од сунца она је првобитно постојала као целина од које се још нису биле одвојиле поједине снаге, форме и елементи њени. Тек кад је са све већим лађењем земље настајала све већа супротност између ње и сунца настало је на њој одвајање појединих форма од једне опште

целине. Из првобитног гасовитог стања њена, које је било мешавина кисеоника, водоника, азота и угљеника одвојили су се прво ваздух и вода. Тек доцније одваја се континентално од првобитног течног и тек са тим одвајањем ваздуха и воде од првобитног општег стања и одвајањем сувоземног од течног настало је одвајање органског од неорганског, могао је настати органски живот. Све већим губљењем своје сопствене топлоте поједине тачке земљине добијале су разне положаје према сунцу и тиме се почели одвајати поједини климати од једне првобитне опште и једнолике температуре њене, а тиме су се одвојиле и поједине стране њене и то прво исток од запада од првобитног и индиферентног стања, и тим све даљим одвајањем настајале су и све веће и даље разлике појединих континената.

И цео органски живот одвојно се из једне првобитне основне пра-месе, протоплазме и тек доцније одваја се виши органски живот животиња од биља, а после борбом и прилагођавањем одвајају се поједине биљне и животињске форме од једне опште органске пра-форме. И све првобитне најниже биљке јесу само целина, од које се још нису одвојили поједини делови и форме: стабло, лишће, гране, цвет, плод и семе; биљка се умножава само одвајањем појединих ћелија; тек са одвајањем цвета од листа и услед тога одвајањем даљих делова настају доцније, више форме биљне.

И у првобитном животу нема органске разлике полова; полови се још нису одвојили од општег живота; мушко и женско нису се одвојили од првобитне целине живота; код најнижих биља и животиња расплођавање бива само одвајањем појединих делова индивидуе, који се развијају до засебних индивидуа. Тек на вишим ступњима органског живота одвајају се полови, мушко и женско и расплођавање не бива више пропадањем бића које рађа него заједничким деловањем оба пола, и све веће одвајање мушког и женског карактерише све виши животињски живот, као што се и разлика мушког и женског у области хуманог све више развија са све већом цивилизацијом и то све веће одвајање полова и разликовање њихово услед тога обухвата са телом све више и душу. И то одвајање полова од првобитне опште целине живота и одвајање једног од другог јесте основни биолошки услов свега вишег живота, свега прогреса и цивилизације људске, јер буђењем полних афеката супротност полова прва буди душу и с њом сав прогрес интелигенције; на супротности полова почива могућност фамилије, која је први основ свега социјалног живота.

Код нижих, првобитних животиња није још одвојена ни будноћа од спавања; душа ту још није потпуно пробудена, те се код њих исцрпена снага брзо накнађује телесним одмором, те им и не треба спавања, док са све вишим животом и време и стање будноће и спавања све се више одвајају и све потребнији постају. Тако се код најнижих форма живота још не одвајају лева и десна, предња и задња страна од једне округле целине, као што ни рана још није одвојена од пића на том ступњу живота (и човеку је млеко и рана и пиће у првом периоду његова одвојена живота). И код свих животиња, нижих и виших, тек доцније одвајају се поједини органи за поједине разне функције од првобитне целине живе масе, а после се од нижих органа одвајају поједини виши, као лобања од кичме и поједини чулни органи од једног првобитног општег.

Тако у целој природи што је неко тело првобитније и по томе простије, ниже, оно је све више целина, све мање су му делови одвојени један од другог и ако их има сваки му је део све више целина за себе; тек потпуно одвајање појединих делова и форма од опште целине отвара сав виши живот и сав даљи прогрес.

2. И човек првобитно није одвојен од целине природног живота, он је био једна целина са светом, те за њега тада још нема света; први период живота човечанства јесте потпуно потонуће у природу, он је живео животом природе као и дете у утроби животом матере своје и догод је човек у том свом првом физичком стању живео само животом осећаја, док је чулни свет само пасивно у себе примао, дотле је он једна целина са светом, не разликујући себе од света и свет од себе. Тек са посматрањем човек све више одваја себе од света, све му се више појављује један спољни свет, свет одвојен, засебан од њега, све више човек престаје бити једно с тим светом. И док биље и животиње остају увек у стању ређећа на великој архитектоници природе, дотле се човек одваја од зграде света као статуа, која све више добија унутрашњег, свог одвојеног живота од света, све више самосталности у кретању и одвајајући се све више од природе и животиња, ослобођавајући се од општег спољњег притиска и пострека, коме је увек потчињен живот биља и животиња, човек све више ствара један одвојен, унутрашњи слободан свет, област хуманог, крчећи све више одвојен, засебан пут кроз општи живот. И та супротност човека и природе постала је главни основ свега људског прогреса ума, свести и све цивилизације. Тако и историја човека у првим мрачним временима живота његова није још одвојена од земљишта; историја човека тада је још једно са историјом земље; тек доцније прогрес-

сом историја човека све се више одваја од земљишта; буђењем свести, излазећи на светлост, човек све више одваја и ослобођава свој историски живот од општег живота. И не само што се човек прогресом све више ослобођава од владе простора, све мање зависи од климе и локалности, него прогресом ума и историског разумевања човек се све више ослобођава и од времена, од притиска историје.

3. На најнижим ступњима животињског живота, у почетку живота душа је потпуно везана с телом, стопљена с телесним животом у једну целину; телесни и душевни живот прелазе један у други и сва унутрашња кретања служе само телесном животу (дишање, варење, лучење); животињски је живот још хаос, из којег се још није одвојила душа као засебна потенца, те ни осећања, ни жеље још нису одвојене од телесних функција и потреба. По томе код животиња, где душа још није одвојена од тела него потонула у телесни живот, душа се јавља само као нагон самоодржања; а пошто животињска душа, упућена само на телесно и не одвојена од њега, није одвојена од општег живота природе, то и живот природе непосредније струји кроз душу животиње, чини с њом више једну целину, те животиња осећа и слуги многе промене општег стања и живота природе, које је човекова душа, одвојена од природе и телесног живота, немоћна да осећа и да слуги. И дете прво добија неку свест о спољњем свету; после његово тело с удовима ступа у свест; оно себе познаје као извесно телесно биће с извесним именом, познаје се само као извесни објекат одвојен од спољњег света, али још не као *ја*, и најпосле се и његова душа одваја од телесног живота, оно одваја себе од тела и у свести постаје *ја*; из првобитног магловитог хаоса живота, у коме душа чини с телом једну целину, издвајају се све више разни правци и стране живота, чулна радња и кретања сопствене воље бивају све обимнији и многостранији, живот све више преноси на душу посао задовољавања телесних потреба; душа све више добија свој одвојен унутрашњи смер; све се више одваја од тела и постаје све слободнија од њега и службе њему. Тако процес живота јесте у све већем одвајању душе од тела и прогрес душе од чистог осећања до радње ума јесте у све већем ослобођавању душе од свега спољњег; све већа свест није ништа друго него све оштрије одвајање себе од свега другог, спољњег. И прво и највише фантазија, одвајајући се од телесних чулних функција и постајући све слободнија од њих, помаже и осталој души да се ослобођава од тела и владе његове. Тако све даљим прогресом душа човекова све више постаје целина

за себе, све више засебна област одвојена и самостална од области живота, док животињска душа остаје увек само један део опште душе, зависна од живота и не дижући се никад до одвојене, самосталне целине. Тако у истој мери, у колико се човек одвајао од природе и ослобођавао од њеног притиска и владе, у толико се и душа његова одвајала од тела и ослобођавала службе голом животу.

Пошто је тако на првом ступњу свом душа сва у служби живота, не одвојена од тела, то је нагон живота, нагон самоодржања првобитна хаотичка целина, од које се доцније, прогресом душе, одвајају њене поједине форме и елементи. Пошто инстинкт још није одвојен од општег живота, то се индивидуална душа још није одвојила од њега као самостална засебна моћ, него је потпуно у служби општег живота и сасвим предана притиску природе; инстинктат је воља прошлости, воља целог рода, индивидуална воља тек се доцније одваја од њега; по томе инстинктат познаје само једну једину могућност, један једини мотив — одржање живота, те животиња нема да бира један између разних могућих путева и мотива; она се увек покорава једном једином мотиву и иде једним јединим путем — путем живота. По томе код животиње није још одвојено *треба* од *мора*; све што она ради и како ради она то и тако мора да ради, док је код човека на *треба*, одвојено од *мора*, основано све етичко и хумано. Тек доцније се индивидуална воља полако одваја и ослобођава од воље рода, од инстинкта настајањем све више могућности и мотива и њиховим узајамним деловањем и борбом.

И чула првобитно нису одвојена од инстинкта; првобитна функција њихова јесте служба инстинкту, животу. Као што нижа чула као мирис и укус чувају живот, бранећи да ништа не уђе у канал рађења што би могло бити штетљиво за опстанак живота и опажајући непријатеља и пљачку, тако и виша чула, вид и слух, првобитно нису одвојена од инстинкта него само служе животу опажајући пљачку или непријатеља. И док се првобитна нижа чула, такнуће, укус и мирис више мање никад не одвајају од инстинкта, докле виша чула, одвајајући се поступно од инстинкта и ослобођавајући се тиме од службе животу, добијају све виши значај службе интелигенцији. А одвајање вида и слуха од инстинкта омогућено је тим што боје и тонови узбуђују финије осећаје него надражаји на органе нижих чула, који својом јачином делују на процесе, за које је везан опстанак живота; надражаји светлости и звука много слабије делују на тело од надражаја спољних на органе нижих чула, те вид и слух, ослобођени више од спољњег притиска него нижа

чула, лакше се одвајају од живота и ослобођавају до више службе интелигенцији.

Као и воља и чула, тако се и осећање тек доцније поступно одваја од инстинкта и добија слободнија кретања. Тако је и инстинкт првобитна хаотичка целина у којој су помешани и нераздвојени сви елементи душе, који се доцније поступно одвајају од њега и један од другог.

4. Тек пошто се осећање одвојило од живота, одвајају се поступно од њега друге форме душе, које су првобитно с осећањем чиниле једну нераздвојну целину. У почетку сва се сензација састоји само из задовољства и бола, који су првобитно спојени с објектом, који их изазива, у једну целину, те је у задовољству и болу првобитно и само биће ствари; доцније се одвајају задовољство и бол од онога што их изазива, и од осећања се одваја опажање. И лепо, добро и истина налазе се првобитно нераздвојени у тамној области осећања и тек се поступно одвајају од њега; као и лепо и добро и сазнање потиче из примитивног разликовања пријатног од непријатног, те је и почетак сваког сазнања само осећање. Па и воља се тек доцније све више одваја од осећања, као и свест која је условљена способношћу осећања, као што је и осетљивост у опште условљена одвајањем од земље. Тако је осећање заједнички корен свега душе, заједничка целина, од које се поступно одвајају опажање, мишљење, свест.

И сва чула одвајају се поступно од једног првобитног пра-чула, које је у општем и неодређеном осећању живота, осећању целог стања организма и коме је орган кожа. Пипање је заједнички, општи основ од којег се одвајају остала четири специјална чула и један од другог, као на нижим ступњима животињског живота, нарочито у водених животиња укус и мирис, још нису одвојени један од другог, него оба чине једну нераздвојну целину.

Тек доцније настаје одвајање, ослобођавање доцнијих, виших елемената душе од везаности за основније, општије. Првобитно свет духа није одвојен од чулног света ствари; изрази за спољне појаве исти су и за духовна стања и радње. И прво фантазија, и у томе јој је битни карактер, одваја се и одвезује од чулне стварности, пошто слободна и одрешена од ње, ствара слике независно од ње, слике којима не одговарају чулне ствари и тиме помаже и мишљењу да се одвоји од ствари, да се ослободи од везаности за чулну стварност. Првобитно се мисли самим стварима, непосредним сликама њиховим, првобитно мишљење и ствари, мишљење и биће чине једну нераздвојену целину; тек поступно најопштије форме мишљења и

израза одвајале су се од непосредне везе са стварима, постајале све независније од њих и по томе све апстрактније и тек са тим одвајањем мишљења од ствари настаје могућност субјективности, кад дух одваја себе од посматраног предмета и кад себе самог ставља себи као објекат. До тога високог, позног ступња душе диже се само човек; животиње се никад не одвајају од природе, те се никад и не дижу до ступња субјективности. Тако првобитно и мишљење и говор нису одвојени једно од другог; свако мишљење било је у једно жив разговор.

Пошто првобитно човек није одвојен од природе, душа није одвојена од општег живота, пошто се човек још није дигао до субјекта, то се на том ступњу егоизам још није одвојио од опште душе; тада има само инстинкта самоодржања, а то још није егоизам; по томе код животиња и код детета у првом периоду живота егоизам се још не издваја из опште целине душе, него тек доцније, на вишем ступњу, пошто егоизам претпоставља рефлексију, рачун, разум, чега може бити тек онда кад индивидуа одвоји себе, своје ја од свега спољњег и себи самој постане центар, око којег се све друго, спољње, више мање окреће, смер коме је све друго, спољње, сретство. И онако исто, као што су се од првобитног пра-чула одвојила поступно друга специјална чула, тако је и егоизам одвојен од опште душе, пра-емоција, од које се доцније одвајају остале специјалне емоције: љубав себе и мржња свега противноме себи јесу заједнички корен из којег се издвајају све остале доцније, више, финије форме љубави и мржње; од мржње презирање, од љубави поштовање, од бриге и бола жалост, од жалости туга ит.д.

Са одвајањем свести од несвести све се више одваја дух од душе; област духа постаје све независнија од душе и њеног живота, од чулне стварности, од осећања и од воље.

5. И први основ свега прогреса духа јесте одвајање појединога из првобитне опште целине.

У свом првобитном физичком стању, живећи само чулним, пасивним животом, само осећајући, човек је једна, неодвојена целина са спољним светом и по томе не разликује себе од природе ни природу од себе; природа и човек јесу једно; отуда првобитни појам да су осећаји, које неки спољни предмет у човеку узбуђује, непосредно особине самог тог предмета; отуд субјективно тада још није одвојено од објективног света; нити се одваја човек од земље и њеног живота, ни земља од неба са његовим боговима; отуд се првобитно не одваја ни људско и божанско од животињског; отуд првобитни ум, не дижући се до појма извесног сталног реда у по-

јавима, не може појимати и неред и по томе још не одваја природно од неприродног. Тек доцније, кад човек престане само осећати, кад се од осећања одвоји слободно посматрање, одваја се и дух спољњег света, отвара се унутрашњи свет према спољњем свету, према природи: све дотле човек је, не одвајајући се од природе, гледао себе у природи и њу оживљавао и одушевљавао својим сликама и мислима; кад је посматрањем одвојио себе од природе и увидео да су све те слике и мисли само производи његова духа, тада је он почео појимати природу као нешто туђе себи, нешто одвојено од себе, непознато, и тада настаје одвајање субјективног, унутрашњег од објективног, спољњег, човек стаје као субјекат према природи као објекту. Тако првобитно мишљење није одвојено од објекта, од бића, од ствари; престава је још једна целина с објектом, од којег се она тек доцније одваја; тако је и грчка философија до Сократа била непосредно потонуће мишљења у спољни, природни објекат и чинило је с њим једну целину; тек софисте почињу одвајати мишљење, субјективно од објективног, спољњег и дижу дух човеков као одвојено, самостално од света објективног; тако је субјективност један од најдоцнијих резултата прогреса духа.

Пошто је акцијом духа свога човек се одвојио од природе, прва реакција духа на природу, према тежини њених спољних утисака, била је стварање језика. Ослобођавајући се те теретне масе спољних утисака и налазећи се према шареној множини појава и ствари у спољњем свету, дух је почео означавати ствари дајући им имена и тако се почео умети налазити међу њима и испољавајући се говором, говор је постао дело ослобођавања, олакшавања од спољњег притиска. „Говор ту делује као излив суза“. И означавајући ствари речима првобитни ум не одваја реч од ствари, име од именованог објекта; у речи је било само биће ствари; реч и ствар чиниле су једну целину. Бајање речима је рудимент тог примитивног појимања. Не одвајајући особину од објекта као боју од обојеног предмета, примитивни дух нема речи за одвојене особине, а још мање речи за израз особине у опште, апстрактне речи; све су речи тада саме ствари. По томе првобитно појимање још не одваја снагу и живот од материје и материјалних делова; првобитном уму снага и материја, тело, чине једну целину; у античко доба прво Емпедокл одваја снагу од материје, а у модерно доба тек од Декарта настаје одвајање појма снаге од појма материје. И у религији на првом ступњу њеном, у фетишизму, она надприродна моћ, дух, коме се одаје култ, још није одвојен од објекта, од појава, од ствари; апстракција на том ступњу духа још није

толико снажна да појми дух слободан од чулног објекта и појава. Тек доцније, радњом антропоморфизма, почео је ум поступно одвајати богове од појава у којима се појимало да је њихова радња; дуси и богови првобитно, у фетишизму, појимани су као идентични с објектом и појавом; тек доцније, у политеизму, они су антропоморфно замишљани да су они унутра у појавима, да су они нешто засебно, самостално, одвојено од појава и објеката; море је прво појимано само као дух, као сила, па се тек доцније појимало да њим влада дух који је у њему; Зевс небо и Зевс бог првобитно су били спојени у престаји Грка; тек доцније Зевс је од оца неба постао отац у небу; тек доцније одваја се дух као засебно божанство од предмета, који он оживљава и одушевљава, и даљим процесом религије бог се све више одваја од света.

Не одвајајући дух, божанство од чулног објекта, првобитно појимање не одваја ни душу од тела; душа с телом чини једну целину. Из тога појма потекло је религиозно поштовање животиња које једу људске лешине; он је један од основа канибализма веровањем да ће се једењем човека примити и његове одличне особине; из њега је потекло веровање у реликвије, пошто душа није одвојена од материјалних делова тела и да сваки део тела и свака ствар с којом је обожавани долазио у додир има у себи по нешто од његове душе; отуд и веровање да душа остаје на свагда онде где јој је и тело погребено. И као што се у процесу религије божанство доцније одваја од чулног појава и једном одвојено од њега прво је замишљано да је у њему, тако и пошто је апстракција одвојила душу од тела, она је одвојена од тела, прво замишљана као неко материјално биће које станује у телу, као особити, одвојени телесни предмет у телу и тек доцније, прогресом ума, душа се све више одваја и чисти од свега телесног, материјалног. У грчкој философији одвајање духа од тела настаје тек код Анаксагора, а у модерно доба прво Декарт одваја дух од тела, одвајајући психологију од механике и уводећи тиме дуализам и спиритуализам у философију.

Не одвајајући још душу од тела првобитни ум не одваја уображено, идеално, могућно од стварног, не одваја радњу разума од чулних опажања, не одваја свет духа од чулног света стварности, не одваја унутрашње од спољњег, сопствено од туђег, оно што припада духу од оног што му не припада, мишљење од бића. У грчкој философији то одвајање унутрашњег, духовног, оног што треба да буде из првобитног јединства са спољним, стварима, настаје тек од Сократа, који ствара тиме супротност, расцеп између

унутрашњег и спољњег. Тако исто ум тек доцније одваја оно што је промењиво, условљено, релативно, од онога што је стално, непромењиво, на условљено, апсолутно, и то одвајање релативног од апсолутног јесте главна разлика између модерне философије и античке, у којој су апсолутно и релативно још чинили једно нераздвојено јединство; тек доцније, из целине појма кретања, одвајају се појмови простора и времена, као што тек доцније ум одваја појам живог од појма мртвог, који су првобитно неодвојени у свести. И само човек прогресом ума свога одваја оно што треба да буде од онога што мора да буде и на том одвајању основана је не само једна од главних разлика човека од животиње, него је оно и један од услова етичког, хуманог код човека. Тако исто ум тек доцније одваја појам од одређене поједине преставе (светлост од пламена, сунца, светлих тела). И бројање је првобитно неодвојено од писања и појмова; тек доцније одваја се знак броја од слика које изражавају и преставе од појмова.

Као што се мислена садржина јавља у духу увек прво као једна нераздвојна целина, од које се тек доцније одвајају поједини елементи — субјекат, објекат, предикат и т. д. тако и првобитни дух човеков све ствари које га интересују, интересују га само као целина, као једна слика (дрво, животиња); свака аналитичка радња наступа тек доцније. По томе да би се разумело јединство, целина морају се прво одвајати поједине ствари од опште целине, морају се прво разликовати; одвајање, разликовање јесте први основ свега интелектуалног прогреса, први почетак сваког разумевања. Пошто ми можемо опазити и после разумети неку ствар само тако ако је она одвојена из множине једновремених, коегзистентних ствари, то теориска анализа ствари наступа тек доцније, прогресом ума и на њој је основан сав прогрес наука. Још у првим деценијама овог столећа физичари још нису одвајали кретање од материје, него су све поједине форме кретања (топлота, светлост, електрицитет) важиле као немерљиве материје. Првобитно око не одваја фарбу од светлости и тек доцније почело је одвајати поједине фарбе од једне светлости, као што се тек доцније одваја и светлост од топлоте. Ваздух и вода прво су појимани као проста тела, елементи, као целине и тек доцније хемија одваја поједине састојке из којих су они састављени, као што се и до микроскопа појимало да је људски организам као и животињски једно јединство, и тек тада се увидело да је он сложен резултат удружене гомиле елементарних јединица живота—ћелија, као што је тек Њутн доказао да светлост није проста него да је сложена из разних обојених светлосних зракова, као што

су и дуна и дух првобитно сматрани као целине и тек доцније одвојени поједини елементи њихови.

6. Тек кад се човек одвојио од природе, кад је увидео да осим њега има још нешто на свету, кад је опазно свет према себи, тада је могла настати *религија*, тада је могао човек постати религиозан. Животиња, не одвајајући се никад од природе, не диже се никад до религиозности, и пошто се само човек одваја од природе, то је религија одлика само и целог људског рода. Као што је егоизам основни *свесни* мотор свих људских радњи и настаје тек онда кад дух одваја *ја* од опште целине, тако је религија прва фаза пробужене свести човекове; међући човека у центар свих ствари и полажући да све што постоји и бива, постоји и бива само ради човека, религија је философија егоизма, али егоизма целог људског рода, специје. Тек доцније философија и наука одређујући свима стварима њихова права места и вредности, сужавају и границе људске моћи и вредности. Религија је прва веза човекова са стварима; првобитна целина, тип духа, род од којег се доцније одвајају велике индивидуалности историског духа човечанства: уметности, философије, науке; она је првобитни океан из којег су доцније израсли континенти историског живота на којима успевају више форме тог живота. Религија је вера у (добру и злу) моћ природе и њених сила над човеком; философија је вера у моћ ума људског; по томе је религија главни и највећи елемент сваке философије и науке; и што се човек осећа слабији према моћи природе тим је и религиознији; пред све већом снагом ума људског и религија се повлачи даље; по томе је религија први ступањ ума људског и са све већим разумевањем ствари и по општем ходу њиховом религија ће бити и последњи ступањ његов.

Митско стање сваке ствари људске јесте оно кад она још није одвојена од религије, кад је још обојена бојом светиње; по томе митско стање људског духа јесте оно првобитно стање кад се од религиозне хаотичке целине још нису одвојиле поједине индивидуалне форме историског живота: теорија и практички живот, друштво, философија, уметности и науке; кад су у том течном стању духа све те ствари пливале у религији као клице.

а) Свака ствар и свака радња у практичком животу првобитно је носила на себи карактер светиње; светиња је прва боја у којој је човек гледао ствари. Ватра је вештачки произвођена брзо само за радње култа, па и само произвођење ње било је радња култа, коју су изводили духовници, којом је божанство или сакривена виша моћ принуђавана да изиђе из своје сакривености. Доц-

није је тај акат култа секуларисан и ватра, која је прво служила за сагоревање и кување жртвених дарова примењена је после за обично готовљење јела, а то се види и по томе што је од најранијих времена огњиште куће сматрано за свето место, освећено ватром. И обрађивање земље било је првобитно религиозна радња, која је доцније профанисана. Процес генерације био је првобитно сматран за неку врсту божанске радње, поводом неке тајанствене, надприродне моћи, те је и полни саобраћај код човека сматран као неки акт религиозног култа, пошто се ту открива и изазива божанска снага и по томе је био свети акат, те је на старом истоку полни саобраћај био примљен у религиозни култ, пошто је божанско сматрано као моћ произвођења и разоравања живота, те и сва та јавност полног живота на истоку још није проституција, која је тек доцније настала профанисањем тог акта. И као што су од првобитног култа ватре остали остаци у светој ватри у храму и у хришћанској цркви у кадионици, тако су и брак и рађање остали и данас окружени религиозним церемонијама.

б) Из фамилија и племена и из фамилијарних религија постале су народне религиозне заједнице, народне религије, и пошто је прва веза која је везивала племена у један народ била религиозна веза, то је и први основ држава био религиозан; цело античко друштвено уређење почивало је на вери да тако богови хоће, те је религија била прво начело из којег је потицао цео друштвени поредак; све су установе биле религиозне, свете. Религија је одређивала право сопствености, а не закони; свако имање било је под заштитом домаћих божанстава, која су га постојано чувала, богови су давали свакој породици њено право на земљу. Усиновљење код старих Грка и Римљана било је прво увођење у свој култ, у породичну веру, па тек после добијање осталих земаљских права, а пошто је домаћа религија прелазила првенствено од мушког на мушко, у том се реду наслеђивала и сопственост, јер код Грка и Римљана владало је начело да је наслеђе нераздељиво од култа, те је и закон уклањао од наслеђа све оне којима религија није допуштала продужавати култ — женским и њиховој линији. Пошто је религија одређивала све, то су духовници као посредници између богова и народа, носиоци народне религије, били и прва аристократија друштва, први владоци и судије, први учитељи народни, они су први радили философију и науку; станишта духовника била су прве култивисане тачке земље. Духовник је првобитна целина, од које се тек доцније одваја краљ, аристократ, судија, учитељ, философ и научењак.

Тако првобитно, у цело античко доба *држава и народ* нису били одвојени од религије; државе и народи били су религиозне заједнице, религија је била национална и државна религија; религија и народ заједно постају и нестају и пошто држава и народ нису били одвојени од религија, те ни светска власт од духовне, то ни код једног античког народа није било сукоба између религије и државе; пошто држава није била одвојена од религије, те се није ни могла јавити супротност и непријатељство међу њима. Тек са хришћанством бог није више бог само једног народа него бог свих људи; народи и државе одвајају се од религије и тако хришћанство одваја и дели оно што је у цело античко доба било нераздвојено; спољни правни и државни живот одваја се од религије, која све више постаје ствар унутрашњег уверења, ствар духа. И тек од како се држава, нарочито у новије доба, одвојила од религије и ослободила од њене превласти, она је крчећи пут практичном напретку, напретку животних односа људи, постала и заштитник науке од религије, те су европски народи од тада учинили велике напретке у науци и култури; све поправке у физичким животним односима, у политичком и социјалном животу народа, овлађивање природним снагама и примена њих као и сва открића омогућена су с једне стране тим што су се држава и живот одвојили од религије, те ова више није могла да држи науку у својој служби и да спречава слободно испитивање. Тако се снажењем и и све већом зрелошћу дух човеков све више одваја и ослобођава од туторства религије. Осим тог одвајања народа и државе од религије, хришћанство је као први духовни принцип нових историских народа, донело и први принцип једнакости људи — једнакости пред богом; оно је умећило односе између људи, — између оца и сина, између супруга и уклоњило многе аномалије и диспропорције које су постојале у античким друштвима.

в) Религија је и први *морал*; као што су цео живот човека одређивали богови, тако су религиозни прописи били прве моралне заповести и правила, који су одређивали све понашање човеково; етичка дужност првобитно није одвојена од религиозних спољних радњи култа, морална савест од религиозне савести. Судбина и божја воља јесу први принципи радње човекове и требања; свако добро и свако зло долази од злих и добрих ћудљивих божанстава, које треба молити и захваљивати им. Тек доцније одваја се морал од религије; место да судба човекова долази с поља, од богова, са све већом зрелошћу он је све више у себи самом носи, у свом карактеру; место религиозних прописа човекове радње одређују

закони, основани све више на унутрашњој природи човековој, и тим одвајањем етике од религије, етичко код човека све се више чисти од примеса нижих елемената, нарочито од страха и користи, с којима је било помешано у служби религији.

г) У то првобитно митско доба, кад је религија као духовни принцип свега владала свим, одређивала и живот и мишљење и осећање, те по томе кад се теорија још није одвојила од праксе и живота, као и морал, није ни *право* било одвојено од религије; обичаји, освећени религијом, обухватали су и све право као и сав морал. Па и доцније, кад су друштва људска дорасла до закона, први закони долазили су од богова; Крићани су приписивали своје законе не Миносу но Зевсу, Лакедемонци не Ликургу него Аполону; код Римљана Нуми је диктовала законе Егерија, једно од најмоћнијих старо-италијских божанстава; Етрусци су добили законе од бога Тагета, Мојсије од Јехове. Тако код Грка и Римљана као и у свих оријенталних народа право и закони нису у прва доба били одвојени од религије, него су били саставни делови ње. И првобитно закони нису били писани него су преношени с оца на сина заједно с религијом и формулом молитве; они су били само религиозна традиција; а кад су се почели записивати прво им је место било у светим религиозним књигама између молитава и обреда. Тако су стари закони били зборници обреда, литургијских правила, молитава и уједно и грађанских закона; чланци о праву сопствености и наслеђа били су измешани с чланцима о приношењу жртава и о култу. Пошто тако спољни правни живот још није био одвојен од унутрашњег религиозног живота, то није било ни једног акта у животу који није био везан с религијом; отуда су у првим временима живота свих и античких и модерних народа духовници једине судије, једини зналци закона.

д) Као и све остало и *уметности* нису првобитно одвојене од религије и службе њој.

Код свих народа религија је рађала вишу *архитектуру* и код свих је ова служила прво религију и од религиозне архитектуре одвајају се доцније остале уметности. По томе су и промене у религији доносиле промене и у архитектури. У античко доба храм је био само став бога, а са новим култом у хришћанству дошле су и нове потребе; потреба да се побожни људи скупљају у цркви донела је више сводове, веће и затворене просторе и то је све нарочито од Константина дало архитектури нове форме.

Предмети *скулптуре* и *сликарства* били су свуд прво религиозни. Прво су у бронзи, мрамору и на зидовима храмова изре-

живана и сликана поједина божанства и тек доцније ослобођавају се обе уметности од службе религији.

И *појезија* није првобитно одвојена од религије и култа; појетска инспирација и религиозно откривење тад су још једна целина; први епос прича борбу богова и демона, догађаје из њихових живота; прва песма била је химна, прва лирска појезија изливала се у славу и част богова. И драма је код свих народа првобитно неодвојена од религије, део службе богу, у тежњи да се божанство приближи човеку, те је код свих народа излазила из религиозних светковина и престава, из култа појединим божанствима. Проналазак драме приписиван је у Индији божанству Барата, те су и глумци у Индији били поштовани и драмске престава биле су увек само део религиозних светковина; и као што је Дионисије био главни носилац духовног развика целог грчког народа, тако су из култа њему и светковина у част њему постале и трагедија и комедија код Грка; театар се тек доцније одвојио од религиозних престава; нарочито код Римљана, где драма није органски израсла из целокупног народног живота него је донесена са стране као туђа биљка, те је по томе одмах и била одвојена од религије; олтара је са свим нестало из оркестра, а с њим и хора. И модерна драма хришћанског доба постала је као и античка у божјој служби; драма у прво време и код модерних народа није одвојена од религије и култа, те је црква увек удешавана и за свете свечане игре.

ђ) Од религије као првобитне целине духа људског одвајају се доцније ужи типови духа и то прво *философија*, па после *науке*; први темељ сваке философије јесте религиозан; проблеми религије јесу први проблеми философије. Као што је Талова философија потекла из грчке теологије, по којој су Океанос и Тетис родитељи свих богова, а којој је корен у египатској религији, тако су и све античке и класичке философије потекле из религије, из критике религиозних тумачења, из сумње у егзистенцу добрих и злих богова и у истинитост религиозних појмова. Сам Плато означава своја учења о богу, о људској души и њеној беемртности т. ј. о њеном вечитом преземаљском и поземаљском животу, као старо свето учење духовника; а последња форма јелинске философије, неоплатонизам развио је само даље те теолошке елементе и хришћански црквени оци потпуно су признавали унутрашњу еродност тог платонизма са хришћанством. И у ново доба философија у прво време била је сва религиозна; питања религије била су и ту прва питања философије и тек доцније, од хаотичке схоластичке мешавине класичке метафизике и хришћанских учења, одвојила се са Беконом и Де-

картом чиста философија, као што је у цело античко доба тек код Грка. у доцније доба њихова живота, одвојила се философија од религије. Као што је рудиментарна форма дуализма у философији, спор злог и доброг божанства, бога светлости и бога мрака, духа и материје, као што је метамисихоза рудиментарна форма потоњег појма трансмутације, тако је и вера у судбу првобитна религиозна форма појма сталних и непромењивих закона, тако је и религиозно прорицање пророка и оракула првобитна манифестација дубоке и основне тежње духа људског — тежње предвиђања, које је главни и крајњи смер свега прогреса сваке философије и сваке науке.

Не само што се свака права философија мора од религије одвојити него религија и крчи пут философији, којој је прави пут само онај који јој је показала и утрла религија, од које се она одвојила; философија има само да уздигне до висине разума оно што је религија довела до осећања, до слутње; она има да изнесе на светлост свести оно исто што је религија створила у мраку осећања; философија је религија свести, разума, рационална религија; по томе од форме, ступња, од висине религије зависи и форма и висина философије. У најстаријих мислилаца грчких философија као и религија само је култ природи, дајући особену важност само једном, којем било појаву; они приписују божанску силу свима стварима, али само у једном елементу гледају праузрок и извор свега. Вода, ваздух, ватра узимају се наизменце за тај основни елемент, те је и грчка философија прошла оне исте ступње које је прошао и религиозни култ природи, почев од обожавања Геје и Урана и свршив служењем Зевсу; тако философија износи као апстрактне принципе првобитно персонификоване снаге природне. И тек хришћанска религија, са вером у једног бога, прокрчила је пута вери у једно човечанство; пошто је један исти бог створио све људе, то су прво и сви људи били једнаки пред богом као деца његова, па је тек доцније наука потврдила то исто, доказујући заједничко животињско порекло свих људи и по томе да су сви више мање једнаки и браћа међу собом. Осим тога монотензам је прокрчио пут философској вери у један једини пра-узрок свих ствари и појава, пошто један исти бог једним умом управља целим светом, то он мора управљати свима стварима подједнако, по једним истим законима. Тако је крајњи смер прогреса свих наука и философија један једини принцип ствари, јединство је крајњи смер свега прогреса ума; тако је монотензам религиозни ступањ и форма монизма; монизам је даља форма и виши ступањ монотеизма.

е) Тако је основне, елементарне истине увек прво износила религија, а наука их је тек после доказивала; тако је и наука прво у служби религије, оруђе њено и не одвојена од ње; духовници су свуда први учитељи и први имаоци свих знања. У цело античко доба, у Индији, као и код осталих народа, астрономију су прво обрађивали духовници; у Халдеји је из култа звезда потекло претсказивање будућег по положају небеских тела и од тог култа одвојила се доцније самостална наука астрономије, слободна од свог религиозног основа. Медицина код свих старих народа била је у храмовима и у рукама духовника, где су духовници лечили болести пошто су оне долазиле од богова; од храмова Асклепиосу постале су болнице, а његови свештеници постали су лекари, па и код Римљана до Граха медицина је била у рукама свештеника Ескулапових. Пошто је цео живот народа одређивала религија, то је и историја народа била само један део историје богова, те су у цело античко доба историју народа прво писали духовници и као и закони, тако су и поједина историска дата — промене владалаца и династија, ратови и уговори мира — била измешана са белешкама о плодним и гладним годинама, о помрачењима и другим појавама у природи, са религиозним прописима и молитвама. Из труђења појединих браманских школа да се разуме Веда, из њихових традиција и дискусија о смислу појединих речи и ставова рано су поникле прве граматичке студије код Инда; а пошто су с граматиком развиле се и синонимика и метрика из занимања с Ведом, то су оне и назване Веданга, гране Веде. Тако се и школа тек доцније одваја у античко доба од храма у хришћанско од цркве.

И последња грана која се одвојила од првобитног заједничког стабла једног хришћанства одваја и ослобођава индивидуални дух човека од општих прописа религије и култа; протестантизам хоће да сваки за се мисли, испитује, бира и ради, да по свом знању и по својој савести одређује своје радње; као пунолетност хришћанства протестантизам признаје човеку његово лично достојанство и слободу мишљења и тиме је он не само одвојио и ослободио право етичко и хумано у човеку од религије, те уздигао човека до вишене личности, него и ослободив науку од веза ауторитета и религије, омогућио је све велике успехе модерне науке.

Као што су храмови били први становни богова, као што су храмови и цркве били прве болнице, прве школе, прве опсерваторије, прве библиотеке, први театри, као што су духовници први чувари, гајиоци и расадници свега хуманог, тако су жртвеници, храмови, цркве и манастири били прва зборна места људи, прва

заједничка света места, која су везивала људе за поједине крајеве земље, прве јаке духовне везе, које су везивале растурене делове племена и народа.

Тако је и религија тип, род, од којег су се доцније одвојиле све индивидуалне манифестације историског духа човечанства, сви ужи типови и варијетети духа и стоји према свима њима као тип према индивидуалностима својим, као архитектура према осталим уметностима, као астрономија према осталим наукама.

7. И кад су се науке одвојиле од религије оне су имале да се одвајају, ослобођавају и чисте и од других елемената и примеса, с којима су првобитно помешане и који су сметали њиховом слободном полету и развиту.

а) Тако се првобитно науке и знања још не одвајају од уметности; знање, наука нису одвојени од појезије, као што ни мисао није одвојена од слике, предмета, ни мишљење од осећања; мудрац и песник били су једно, пошто је појезија у прва времена још не одвојена од морала, философије и религије; тек доцније испитивање, наука одвајају се од појезије, која остаје само израз осећања и не схвата више у појетску форму опште утиске које добијају и осећање и дух, те се и проза по том одваја од појезије, као и говор од певања. Морална философија почела је у Грчкој заједно с појезијом и као што су појете биле први проповедници грчке религије, тако су они били и прве моралисте. И све науке првобитно нису одвојене од уметности и ослобођене од службе њима.

б) Осим од уметности науке су имале да се одвоје од практичног живота, од користи с којима су првобитно помешане; науке су првобитно само оруђа практичног живота, користи, индустрије; наука и практично искуство били су прво једна нераздвојна целина; теорија још није била одвојена од праксе. Као што се антрактни појам каузалности тек доцније одваја од практичног смера, тако у цело старо доба проблеми знања и сазнања још нису одвојени од задатака практичног живота; Сократова поставка да су знање и врлина једно исто и његово подвођење врлине под појам користи јесу израз целог античког погледа на ствари, кад се још није разликовало наравствено од корисног, те ни етичко од егонишког. Као што се астрономија тек доцније одваја од астрологије, хемија од алхемије, медицина од чаролије, физиологија и ботаника од медицине, историја од примера и учитељице живота, тако се и литература у опште тек у модерно доба одваја од државе и практичног политичког живота, док код старих литература није била одвојена од јавности државног живота и била је само један део њега.

в) И пошто су се науке ослободиле од службе религији, уметностима и стварном животу оне су још имале да се одвоје од философије. Од првобитне хаотичке митске целине одвојила се од религије прво философија и првобитно философија је име целог организма духа људског, од којег се тек доцније одвајају поједине науке као особени органи. Тако је философија у почетку била универзална наука, којој је предмет универзалност ствари, све, те је она и једна целина као и њен предмет; она је првобитно стање организма духа кад још рад није подељен на поједине органе, поједине науке, те је философија у почетку обухватала све науке у себи. Код Платона и Аристотела појам науке још није одвојен од појма философије; философија је једна неразводна целина која све науке у себи обухвата. Тек код Питагораца у старо доба одваја се прво математика од философије, са астрономијом и механиком; после се одваја физика с хемијом, док се најзад није од ње одвојила и психологија, пошто су испитивања о души остала најдуже главни предмет метафизике, као што се пре испитивање природе није одвајало од философије. Тако је у старо доба прво Сократ одвојио етику од философије, а у хришћанско доба тек у последње време испитивања о моралу постају предмет науке независне од философије.

г) Тек кад су се науке одвојиле, ослободиле од религије, од уметности, од практичног живота и од философије, настало је одвајање наука једне од друге.

Од философије одвојила се прво математика, с којом су у почетку биле у тесној вези астрономија, механика и физика, које се тек доцније одвајају од математике као самосталне, засебне науке, као што се и физика од Њутна све више одваја од астрономије и од физике хемија и доцније метеорологија. Тако су и почетци геологије и биологије у првобитној хаотичкој целини космологије и тек у ново доба геологија и биологија одвајају се од опште природне философије, као што је и физиологија у почетку само део медицине, а после се одваја од ње као засебна наука. Тек Гроције одваја право од морала као засебну науку и тек Кант одваја сферу етичког од других сфера, с којима је дотле била помешана, од сфере сазнања, естетичког и чулног живота, као што су и стари стојици први одвојили морал од политике. Историја се тек доцније одваја од географије и с друге стране од морала и практичне користи, пошто у античко и класичко доба писање историје имало је само поједине моралне или политичке смерове, као средство за ширење моралности угледом на хероје и велике људе и тако сма-

трана као учитељица живота, те уметањем беседа још није била одвојена ни од реторике. Тако се у ново доба од политичке и моралне философије одваја нова наука, национална економија, као што се доцније од историје, географије и политике одвојила и статистика.

И кад су се поједине науке одвојиле једна од друге, тада настаје и одвајање појединих делова њихових до више мање засебних наука: у математици је још Аристотело одвојио аритметику од геомтрије, које су код Питагораца биле не одвојене и чисту од примењене математике; тако се у ново доба од опште целине физике одвајају термологија, оптика, акустика, електрологија; од хемије неорганска и органска хемија; од биологије физиологија, хистологија и т. д.; X. Гроције одваја историско право од природног, и у најновије доба од опште историје одвајају се историја политичка, културна, литературе, уметности, философије, наука, појединих времена и појединих народа.

8. Као што човек првобитно не одваја задовољство и бол од онога што их изазива него мисли да је у задовољству и болу само биће ствари, тако се тек доцније израз осећаја одваја од ствари, која је побудила осећај и израз њега и тек тада настаје прави *језик* и с њим способност мишљења. По томе се првобитно не одваја реч од ствари; реч је особина саме ствари. И првобитни корени речи као и прве речи детета само су хаотичка целина, од које се тек после одвајају први поједини елементи: вербум и номен, као што се и од супстантива тек доцније одваја адјектив. И првобитно поједина реч имала је функцију и смисао целог става, целе реченице; у сваком поједином корену у језику било је с почетка — као што сад у свакој интерјекцији бити може — цело суђење, питање или заповест, коме су давали потребну допуну глас, мимика или само околности у којима се то испољавање десило; тек доцније одвајају се поједине речи од целине једног става.

Тако је исто и у *писану*. Прво су писани у сликама изрази целе мисли, као што и дете прво разуме целу реченицу, а појединим речима не даје никаква значаја; тек кад се писање одвојило од сликања одвојиле су се и поједине речи од целе слике и у почетку и поједине речи важе као целине, као још код Хинеза, где се знацима пишу целе речи; за тим се од речи одвајају поједини слогови, који су тако исто првобитно сматрани као целина и бележени једним знаком и најпосле се од слогова одвајају поједини гласови, као основни органски елементи свих речи сваког језика, као што су и хемиски елементи писмена, једна и иста, из којих су, разним комбиновањем њиховим, састављене све речи и

реченице ствари и појава у природи, док су пре ваздух, вода, биљка, животиња сматране као целине, из којих се тек доцније одвајају једни исти основни елементи. И у штампању ишло се истим редом. Прво се целе слике и цели ставови гравирали на по једној табли и Гутенбергов проналазак био је у томе да се место целих ставова само поједина писмена изрежу на целим таблицама и тако да се могу премештати и комбиновати.

Тако исто првобитно се не одваја знак броја од знака гласа; у свима старим језицима свако писме азбуке имало је у исто време и своју одређену нумеричку вредност.

И сви поједини језици и дијалекти народа и племена одвајали су се временом од појединих, све општијих целина, као што је словенски или германски језик првобитно целина, од којих се тек после одвајају поједини национални језици; тако су у преисториско доба и словенски, германски, грчки и латински, са свима осталим индоевропским језицима, чинили једну првобитну целину, у којој су биле клице свих тих потоњих племенских језика, који се сазревши одвајају од ње. Тако се исто и флективни језици тек доцније одвајају од аглутинативних и један од другог.

9. *Уметности* као и науке имале су прво да се одвоје од веза са другим стварима, да се очисте од мешавине с њима и тек одвојивши се од њих оне постају слободне, самосталне уметности.

а) Као и истина, тако је и лепо првобитно везано за инстинкт самоодржања, служи животу као средство његово; осећање лепоте има своју функцију још у животињском свету, пошто се фарбе, тонови, мирис и ритмичко кретање примењују за време полног избора као средства мамљења. И у човеком друштву уметност првобитно није самостална, него је служила животу и потребама његовим; улепшавала је одело, стан, посуђа, оружја, оруђа и култ; она је била само средство живота, као што се и архитектура тек доцније одвојила од стварног живота и уздигла на ступањ самосталне уметности. Тако на првом ступњу свом уметност, служећи потребама живота, још није одвојена од заната. Као што се тек доцније одваја идеално од стварног, теорија од праксе, тако се тек доцније одваја и теорија лепога од праксе уметности, и као што у старо доба уметност није одвојена од живота, лепо је само један део општег живота, то ни теорија лепога није била одвојена од праксе лепога; отуд се естетика тек доцније јавља као наука о лепоме, теорија лепога.

б) Од живота и службе њему одвојила се и ослободила прво архитектура и уздигла до самосталне уметности и ослободивши се

она је постала првобитна целина од које су се после одвојиле поједине уметности као поједини органи општег организма архитектуре; а архитектонско је први ступањ сваке уметности. Скулптура и сликарство на првом ступњу свом само су орнаменти, декорације и допуне архитектуре и тек доцније одвајајући се од ње, оне постају самосталне уметности. И пошто архитектура није одвојена и слободна од климе, земљишта и материјала, то и остале уметности, одвајајући се од архитектуре, све се више ослобођавају и од климе и материјала, све слободније од зависности, од свега спољњег.

в) Тако је и певање првобитна целина од које се тек после одвајају поједини делови његови: говор, игра, музика, појезија, драма, које су првобитно само орнаменти и допуне певања. Првобитно човек изражава сва осећања своја у певању: р. дост, жалост, страх, љубав, гнев, а то певање праћено је игром која тада још није одвојена од певања. И појезија није првобитно одвојена од певања: појета и певач били су негда једно исто лице, једна целина, као и у прво доба хришћанских народа у средњем веку; тако ни музика у почетку није одвојена од певања, него му је, везана с речи, служила; тек доцније инструментална музика одваја се све више од певања, ма да и она у почетку само подражава певању, а за тим га спроводи. И говор првобитно није одвојен од певања, пошто је свака реч била још пуна чулне стварности и живота, те је и говор био у самим сликама, те је и цео језик био појезија; тек доцније одваја се говор од певања као и проза од појезије. Као што је првобитно еп живо певање дела богова и јунака, као што је лирика првобитно жива песма болова и радости, тако се и драма тек доцније одваја од певања у славу и част богова и јунака у хору.

Тако је архитектура песма геометријских форма и песма и музика архитектура тонова и гласова; тако је првобитни однос скулптуре и сликарства према архитектури и игре, музике, појезије према певању, као вештачких оруђа према природним органима човековим.

г) Кад су се одвојиле од првобитне заједничке целине настало је и одвајање игре, појезије и музике једне од друге. Музика првобитно није одвојена од појезије; спрам појетског текста мелодија је имала секундарну, споредну вредност; отуд се у почетку зна за врло мало и то простих инструмената, и везана за појезију музика је у почетку везана за језик и тек кад је језик процветао музика није више тонула у њега, она се одваја од језика и добија своју самосталну снагу. Доцније се од појезије одваја

и теориско испитивање, наука, а с тим се од ње одваја и проза, као и писање од сликарства. И појезија у првобитном певању била је још једна целина, од које се тек после одвајају епско, лирско, драмско; у драми комедија од трагедије и доцније процесом социјалног живота вештачка од народне појезије.

10. а) И човечанство првобитно била је једна целина, од које су се, из једне одређене области у дубини земаља, одвајали поједини даљи делови његови; оно је прво постојало цело као род, специја и тек се доцније одвајају од њега поједине велике индивидуалности раса, племена и народа. Од раса се одвајају поједина племена, која су у почетку свако за се једна целина. Од заједничког основног корена одвајају се прве велике гране Хамито-Семити с једне и Индо-Европљани с друге стране; од првобитне целине индоевропске одвајају се групе Трако-Илири, Келти, Итали и Грци и Арији, Германи и Словени; доцније се од Арија одвајају Иранци и Инди, од Грка Итали, од Германа Словени и од ових даље националне гране њихове.

б) Прве форме друштвеног живота биле су фамилијарно-племенске религиозне заједнице; тек доцније кад је једно племе, победив у борби друга племена, потчинило их себи, владајући над њима и дајући насилно свој тип њима, настаје држава, која се тада одваја од фамилије. И тек у уређеној држави настаје одвајање и разликовање појединих елемената друштва од првобитне једнолике целине масе. Првобитно осим оних индивидуалних разлика међу члановима друштва, које долазе од саме природе, није било никаквих других разлика међу члановима фамилије и племена; осим природних међу њима није било никаквих историских разлика и односа: слободних и неслободних, образованих и простих, племенитих и неплеменитих, богатих и сиротих; сви чланови фамилијског племена били су више мање подједнако слободни, образовани, племенити и богати. Тек доцније, кад је потребна борба за услове живота истицала поједине индивидуе, поједине фамилије, поједина племена као јаче и даровитије над другима, са победом ових настајале су и разлике положаја у друштву. Кад су Арији освојили Индију прво социјално одвајање било је одвајање победилаца од побеђених, а пошто су то била различна племена, то прво одвајање било је по природи тела: отвореније и затвореније боје — Арији и Шудра; цела маса ариских освојача у Индији била је још једна целина — вајша; тек доцније од те једне целине Арија одвајају се поједине социјалне класе; духовници и ратно племство одвајају се од масе вајша, којима је остављено да раде земљу и занате. Тако

тек са државним животом настаје одвајање слободних од неслободних, богатих од сиротих, племенитих од неплеменитих, образованих од простих и као што је у пре-државном животу сваки зрео члан војник, тако се тек у држави одваја војска од народа, као што се и јавна власт одваја од масе народа, која је у првим државама не одвојена од племена победилаца, и тек доцније настаје одвајање власти на разне органе државе. Као што се државно друштво одваја од фамилиског, тако се и судска власт у њему одваја од очинске власти с једне и од духовника и владоца с друге стране и тек лагано одваја се доцније од судске и казнене власти, као што се тек са хришћанском одваја светска власт од духовне. Кад земља није била више заједничко имање целог друштва него се одвајала на општине, фамилије и појединце, право имања земље није било још одвојено од права носити оружје, а пошто су ови бивали освајачи и победници то класа ималаца земље у почетку државног живота није одвојена од класе ратника; ранг још није тада одвојен од богатства, пропријетет од сувернитета. То је прва фаза државног живота друштава у свима врѐменима. Кад су имање земље и политичка и милитерна власт још једна нераздвојена целина, кад су оне у једним истим рукама — ратника, и тек доцније одваја се у државним друштвима политичко право од милитарне власти с једне и од имања земље с друге стране и сва модерна лична слобода и лична политичка права почивају на том одвајању права од имања и одвајању имања од власти, коме је у основу одвајање индивидуе од рода и власти његове.

в) Одвајање и подела власти и имања одводила је у државном животу и подели рада. Као што је најстарији инструменат за меру времена, водени сат, обухватио у себи у исто време и меру за време, за масу и за тежину, тако се тек доцније одвајају функције појединих делова и класа друштвених од првобитне целине рада, где је сваки радио све послове и подмиривао сам све своје потребе. Пошто се је земљорад одвојио од сточарства настало је одвајање градова од села, одвајање заната од земљорада, и са све гушћим становништвом скупљају се и поједине индустрије у згодним местима и тиме се одваја трговина од заната, а са све већим одвајањем заната од ручног рада и задовољавања личних потреба одваја се индустрија до самосталног рада, а с друге стране од занатског практичког рада одвајају се уметност и наука.

г) Као што у првобитном фамилиско-племенском друштву социјално још није одвојено од политичког, приватни односи и права од јавних, тако у првим античким државама друштво још није одво-

јено од државе, друштвена права и дужности била су неодвојена од државних, цео друштвени живот тонуо је у држави као највишој потенци, као што тада ни држава није одвојена од народа; националне религије биле су у једно и државне религије, као што ни друштво није било одвојено од народа; народност је била највиши принцип. Са одвајањем политичких права од имања земље одваја се у модерно доба и засебан раднички сталеж са тежњом одвајања, ослобођавања радне снаге као самосталне моћи од капитала и тежећи тиме реформи друштва, оно с једне од многих других страна спрема одвајање друштва од државе и прва испољавања те тежње јесу модерне социјалистичке теорије. Тако процесом историског живота од државе се све више одвајају виши, хуманији принципи живота људског; у античко доба држава је била све, она је била поглавити смер, највиши принцип, коме је било све друго средство и потчињено; човек се губио у грађанину, као и отац, син и брат; у средњем веку са новим хришћанским идејама значај државе умањује се; она не обухвата више и душу и тело човека, него јој главни смер постаје бољитак и усавршавање телесног, материјалног, земаљског живота, док се унутрашње, право хумано у човеку, душа и дух, све више одвајају од државе и ослобођавају од њене власти и притиска; човек се све више одваја од грађанина, хумано друштво од материјалне, телесне државе; душа човекова све се више одваја од тела. Тако држава, некад поглавити смер и највиши принцип, све више постаје само средство хуманизирања човека, оруђе човечанства и по томе пролазна фаза друштва. Са све већом зрелошћу човечанство се све више ослобођава од спољних услова: климе, земљишта, простора и уједно зрела индивидуа човекова све се више ослобођава од протекције религије, државе и појединих класа друштвених, од власти рода, племена.

д) Процесом гранања и ширења фамилије и право и морал све се више одвајају од ње и једно од другог. У првобитно уском кругу фамилије старешина је одређивао права и дужност појединим члановима; његова личност била је живи закон за све. Са ширењем фамилијарних веза личност старешине није могла више сама одређивати све односе међу члановима; тиме је настала потреба одређених, сталних правила за радње појединаца; право и морал тако се све више одвајају од фамилије и даљим процесом и једно од другог као спољна и унутрашња страна живота, као што се и унутрашње религиозно уверење све више одваја од спољнега култа.

XIV

Последице процеса одвајања.

1. Тако процесом одвајања

а) оно што је првобитно било само *део* једне веће целине, постаје *целина* за себе. (као земља према сунцу, човек према телу, наука према философији);

б) што је првобитно било *споредно* постаје *главно* (драма-хор, игра-култ);

в) што је првобитно било само *орган* постаје *организам* (уметност и наука-живот, наука-философија, музика-певање);

г) што је првобитно било само *средство* једног општијег, већег смера, добија свој засебни, самостални *смер* (физиологија и ботаника-медицина, историја-морал и практички живот, уметност-религија);

д) добијајући свој сопствени смер и живећи својим сопственим животом постаје *активно* оно што је првобитно, не одвојено од општије целине, само *пасивно* суделовало у животу и кретању општега. Процес одвајања води *активизацији пасивног*; поједино добија своје сопствено кретање и све више слободе у свом поједином, индивидуалном кретању. Тако човек од безвољног и безотпорног створа који је првобитно, као и животиња увек, само пасивно суделовао у животу и кретању природе, кога су само спољне снаге природе и несвесни животињски нагони одређивали и кретали, процесом историје добија све више своје сопствено кретање и све више слободе у свом кретању, независно од спољњег живота и кретања природе; тако душа првобитно само пасивно суделује у животу и кретању тела, одређују је и крећу само телесне снаге и потребе, док, све више одвојена од тела, од телесног живота и потреба, душа тим добија све више и своје сопствено кретање и све више слободе у том кретању; тако масе друштава живеће су до данас само пасивним животом, без икакве слободе у кретању, добијајући постреке кретања само од виших класа друштва, док све више будући се масе добијају све више своје сопствено унутрашње кретање и слободе у њему.

ђ) Пошто пасивно иде пре активног, то и *непокретно* иде пре *покретног*. Статика је прва фаза наука (Начела статичке механике одредно је Стевин у 16. столећу, динамичку механику Галилеј, хидростатику оснива Архимед, хидродинамику Њутн, анатомија је старија од физиологије). Прве су уметности непокретне — архитектура, скулптура; у потоњима слобода кретања све више расте; не-

покретна својина, имање земље било је првобитно једини извор и прихода и власти; са покретним имањем друштво добија све више кретања унутрашњег, као што и место првобитних непокретних каста и владе племена у друштвима, настаје све више слободно кретање живота у свима класама друштва, као што и место механичког, статичног односа народа и држава међу собом настају све више динамички односи међу њима, као што је и штампа тек онда постала благотворна моћ, кад су поједини типови слова постали покретни место да као дотле буду непокретни у целини става, као што је и са појмом да се земља окреће, почело се и све на њој окретати и кретати.

е) А пошто је све кретање појединога првобитно само пасивно, без икакве слободе у кретању и пошто та слобода кретања настаје тек доцније само у области хуманог код човека, то без икакве слободе живота и кретања у првобитном мраку општега, све што бива бива за то што мора да буде; тек код човека одваја се доцније оно што треба и што може да буде од онога што мора да буде, и тим одвајањем основан је сав морал човеков, сва слобода његова живота и кретања. Тако *мора, иде пре треба, потчињеност, роштво иде пре слободе*. По томе у првобитном мраку општега живота, у области морања нема ни ропства ни слободе, ни зла ни добра, ни заблуде ни истине; све мора и само мора. Пошто је тако област хуманог, област слободе одвојена од области и притиска морања, то је прва фаза и први задатак научне историје одвојити у историји човечанства оно што је морало да буде од оног што није морало да буде, што је могло бити и не бити. Тек кад се увиди да би цивилизација човечанства у главним моментима својим била данас на овом истом ступњу да није било ни Хине, ни Мехика, ни Перу, ни Арављана, ни Мухамеда, ни крсташких ратова, ни француске револуције — споредни појави којих није морало бити и у којима историци гледају супстанцијалне ствари историје, док су оне само акциденталне; кад се увиди да цивилизације човечанства не би никако могле бити без фамилије, ватре, оруђа, земљорада, језика, писмености, религије, уметности и без државе, да је тих ствари морало бити да би било цивилизације и да би без њих људи вечито остали дивљаци; кад се увиди да би се монотеизам морао у своје време јавити у историји и да Христа није било, то јест монотеизам је морао бити, Христос није морао бити; идеја монотеизма није везана била за личност Христову; кад се увиди да су се идеје гравитације и еволуције требале у своје време јавити да није било ни Њутна, ни Ламарка, ни Дарвина; — тек са

тим одвајањем онога што мора да буде од онога што не мора да буде и свођењем свега што бива (и онога што мора да буде и онога што може да буде) на појам треба да буде, учињен је први корак у философском и научном појимању историје. Закони природних наука траже оно у стварима и појавима што мора да буде; закони историје обухватају оно у стварима и појавима историје што треба да буде; философска историја има да помири мора са треба; процесом ума историског монотеизам се је морао јавити, дакле требао се јавити и он се је могао јавити.

ж) Оно што је првобитно било *везано* за опште, постаје одвајањем *одрешено* (историја човекова од земљишта, скулптура и сликарство од архитектуре).

з) Оно што је првобитно било *зависно*, постаје одвајањем *самостално* (дух и историске идеје од спољне природе и телесне организације, индивидуа од рода-племена државе). Процесом одвајања принципи протекције, општег над појединим све више опада.

Тако је процес одвајања с једне стране *процес ослобођавања*; ослобођавање је једна страна одвајања.

2.а) Процесом одвајања појединих ствари и форма од првобитно једне опште целине и једне од друге, од првобитног *једног* постаје *много*, (од првобитно једне велике митске целине духа одвојиле су се доцније многе ствари за себе, религија, поједине уметности, философије, науке). Процес одвајања јесте процес *умножавања*.

б) А умножавањем ствари умножавају се и њихове узајамне везе и односи; оно што је првобитно било *просто*, постаје одвајањем појединога од општега *сложено*. Један зрео цивилизован човек данас не само што је као првобитни дивљи, природни човек састављен из хемиских елемената неорганских, из физичких елемената биолошког, из психичких елемената животињског, из оца, сина, брата и мужа, из индивидуалног, фамилијарног и племенског, него и из грађанина, хришћанина, народности, из историских елемената духа и цивилизације и рада свих прошлих народа и времена. Из свих тих елемената састављен је данас један цивилизован човек и у све те спољне завоје и форме дубоко је завијено оно унутрашње, основно-хумано, које је првобитно било *празно* и тек процесом цивилизације постаје *уно*.

3. А одвајање појединог од општег с једне је стране само *дужење* општег у поједино, као лобања кичме, органи тела, чулни органи једног општег органа живота, оруђа теласних органа, друштво фамилије, кућа одеда.

4. а) Одвајањем појединих ствари из првобитне опште целине настају све веће разлике између појединих ствари и општега и међу њима; *безформно иде пре форме*; по томе процес одвајања јесте процес разликовања ствари, процес *индивидуализације*; што даље иде то одвајање и разлике ствари бивају све веће; у данашњем друштву појединци се не разликују међу собом само по физичким, природним особинама, него и по положају у друштву, по богатству, по власти, по слободи, по образованости.

б) По томе оно што је првобитно било више мање *једнако*, све већом различношћу ствари постаје и све више *неједнако*; неједнакост је последица процеса одвајања.

в) По томе оно што је првобитно било *близу* једно другом, одвајањем постаје све више *удаљено* једно од другог. (Аристократија-народ, образовани-прости, слободни-неслободни, богати-сироти, религија, уметност, наука од практичног живота).

г) По томе оно што је првобитно *непосредно* постаје одвајањем *посредно*.

5. Пошто је одвајање појединих ствари из првобитне опште целине ишло по извесном сталном реду, то је процес одвајања уношење *реда* у ствари и живот њихов; одвајање је оживљавање и давање принципа реда у стварима; тек кад су се ствари одвојиле настаје принцип реда.

6. Пошто се ствари одвајају не само од првобитног општег него даљим процесом све се више одвајају и једна од друге, то је у процесу одвајања процес *чишћења* појединих ствари од мешавине са свима другим стварима. (Форма од материје, дух од телесног и земаљског, религија од службе животу и користи и од празноверице, философија од религије и метафизике, наука од службе животу, од религије и философије, човек од фамилије, државе, народа, религије, професије, од заната и науке, морал од нижих мотива душе, хумано од животињског).

XV

Пошто се из првобитне опште велике целине одвајају доцније мање и све мање ствари, то велико иде пре малог.

Из једне првобитне опште велике целине одвајају се доцније поједине мале и све мање ствари. *Велико* иде пре *малог*.

1. Као што је органски живот у опште почео у оним крајевима земље где су снаге природне велике и где има сувишка енер-

гије њихове, од чега и живи све органско, тако је и човек прво живео у оним крајевима земље, где су све снаге, појави и производи природе велики и живећи животом природе од сувишка њених снага, он се ту није могао дићи из веће мање пасивности, осећајући се слаб и мали према величини и снази природе. Тек доцније прелази човек у оне крајеве земље, где је живот природе изведен у мањим, слабијим пртама и где му је природа мање импоновала својом величином и снагом и тек у тим крајевима човек је, осећајући се јачи према природи, могао лакше савлађивати њу и постао активнији пошто је у тим крајевима енергија природе мања, те му је мање могла давати што му је потребно за живот, те је тим више остављен самом себи и своме раду.

2. Први кораци човекови на путу од природног живота ка цивилизацији и хуманости јесу највећи; језик, ватра, земљорад, фамилија, писме јесу први брегови хуманости, који се дижу из океана животињског живота, први, највећи конци, којима је човек изишао из мрака природе и из којих је испредена сва потоња цивилизација његова; они су оне титанске снаге, којима је почело стварање историје човечанства, помоћу којих је човек савлађујући природу све више освајао област цивилизације на земљи. Сва потоња открића и проналасци јесу дела само ситних снага, које су се процесом историје одвиле од тих првобитних великих снага.

3. Као што је процес стварања света почео акцијом титанских великих снага топлоте и гравитације, ватре и воде у области неорганског и тек кад се уталожила борба тих великих неорганских снага, почела је акција ситних органских снага плођења, наслеђа и прилагођавања; као што су се од великих тела, сунца, одвојила мала тела, планете и месеци, тако је човек прву правилност и законитост опазио у кретању великих небеских тела; астрономија, наука о тим великим небеским телима, јесте прва наука, као што је и пробуђен ум човеков прво постављао и решавао највећа питања о постанку света, о богу, о крајњем узроку и крајњем смеру свега; тек доцније правилност и законитост, које је опазио на великим небеским телима, човек тражи и у малим стварима и појавима природе и друштва људског. Тако је прво гравитација решила велику ствар везивања земље за сунце, па је доцније еволуција решила малу ствар везивања човека за земљу. Прво је астрономија решила постајање данашњег козмоса борбом великих снага топлоте и гравитације, па после еволуцијом решава биологија постајање органског света борбом ситних органских снага, као што је и геологија прво решавала постанак земље борбом ватре и

воде, великих снага природе, па тек у последње доба решава она то питање акцијом ситних снага у времену; као што су прво мерени велики простори времена у козмосу, па после мали (брзина нервне струје, осећаја и мисли); као што су се за тумачење постанка и разитка света примали прво велики елементи и снаге — вода, ватра, ваздух, земља, — па је тек доцније настао појам ситних атома, из чијих комбинација постаје све, као што је и телескоп пронађен пре микроскопа, као што је телескоп употребљен прво као увеличавајуће стакло, па онда као инструменат за мерење, као што и први закони у свакој науци, као закон великог броја у статистици, прво повлаче велике црте у областима факата, као што се правилност и законитост у ситним појавима живота људског, у простору и времену, могу само тако наћи и увидети, ако се прегледају велики размаци простора и времена и велики бројеви.

4. Пошто су чула први органи и будиоци ума, пошто је чулни поглед први поглед човеков, пошто у очи пада прво оно што је велико, то се првобитно најјачи утисак добија од видљиве и осетљиве величине, то су се и у историји човечанства гледале и виделе само велике ствари, историја се бавила само великим и крупним догађајима и личностима на површини живота и историје; процес историје тумачио се као радња великих личности; догађаји су сматрани као изливи воља њихових; проналасци, открића и идеје приписивани су личној снази ума појединих великих индивидуа. Силазећи све дубље у живот човечанства, историја све више увиђа да је цео прогрес човечанства само резултат рада оних милиона ситних и незнатних људи који су живели и умирали у мраку, а историја нити их је видела, ни до данас знала за њих, да је цео сплет данашње цивилизације исплетен из ситних и танких конаца рада и живота милиона ситних индивидуа људских, као што су и ситне животињнице стварале острва и континенте; историја се све више обрће од великих, силних и сјајних ка малим, незнатним и мрачним; место дивљег обожавања величине, настаје све више цело и хумано поштовање рада; цивилизација све више постаје глорификација рада, рад све више постаје први члан религије цивилизације и научне историје, закони историје све више анализују велике личности и велике догађаје и растварају их на основне елементе — осећања, жеље и рад обичних, ситних људи. Тако је од појма да су ватра, вода, ваздух основни елементи из којих су комбиноване све ствари и појави у свету до појма атома — исти ход, као од појма да је историја човечанства резултат радњи великих личности, њихових воља и њихових умова до појма да је

историја резултат осећања, мишљења, напора и рада ситних обичних људи, атома цивилизације.

5. И у уметности фантазија се прво везивала за велико и стварала велико; прва уметност јесте уметност величине — архитектуре, и она је стварала прво киклонске и колосалне грађевине; колосално је први ступањ појма ленога; тек доцнија пластика силази све мањим димензијама, нарочито у сликарству; први еп пева борбу богова и титана; као што су први празни листови историје људске исписани именима хероја и полубогова.

XVI

Пошто доцнијим одвајањем човека од природе настаје одвајање унутрашњег света од спољнега, то човек природно прво посматра спољни свет, после себе. *Објективно иде пре субјективнога.*

Првобитно у јединству с природом, живећи само животом осећања, човек не одваја природу од себе ни себе од природе, све човеково је још унутра у природи. Тек са посматрањем одваја човек себе као субјекат од спољнега света као објекта и тада му се појављује један спољни свет одвојен, засебан од човека, и као што су очи човекове природно управљене на поље, тако је и прва радња пробуђена ума посматрање спољнега света и тек доцније зрео ум враћа се на посматрање себе, на унутрашње, на субјекат посматрања. *Објективно иде пре субјективног; спољне иде пре унутрашњег.*

1. Чула су она страна човекове организације кроз коју га спољни свет додирује и кроз коју прима утиске с поља, а пошто су чула први органи духа и пошто првобитно човек живи само чулним животом, то човек на првом ступњу ума, као и дете, прво добија свест о спољњем свету, а о себи још не зна одређено. Код детета прво његово тело с удовима ступа у његову свест, оно почиње да себе познаје као ово телесно биће; садржину његове самосвести чини његов телесни живот и по томе оно себе зна и назива као објекат, још не као ја, него само као ово, тако названо биће. Отуд дете почиње да говори о себи у трећем лицу, оно познаје себе објективно много раније него што добије субјективну свест, дете дуго оријентише своју свест прво у спољној околини пре него што само себе у њој схвати. Најпосле ступа у сам душевни живот,

у свест и то полако, одвајан и разликован од телесног бића. Као што дете и првобитни човек живе само животом осећања, тако они и познају предмете спољнег света прво осећањем (помоћу гледања, слушања и слуха) и по томе им је сва пажња окренута на поље и опајају само спољне у предметима и појавима, о спољњем свету, објективност је први ступањ људског духа. Као што се тек осећањем одваја живот од земље т. ј. као што само она органска бића осећају која су одвојена од земље, тако рефлексија и посматрање одвајају субјекат од спољнег објекта т. ј. само она органска бића посматрају и мисле, која могу да одвајају унутрашње од спољнег, субјективно од објективног. По томе животиња остаје увек у стању голог самоосећања и његовим моментаним одредбама, она остаје увек под владом спољнега света, сва животињска воља и радња само је приморавање с поља, она тражи ваздуха, топлоте, светлости, њу гони одвратност или оданост према другим животињама, али никад ти постреци не долазе из њене сопствене унутрашњости; по томе само код зрелог човека, кад су се посматрање и мишљење одвојили и ослободили од осећања, настаје права самосвест, свест самога себе, субјективна свест; по томе само на вишем, доцнијем ступњу духа, код зрелих, цивилизованих народа посматрање са природе, са спољнега света, враћа се на посматрање и изучавање, субјекта унутрашњег света, човекова живота; тек кад је изучавање објективног света, кад су природне науке достигле извешан висок ступањ, могла је настати наука о човеку, субјекту природе и историја човечанства, као најшира наука о човеку, може се јавити као наука тек онда, кад јој природне науке спреме земљиште и материјал, кад човечанство као субјекат ослободи се потпуно своје пасивности према свему спољњем и тако историја све више заузима онај однос према природним наукама, који има свест према осећању, субјекат према објекту. И у томе је једна од главних разлика историје човека од природних наука; оно што је свима природним наукама субјекат, историји је објекат. У свима природним наукама човеков ум јесте субјекат, природа му је објекат, а историји је главни објекат ум људски у времену; по томе научна историја човечанства и ума његова јесте највиша, вајужа и последња тачка до које се ум људски може попети, јер само у историји, ум човеков као највиши субјекат, постаје сам себи објекат, а то је један од атрибута бога, то је једна од мало узвишених тачака са којих се може назирати бог.

2. Првобитно спољна природа носи цео живот човека, он добија на дар од ње све што му треба, тек доцније одвојив се од

ње он мора да живи од свог сопственог рада, ослања се на своју сопствену снагу; тако извори народног богатства код старих нису били унутра у држави, у раду грађана, него на пољу; радност и производња биле су остављене робовима или су биле у спољним колонијама, или су је радили покорени народи. И домовина првобитно није у држави, у унутрашњој области живота, коју сам човек ствара, него је била само на једном крају згодне спољње природе; па и сама држава није првобитно, постајући, имала смер хуманизовања човека, да штити и постиче духовни развитак него је постала спонтано, служећи спољњим смеровима владалаца и одбрани од спољних напада.

Тако је у почетку историје и човекова борба за услове живота управљена кроз напоље, то је била борба противу мора и река, противу брегова и равница, противу ватре и воде, против биља и животиња, против зиме и врућине, против сунца и земље; тек доцније та се борба преноси унутра, на човека, постаје све унутрашњија и постаје sukcesивно борба раса, племена и народа, једних против других, борба идеја и појмова, борба хуманог и животињског и најпосле као последњи, највиши ступањ све борбе човекове, борба човека са самим собом, која је један од основа и услова свих највиших добара човекових, све његове културе и цивилизације, свега прогреса духа његова.

До данас су човечанство и сав његов прогрес и цивилизација освежавани и поткрепљавани с поља, придолажењем нових етничких елемената, улазом нових народа у историју, који су настављали рад и прогрес исцрпљених народа; покрети у човечанству долазили су до данас увек постреком с поља; сви културни народи, антички и модерни, јесу досељеници, упадачи у крајеве, у којима су оснивали државе и цивилизације. Али све већим исцрпљивањем нових етничких елемената и мешањем свих племена, етничко, спољна страна човечанства, почиње губити свој значај у историји, те све више нестаје могућности тог освежавања с поља и упада нових народа и њихових оснивања нових цивилизација; то човечанство мора и почиње се прерођавати и освежавати изнутра, из себе самог; место спољњег етничког, све више настаје унутрашње, социјално, место спољњег етничког, распореда на народе човечанство ће се све више распоређивати органски, према унутрашњим снагама и особинама људи. Ум човеков све мање постичу поједини спољни догађаји, као открића ватре, Америке, он све више изводи своја дела из своје сопствене снаге, све више црпи из дубине живота, из историје. Тако у процесу живота сваког народа доба ек-

спанзије настаје уједињавањем појединих племена у целину једног народа, и тада народи осете своју снагу и напрежу је прво на поље, освајајући и покорављајући.

Као што човека прво крећу спољни постреци, физичке снаге и потребе и слепи нагон, па га тек доцније крећу идеје, које долазе из унутрашње дубине историског живота, тако у првим временима човекова историска живота делују прво спољње, природне препоне напретка, тек доцније настају унутрашње препоне, у самом друштву људском, као што су и првобитни постреци сваке цивилизације чисто спољни, природни: положај и плодност земљишта и клима, а тек доцније са већом историском дубином настају и унутрашњи, дубљи постреци цивилизације.

3. II религија је првобитно само култ спољних снага и појава природе и спољна страна религије, култ првобитно је главна ствар, супстанцијално религије; па и култ је првобитно са свим чулан, спољни, тежећи да спољним радњама, играњем, певањем, жртвовањем људи и животиња, даровима божанствима добије људима заштиту и помоћ од њих, да ублаже гњев богова и да ови уклоне несреће од њих. Тако је религија првобитно и код свих античких народа управљена са свим на поље, култом се гледало да се спољње снаге, богови и духови, управе и одреде према човековим жељама и користима и тек доцније настаје првобитно религиозни морал, који тражи да човек своје жеље и своју вољу управи према жељи и вољи богова. Тако је сва религија првобитно ствар спољње радње, спољњег покорављања религиозним прописима и обичајима. Тек са хришћанством и све већом зрелошћу религиозног духа спољни религиозни обичаји све више губе своју важност, религија постаје ствар унутрашња, ствар духа и осећања човекова и по томе и култ бива све апстрактнији, унутрашњији; место жртвовања спољних дарова све више расте унутрашња тежња осетити и познати бога, удубити се у њега и освежавати се познавањем мудрости његове. Али и само хришћанство учећи људе да треба да љубе један другог за то што су сви синови једног оца, бога на небу, узимајући за мотив љубави људи једног према другом — љубав према богу, оно с поља узима принцип људског узјајмног љубљења и везивања; људи треба да се љубе и да живе међу собом и да живе као браћа не зато што је то унутрашња потреба људског друштвеног живота, него за то што једна виша спољна сила, изван човечанства, то тако хоће; Христов принцип љубави, једнакости и братства људи не потиче из унутрашњости човечанства, из његове душе, него с поља, од бога.

4. И први морал је спољни, објективан. Као што човека крећу и носе прво спољња природа и њене физичке снаге, тако човек везује прво своју срећу и судбу за спољне снаге и ствари, мотиви његових долазе с поља: корист, страх од бога, од људи, од закона. Прави морал настаје тек доцније, у зрело доба човеково, кад он у самом себи почне тражити прави узрок своје среће и несреће, кад се не поводи више по спољним, моментаним пострецима, кад оно од чега треба да се боји и по чему треба да ради пренесе с поља у дубину своје душе, и кад се као резултат великих напора, болова и борбе роди савест, која са културом душе постаје све дубља и јача снага, која одређује све радње и сав живот свесног и зрелог човека. Савест је глава онога тела што се зове морал; треба, дужност јесте прва изјава живота њена, а да се ради оно што треба, треба, мора се бити свестан; савест претпоставља свест. Васпитати човека да ради оно што треба, што му је дужност, што му његова унутрашња савест наређује да ради и то да ради без икаквог спољњег пострека, било позитивног — користи, било негативног — страха од бога, људи и закона, без икаквог обзира на те спољне снаге и препоне — јесте смер свега васпитања, свега морала, све цивилизације, све свести и савести; све те ствари воде једном истом смеру и све су једно исто, само гледано с разних страна: савест је социјална, практична свест, свест је апстрактна, теориска, рационална савест, савест је свест душе, свест је савест духа.

5. Прва од свих уметности, архитектура, сва је на пољу; унутрашњост њена празна је, а и почела је подражавањем формама спољњег света; сликарство је увек почињало подражавањем спољне стране предмета спољњег света не преставајући и духовну, унутрашњу страну насликаног предмета; тек на доцнијем ступњу сликарство узима да преставаља човека и да сликом изрази и кретања унутрашњости његове; у музици ритам, спољна страна њена јавља се пре од осталих, и тек у музици диже се субјекат који у пластичким уметностима тоне у објективност спољњег света и окреће се у унутрашњост човеку. У првој драми човекова судба долази с поља, судба је спољна сила која одређује и условљује карактер; тек доцније, у колико се човек, разумевајући природу, све више ослобођавао од притиска природе, судбина човекова све више силази у самог њега, човек све више носи своју судбу у себи самом и тек са таким појимањем могао се јавити карактер, који оно што ради не ради из страха с поља, него га креће само његова душа и његов дух, и тек карактер постаје одговоран, јер ради свесно. Као што је дух човека прво управљен на поље, па се тек после враћа у

своју сопствену унутрашњост, као што тек на доцнијем зрелом ступњу духа постаје човек предмет посматрања, тако и осећање лепоте развија се прво на спољним стварима и човек тражи свој украс прво у спољним стварима, па се тек доцније појима сопствена лепота човека.

6. Прва фаза сваке науке јесте дескрипција и класификација ствари по њиховим спољним разликама и знацима. До спектроскопа астрономија је више мање била само географија неба, знало се само за спољне облике и карактере, а помоћу спектралне анализе данас се сазнаје и унутрашњи састав небеских тела. Први основи класификације биља, животиња и људи били су по спољним облицима њихових тела и органа, тек доцније се почиње изучавати и унутрашњи састав њих и на основу тога изводити рационалније класификације. Географија је прва фаза историје и географски распоред први историски распоред човечанства; предмет историје био је прво само спољни чулни живот народа, сва је историја прво у описивању спољњег живота и видних дела народа и држава, живота који се чулно види и чује, те су и као носници историје гледане само поједине видне личности. Тек са напретком осталих наука и историја постаје све дубља, изучавајући све више унутрашњи живот народа и друштва и тражећи законе кретања и живота човечанства. И психологија је прво обрађала пажњу на спољне стране душе, на сазнање и вољу, стране душе на поље окренуте, а тек доцније почињу се изучавати и елементи њени који су дубљи, унутрашњији.

Тако наука, силазећи све дубље унутра и све више унутра, у човека, у субјекат све науке, снажећи све више веру у моћ ума човекова, стоји онако исто према религији као драма карактера према драми судбе. У религији је носилац свега разумевања спољна сила као и судба у првој драми; у науци је носилац разумевања сам субјекат, као карактер судбе у потоњој драми.

7. Као што је човек прво посматрао и изучавао природу, па после себе, полазио прво од себе, из унутрашњег света у спољни свет, у природу, па тек после силази из спољњег света у себе самог, тако је човек прво мерио природу, па после себе у природи, тако је и прво узимао себе за мерило свега у природи.

Сву своју брину и мишљење човек је природно од себе почео, те је и све мере прво узимао од себе; хват, лакат, стопа, палац, биле су прве мере дужине ствари у природи. Тек у најновије доба нађена је у метру мера, чију јединицу носи земљин глоб на себи.

Тако су и прва техничка помоћна средства била ојачања и проширења телесних органа. Прва оруђа и оружја само су проширења и спољне допуне нападних и заштитних органа претију, пенице (чекић), ноката (нож), мишице (секира), зуба (кљеште). Оруђа су само потенцирани и продужени органи тела, те је употреба органа тела свуд претходила употреби оруђа. Тако су оруђа, машине и апарати само пројекција органа.

Тако је и прво броја њена прстима; децимални, најприроднији систем, основан је на људској анатомији, бројањем на руци и нози; отуд и прва имена и знаци бројева (пет-рука), римске су цифре права дактилографија, те је тек доцније пронађена нула.

Тако је и музика поникла из певања, те је људско грло први музикални инструмент.

8. Пошто спољње иде пре унутрашњег, то и *периферија иде пре центра*; центар се тек доцније ствара и налази. Као што је одвојен засебан живот почео са оним планетама које су се прво одвојиле од периферије сунчеве, тако је и виши живот цивилизације почињао увек на периферији земаља. Култура Европе, као и Азије и Африке ишла је прво периферијом њеном: прво Грци на балканском полуострву, за тим Римљани на апенинском, па Маври на пиренејском; тек доцније култура Европе силази у дубину унутрашњости самог континента. Код Грка се уметност и цивилизација развијала прво на периферији грчких земаља: у колонијама Мале Азије, на острвима и у Великој Грчкој, тек много доцније Атина постаје центар све Грчке цивилизације, као што се и италијанска литература развила прво у Сицилији, па тек доцније добија своје центре у Болоњи, Флоренци, као што је и сва модерна цивилизација почела од Италије.

Као што је душа човекова у прво детињско доба сва у периферији и од ње добија прве постреке и тек доцније ствара се један центар у њој, тако су и лепо и добро само периферија истине; њих прво човек тражи, њих прво види, од њих добија прве постреке све културе душе и духа и тек доцније у зрело доба почиње човек тражити центар ствари — истину.

9. Тек кад се човек као субјекат, одвојио од природе као објекта, кад је тако у себи самом осетно унутрашњост, одвојену, засебну од унутрашњости природе, настала је могућност и потреба испољавања те своје унутрашњости говором; прва реакција душе човекове према тежини утисака с поља и шарене множине ствари и појава била је стварање језика, давање имена стварима; после немог стварања природе долази човеков израз, говор, као што је

и служба боговима првобитно у немим радњама, у мимици и у гласним тоновима, пре него што је постала прва химна. И као што је језик прва одлика човека од животиње, тако је језик и прва одлика фамилија, племена и народа и тек доцније настају и друге историске разлике народа, тако је у језику прво обележен цео карактер народа, тако је питање језика прво питање сваке литературе, тако и језик сваког народа мора бити готов пре него што народ уђе у историју и пре него што на њему почне развијати појезију, литературу и науку.

XVII

Одвајањем појединог од општега настају борбе, болови и деструкције.

У првобитном стању, где поједино још није одвојено од општег, него живи животом општег, све је конструктивно, позитивно. А пошто је у природи само једна одређена количина живота као и снаге и материје, то све поједино, сваки део, одвојив се од опште целине живота и хотећи да живи својим засебним, самосталним животом на рачун живота и општег од кога се је одвојило и осталих појединих делова, хотећи и тежећи да буде целина за себе, морало је ступити у непријатељску борбу и против општег, од кога се је одвојило, јер тим одвајањем одузимало је општем снаге и живота и против осталих појединих делова. Тако је све ново које се одвојило од опште целине морало ступити одмах у борбу, доносити собом борбу; све поједино које се ослободило од владе општег тежило је да уништењем свега другог живи на рачун његов. Тако је први ступањ сваке слободне радње *деструкција*, прва фаза одвојеног, слободног живота *борба, непријатељство*.

1. Првобитно сваки је човек сам себи центар, сваки тежи да буде целина за себе и пошто је свакоме главна брига да сам себе одржи, да себи нађе ране, то му је природно сваки други човек непријатељ и са сваким ступа у борбу; отуд првобитно осим природног друштва, фамилије, и не може бити другог друштва. Тако су први односи човека према човеку, први додир били борба, непријатељство; вештина уништавања, убијања јесте прва и најважнија вештина човекова. На првом ступњу свог слободног живота човек убија живот да тим, као ловац и риболовац, добије ране за себе; магаран, пас, коњ, лав прво су били рана човеку,

тек доцније он се користи њиховим радом. И као што је убијање прва вештина човекова, тако је и оружје, оруђе уништавања живота прво, најстарије оруђе човеково; оружје је у првобитно доба живота људског оруђе за добијање ране, за одбрану од и за савлађивање непријатеља; оно је прва играчка детета, највећи украс мушкости; по томе је и прва привреда пљачка, морско разбојништво је први ступањ морске трговине. Тако су и први почетци сеобе народа у разбојничким походима младежи, који су све више расли, те се и пљачка и пустошење ширили све даље; тако су Римљани, Арављани и други народи прво пљачкајући, пустошећи, и освајајући свет научили га познавати; тако је свуд прво оружје крчило пут којим ће се после поћи трговина и сва култура. Тако су европски народи прво рушили стару цивилизацију и тек доцније почели су на тим рушевинама зидати нову цивилизацију; тако европска цивилизација код свих природних и варварских народа којима се доноси, делује прво раздирући, рушећи, убијајући — у Америци, у Азији и у Африци; и ратови у модерно доба све више престају да буду освајачки и пљачкашки ратови, све се више њима тражи само влада над изворима богатства. Као што су људи прво уништавали, убијали своје непријатеље, па су тек после узимали побеђене у ропство, да се користе њиховим радом. Да би се уздигла држава је морала ступити у непријатељску борбу према племенима и тек на рушевинама њиховим дигла се је држава као виша форма социјалног живота, а доцније је морала ступити и у борбу с религијом да би се од ње одвојила и ослободила; тако и народ у најновије доба ступа у борбу са религијом, државом, династијама, тако и друштво људско има да се очисти прво борбом са свима тим елементима: са религијом, државом, династијама, сталежима, класама, народима.

Хришћанство је ушло у свет рушећи старе богове и старе религиозне појмове и тиме рушећи основе све античке цивилизације и тек на њиховим рушевинама оно диже огромну зграду једнога бога у којој ће наћи заклона сви народи. Тако је и наука, да би се ослободила, морала прво издржати тешку борбу са религијом, метафизиком и интересима; тако се и философија морала прво борити са религијом и фантазијом, тако и ум човеков, будући се, мора прво издржати тешку борбу са чулима и чулним животом. Тако је и свака литература прво аристократска и дворска, а не национална; прво се обрће непријатељски према народу и тек доцније постаје национална; први језик литературе увек је туђ народу, неразумљив за њега; први литерарни језици Германа и Романа

латински, Словена црквено-словенски; тек доцније национални језик борбом продира у литературу.

Тако је последњи основ све борбе човекове, од почетка његова слободна живота до данас јесте у томе што је човек, прекинув блажено јединство са животом природе и одвојив се од ње до слободног живота, био остављен самом себи; природа му није више давала што му треба за живот, он је морао сам себи тражити рану, морао је радити. И само за то што је само мучном борбом и немилим радом морао тражити себи хране и заклона, човек је тежио првобитно да са што мање борбе т. ј. са што мање рада, добије све што му треба за живот и за то је увек тежио да живи на рачун туђега рада и зноја, те је морао ступати у непријатељску борбу, да би отимајући и пљачкајући живео не радећи; у дубини душе своје човеку је рад тежак и немιο као и животињи и само тако јака, основна потреба, да одржи живот и могла га је нагнати на рад и тако је само све већом потребом рада и могао се човек дићи од животињства до цивилизације. А пошто рад није природан човеку, пошто жеља за радом није усађена у дубину душе човекове, која је иста и заједничка са животињском, него остаје увек само неприродно, вештачко средство да се добију услови живота, то цео прогрес цивилизације људске јесте само река у којој се сливају милиони ситних жеља људских, да се човек ослободи од теретног рада; цео прогрес цивилизације по томе несвесно тежи да човек што мање ради и да што више терет рада пренесе са човека на све друге ствари, да се човек ослободи немилотога рада; зграду цивилизације не зида човек да са њене висине гледа и разуме ствари, него да се у њој одмара од непријатнога рада. Тако је последњи узрок све борбе и свега прогреса човекова у томе што је морао да ради; да није морао да ради, да је њему од почетка остављено било на вољу хоће ли да ради или не, човек би за навек остао само једна животињска специја, физички различна од других, те никад не би могао освојити узвишену област хуманог. Јеврејски мит лепо слика ту страну душе човекове узимајући, да је рад, једење леба у зноју лица свога, само казна за извесни грех.

Не само да је деструкција прва фаза акције човека на природу и човека на човека, него је она и прва фаза акције природе на човека. Ватра је човеку прво била позната својим деструктивним особинама, она је прво била непријатељ човеку; те је прво осећање при погледу на ватру било страх и ужас, рушење је било прво дејство њено, а њене добротворне особине тек су доцније упо-

знате. Електрицитет је човек прво познао као непријатељску силу у грому, прво дејство његово у грмљавини било је осећање страха, тек много доцније човек се користи електрицитетом.

2. Деструкција није ништа друго него негација. Као што конструктивно јединство човековог са животом природе иде пре деструктивног слободне радње човекове, тако и *афирмативно, позитивно иде пре негативног* у људском духу; као што је прва фаза слободне радње човекове рушење и убијање, тако је и прва фаза слободног ума човековог, први ступањ пробуђене свести сумња, негација. Човек прво верује, и тек доцније сумња и свака прва философија почиње сумњом у догме и традиције религије, почиње негацијом религије. Тако прво постају обичаји, афирмативни резултати социјалног живота, прво постаје позитивна моралност, па тек доцније настају закони који негирају поједине обичаје и поједине ствари у њима; први су закони забрана и отуд су сви први закони, као прва теорија социјалног живота, претежно негативни; у десет Мојсијевих заповеди осам су негативне. Први је ступањ хуманости не желети другом зло.

3. Пошто је непријатељство, рушење прва фаза слободне радње, слободног живота, то је *одбијање прва фаза реакције*; тек после настаје *привлачење*. Као што се код животиња осећање одвратности раније развија од осећања оданости, тако се и код човека осећање немилости, мржње развија раније од осећања љубави. И природа делује на човека прво одбијајући, одвајајући, па после спајајући, привлачећи; полуострва и острва, мора, реке и брегови прво одвајају људе, једне од других, па тек после постају они везе саобраћаја и дружења. И први су богови непријатељи људима; прва божанства улевала су само осећаје страха, гњева, зависти, а никад љубави.

4. А прва последица уништавања и рушења јесте зло; *зло иде пре добра*; док је човек живео у јединству с природом није знао ни за зло ни за добро; зло је прво дејство одвајања човека од природе. Све ново у историји доноси прво зло; све нове идеје, реформе, проналасци, открића окрећу се прво непријатељски према свему старом, јер су им прве последице зле по старе интересе људске, по стари ред ствари. Злоупотреба свега иде увек пре разумне употребе, као што и необразовани, природни народи усвајају од цивилизованих прво само пороке и зла ових. Као што је првобитном човеку било с почетка све непријатељ и све му чинило зла, то и снаге које је он замишљао и гледао у природи, сматрао је само као непријатељске снаге њему, као зла бића и божанства; прва божанства улевала су човеку само осећања страха, гњева,

зависти, а никад љубави; само су они духови били предмет обожавања за које се држало да могу зла нанети. Тако је култ злим божанствима, обожавање непријатељског принципа зла, прва фаза религије; тек прогресом ума и човекове снаге према природи, разумевајући све више природу, човек је увиђао у њој све мање зла и непријатеља, док није хришћанство објавило свету велику и вечиту љубав божију према људима. Тако је злурадост први ступањ социјалне душе човекове; прва је фаза патриотизма желети другом народу зло; тек доцније, у зрело доба и мучном културом душе, пење се човек до племените висине жеље добра свима. И питање о постанку зла јесте једно од првих питања философије.

5. Пошто зло доноси бол, то је бол прва изјава слободног живота, пошто настаје само код оних органских бића, која су се од земље одвојила и ослободила везаности за њу, те је бол прво осећање, као што је рушење прва изјава слободне радње, као што је сумња прва изјава пробуђене свести. *Бол иде пре задовољства*; прво бол буди живот као и сумња свест. Душа детета буди се из свог људског сна прво осећањем бола, који у њему изазива прво удисање атмосферског ваздуха и способност испољавања бола много се раније развија од способности испољавања задовољства, плакање иде пре смејања и тек доцније са лакшим животом, кад се он не мора одржавати тешком и опором борбом, настају шала и игра, задовољство и смех. Прва песма човекова јесте песма туге и бола, због тешке борбе за услове живота; весела игра и шала настају тек у уређеним друштвима, у којима је човек заштићен од природе и од људи. У свима временима трагедија се развија пре комедије, па и трагички таленат развија се пре комичног; најбоље трагедије створене су између 30—40. године, а најбоље комедије између 40—50. године. И све у историји људи су прво обожавали, поштовали, бојали се, а доцније му се смеју; сви преживели моменти историје само су онда потпуно сарањени кад су немејани.

6. Пошто је бол прва изјава слободног, одвојеног живота, то је и озбиљност прва боја његова. *Озбиљно иде пре игре*; док је човек живео адамским, животињским животом природе, не знајући за зло, знао је само за игру. Игра је природни продукат природе човекове, нарочито за време детињства и настајући врло рано у игри се дете спрема за потоњи озбиљан рад у животу; у игри се врше прва телесна кретања, у њој се прво развијају телесне снаге. Играјући се човек је прво сазнао праву и корисну употребу многих ствари: прво је на хазардним играма обраћена пажња на рачун вероватноће и ту је он прво развијен, па је доцније тај рачун пре-

несен на листе рођаја и смрти, те је у игри био зачетак статистике; барут је служио прво за увесељавање; од стакла, злата, сребра прављени су само украси и накити и кад би посао рађања човека био прво једна озбиљна дужност, а не игра полова човечанство би врло брзо изумрло.

Тек кад је са слободним животом, одвојеним од природе, настала мучна и горка борба за услове живота, живот човеков добија боју суморности и озбиљности. Играње које је код цивилизованих народа само забава и игра, имало је у првим временима озбиљан карактер и велику важност у култу божанствима, игра је озбиљна религиозна церемонија свих примитивних народа. Коцке с малим комадима новца биле су раније свети, свечан обичај да се открије тајна оракула и од те првобитне озбиљности светиње остале су данас хазардне игре. Лов је био прво један од главних извора ране, данас је он само забава. У свима играма друштвеним данас тежи се да се победи непријатељ, остатак од првобитног озбиљног смера и праксе у борби за живот. (Први музичари, песници и певачи играли су се и свирали без озбиљног смера и правила, из чистог задовољства, а). Тако су увек шала и игра, смех и задовољство познати добит у животу, после горке борбе у животу.

Тек са озбиљношћу слободног живота постаје за човека мучно оно што му је дотле било лако, тек са њом настаје прва и основна разлика човека од свих других органских бића: биље добија рану, животиње је налазе, човек је мора тражити, отимати, зарадити. И као што сав прогрес цивилизације тежи да што више скине са човека терет рада, да немиљу озбиљност рада и дужности претвори у пријатну игру, тако и тежи да лако, са малим трошком снаге добија и производи све што му треба; колико је данас уштеђено човеку труда и мука да добије ватру која се првобитно са великом муком добијала, то је и култ ватре, као немилог божанства, општи свима примитивним племенима.

XVIII

Те борбе воде процесу редуцирања.

Тим процесом борбе истицале су се, издвајале и уздизале поједине јаче форме, које су у себи концентрисавале толико снаге да су све остале форме или постајале зависне од њих или их је нестајало; тим концентрисањем снаге и уплива у појединим фор-

мама, на појединим узвишеним тачкама, оне су добијале превласти над свима осталима; тако је борба за хегемонију универзалан процес; од првобитно многих снага, форама, од многих самосталних целина процесом борбе остајало је све мање, борба за хегемонију одвела је процесу *редуцирања* многих форама, снага и елемената на све мање.

1. Као што се у козмосу првобитно више сила отимало за превагу, док све више није долазила до превласти гравитација, у све победнијој борби са топлотом, тако је и првобитни број планета нашег сунчаног система морао бити много већи и данашње планете само су остатак, који је преживео од великог броја првобитних пратилаца сунчевих. И првобитно је морало бити више антропондних специја док се није, победив све остале, издигао над свима њима данашњи човек.

2. У првом почетку дете има више својих *ја*. Док су видни, слушни, мирисни и укусни центри у мозгу још непотпуно развијени, перципира сваки за себе, пошто опажања на разним областима чула нису још никако спојена једна с другима. Тек честим сусретањем и комбиновањем диспаратних чулних утисака при мирису-додиру, гледању-додиру, гледању-слушању ит.д. развијају се интерцентрална влакна за спајање и тек тада могу различни центри престава, стварајући *ја*, водити стварању једног јединственог *ја*, које је сасвим апстрактно. Тај апстрактни појам *ја*, који је својствен само одраслом, зрелом човеку, који мисли и као и други појмови резултује из многих појединих престава, док код детета у почетку једна свест не простире се на све његове органе, него сваки орган има своју душу, своју свест, те поједини многи *ја* потчињени код малог детета појединим чулним областима још нису претопљени у једно *ја*, јер оно још нема потребне апстракционе снаге да развије једну једину укупну преставу *ја*. Тако се једна свест само лагано и постепено јавља као последњи, највиши резултат многих чулних утисака, атома духа; утисци и осећаји су сировина духа, из којих се мишљењем добијају финија ткива појмова и идеја. Из многих утисака уздижу се само неколико до опажања и из многих опажања само се једно уздиже до престава предмета, као што се из многих појмова само један уздиже до теорије, до принципа који постају формуле милиона факата, као што и велике социјалне идеје постају формуле милиона људи и њихових жеља. Као што би мишљење било немогућно кад би сваки утисак за себе човек запамтио, јер би тада и од најобичнијих предмета на пр. људских лица, дрва итд. остала у глави тако огромна количина утисака да

се њоме не би могло мислити, тако да би и прогрес друштва био немогућан кад би сваки човек истицао своје жеље и појмове поред жеља и појмова свих других људи; само истицањем једног утиска од хиљадама других до висине опажања, само истицањем једног опажања од многих других до висине преставе, само истицањем једног појма од многих других до висине принципа, идеје, теорије, само тим редуцирањем омогућен је сав прогрес мишљења, као што је и само истицањем жеља и појмова једног човека од милиона других до висине идеје омогућен сав прогрес друштва.

Тако се из безбројне множине утисака само неки пењу до осећања и опажања, и из многих осећања и опажања само се мало њих пењу до појмова, идеја и принципа, као што се из безбројне множине жеља и појмова људских само мало њих дижу до општих социјалних идеја; идеја братства и једнакости само је јасан израз милиона тамних жеља људских, формула милиона појмова. Од безбројних опажања људски дух бира и обрће се само онима који узбуђују његов лични интерес; само оно ми доиста опажамо што ма којим начином, јачим постреком или потребом привлачи нашу пажњу, док хиљадама других утисака због оскудног интереса и због тога оскудне пажње наших чула пролазе и не долазе никако до свести.

Као што од многих семена само се мало развијају, као што од много снага и планета само мало њих доспу до потпуног развитака за уметност и науку због оскудице довољних услова, тако се од многих мисли само мало њих дижу до висине историске идеје која, као компликован резултат дугог историског процеса, чији се корен и жиле губе далеко у дубини историје, представља, заступа читав систем од мисли. Тако историја духа човекова све више постаје нервни систем од мисли и идеја у организму историје човечанства.

Тако се и сва огромна разноликост људских темперамената и карактера даје редуцирати на врло мали број основних психичких карактерних особина, чијом би се комбинацијом могла прочитати свака душа људска.

3. И у језику првобитно многе хиљаде клица гласова и форама језика редуциране су на мало форама, које су све остале потисле. Прва радња способности говора као и логичког мишљења јесте називање, давање имена стварима; називањем се фиксира један предмет за сопствену и туђу свест и тиме се издиже из средине многих осталих, одваја се и разликује се од њих и утврђује се у свом идентитету. Али пошто првобитно посматрање још није

тако оштро да се поједини појави схватају под именима рода то све што се различно појављује првобитно се различно и назива, реч је првобитно само поједини предикат, израз само поједине особине предмета, само једног осећаја; доцније сви осећаји који се добијају од једног предмета, сви изрази појединих особина његових редуцирају се на само један, који превлађују над свима осталима и он представља цео поглед на ствар; *bons*, говече појмљено је цело само по једној особини његова гласа. Отуд у првобитним језицима има много имена за једну ствар, јер ма који знак који се духу посматрача појављује као карактеристичан, одмах је дао и ново име те ствари; Арављани имају стотинама речи за лава и за мач; отуд обиље синонимних израза у старим језицима; и борба њихова за превласт која је процесом редуцирана одвела победи једне једине речи као признатог и правог имена за сваку ствар у сваком језику.

Тако првобитно и свака фамилија, свако племе, свака варош и округ има свој језик и сви ти многи дијалекти редуцирају се временом на само један, који издижући се и превлађујући над свима осталима, постаје један национални језик и језик његове литературе. Данте и Лутер оснивају националне језике, италијански и немачки, уздижући само по један од многих дијалеката до превласти над свима осталима, као што се и атички дијалекат уздигао до једног општег литерарног језика грчког из средине многих грчких дијалеката.

4. Првобитно свака реч писала се својом засебном сликом те отуд множини слика и знакова којима су се бележиле поједине речи (код Хинеза и данас има хиљадама писмена) и од тих многих слика и знакова само су неколико добили превагу чешће, обичније примене, те је временом цела та огромна првобитна множина слика редуцирана на 20—30 писмена, којима се бележе све ниансе језичких гласова и све комбинације њихове у речима давањем писменима непромењиву и исту вредност гласа, те су 20—30 писмена данас у језику оно што су 50—60 елемената у хемији, на које су редуциране све те ствари и појави у природи. И као што се многе мисли и појмови редуцирају у историји на само један тип, на једну историску идеју, према којој су сви остали само више мање верни егземплари, тако и штампна многе индивидуалне рукописе редуцира на само један тип писања.

5. На првом ступњу религије, у фетишизму, придаје се виша сила, божанска моћ непосредно сваком поједином предмету; сваки је предмет за себе, непосредно један добар или зао дух. Даљим

процесом ума сви ти безбројни духови редуцирају се на неколико њих; не делује више у сваком предмету по један дух него по један дух влада у једном роду ствари, у једној врсти предмета; није више свако дрво, сваки поток дух за себе, него се дух по једне воде уздиже до превласти над дусима свих других вода; тако редуцирањем настаје политеизам, религија генуса, тина. И најпосле из обожавања многих сила почиње се одавати особито обожавање какој појединој засебној сили, из многих равномоћних духова и богова уздиже се један до превласти над свима другима, који није више бог појединих ствари и појединих родова ствари него бог свих ствари и појава. Тако првобитно сваки дом, свака фамилија и свако племе имају своје домаће, фамилијарне и племенеке богове, из којих се доцније дижу поједини богови до националних богова, а хришћанство диже једног јединог бога изнад свих осталих, који није више бог појединих фамилија, племена и народа него бог свих људи.

Тако је и у раније доба средњег века свака црква уређивала своје сопствене послове слободно и независно, ако се је само слагала с општом црквом у свима битним тачкама; свака црква имала је своје сопствене традиционалне обичаје и своју сопствену дисциплину и из тих многих самосталних цркава диже се доцније једна католичка црква до превласти над свима осталима.

6. И уметности као и религија биле су првобитно само вештине појединих фамилија и племена и са националним религијама дизале су се и националне уметности. Са религијом једнога бога, једнога типа свих ствари дижу се и поједини типови у уметностима до превласти над свима другим типовима. Тако је и задатак сваке уметности да из многих једнородних појава избере и наслика један који може служити као тип свима осталим тим појавима, да у једном производу, једној слици престава нешто типичко и генерално. Прави песник, цриући из дубине људске душе из многих осећања, он бира и црта само оно које је тип свих других осећања, које је опште и заједничко свима људима и свима временима; песник нижег реда слика и износи само пролазне каприце појединих људи, појединих класа, појединих времена; отуд прави песник вечито живи, нижи песници брзо се заборављају.

7. Пошто је првобитно свака ствар фетиш, добар или зао дух тако је духу човековом првобитно сваки предмет и сваки појав био тип за себе, дух првобитно све без разлике што му је свесно држи за стварно т.ј. свест и биће; живот и стварност јесу једно исто; све непосредно свесно делује првобитно као стварно. Отуд је фантазија првобитног човека покрила спољни свет безброј многим фан-

тазмама, дусима, боговима, демонима, празновером у свима формама. Природа је за првобитног човека велика књига исписана безбројно многим јероглифима и сликама живим и великим појавима и предметима, које ум људски, као и у језику и писању, све више своди на неколико простих гласова, хемиских елемената, из чијих су комбинација састављене све речи у језику природе. Тако је и процес прогреса наука с једне стране само процес редуцирања. За сваку групу факата у свима наукама узимао се прво засебни самостални принцип; кретање и мир сматрани су као резултат особитих механичких снага за појаве топлоте, електрицитета, светлости узимали се као принципи особити флуиди док се данас светлост и топлота све више свде на топлоту, магнетизам и електрицитет на електрицитет, и све се више тежи да се све те физичке снаге сведу на један једини принцип, од којег ће и топлота и светлост и магнетизам и електрицитет бити само разне манифестације; тако су у астрономији сва небеска кретања сведена на снагу атракције. Хемија тумачи структуру свих тела на земљи и у космосу са неколико десетина основних елемената и сви хемиски појави покоравају се закону мере и броја. Нова физиологија узима ћелију за принцип органских живота. Као што је првобитном човеку сваки појав, сваки предмет засебан тип, засебна целина, тако је и историји на првом ступњу њеном свака велика личност целина, тип за себе; у биографијама појединих личности била је сва историја, док све зрелије појимање историје све те безбројне биографије појединаца све више редуцира на комбинацију и пропорцију неколико основних психичких елемената, из којих је исписана књига душе и најобичнијег човека и најобичнијег историске личности; историја све више постаје наука, која од простих људи прави ствари, од великих личности оруђа историје, подводећи их све више под неколико виших закона. Тако и психологија некадашње многе душевне моћи редуцира све више на неколико основних психичких елемената, на њихову асоцијацију, комбинацију и пропорцију. И сви многи системи философије у историји дају се свести на мали број главних система који полазе од мало основних принципа. Тако се у свакој науци све више смањује број њених закона и принципа, и као што у религији ум људски иде од многих богова ка једном богу, из кога потиче све и у кога се враћа све, тако ће се са све већим знањем и све потпунијим разумевањем и многи закони сваке науке редуцирати на један општи закон, а општи закони појединих наука све више на један централни принцип; од многих појединих великих система мисли ум људски све више тежи једном једином систему

који ће обухватити у себи и религију и философију и науку, и као што и религија и философија и науке полазе од једног заједничког основа, вере, тако прогрес ума и у религији и у философији и науци тежи једном једином универзалном принципу, који ће обухватити све појаве и према коме ће сви поједини закони и принципи бити само већи или мањи факти. И појмити цео козмос као један једини живот, једну једину хармонију од које је цела историја човечанства само вибрација њених последњих и најфинијих тонова, јесте крајњи смер свега процеса ума људског.

И првобитно сваки народ има своју засебну, националну литературу, док се борбом за литерарну хегемонију све те многе литературе не редуцирају на само неколико самосталних литература, од којих све остале добијају живота и светлости и које све више мање само репродукују резултате и производе тих неколико оригиналних литература. Па и свака литература од многобројних појава и производа својих редуцира се временом на само мало фрагмената, који и даље живе и који собом представљају и заступају читаве групе појава и читаве системе осећања и мисли.

8. У првом почетку фамилија се састојала из врло много чланова, круг људи и жена који су живели заједно био је првобитно врло широк и тек доцније редуцирао се све више на јединичну породицу, на једног човека и једну жену и њихову децу; полиандрија и полигинија све се више редуцирала на моногамију. И као што религија почиње у фетишизму обожавањем сваке поједине ствари и појава, као што у политеизму своди поједине предмете у групе којима владају поједини духови и као што у монотеизму сва та поједина божанства редуцира на једног јединог бога; као што свака наука почиње описивањем и изучавањем појединих ствари и појава, па тек доцније прелази у класификовање и груписање појединих ствари свдећи их под владу појединих закона и снага, тежећи све више једном једином принципу свих ствари, тако је и историски процес човечанства почео животом многих самосталних фамилија, од којих је свака живела својим засебним животом, са својом засебном управом, са својим засебним фамилијарним боговима, свака је била целина за себе. Доцније се многе фамилије редуцирају на неколико племена и многа племена на неколико народа.

А пошто је природа први основ и први услов човековог историског живота, то је он почетке своје цивилизације могао оснивати само на оним крајевима замље где му је сама природа давала све што му је потребно било за развитак те су се и прва уређена

друштва, прве државе и цивилизације развијале на свима оним местима где је природа била погодна — у топлим потамичким земљама. По томе као што у почетку развитака духа детета једна свест не простире се на све његове органе, него сваки орган има своју душу, своју свест и тек доцније се та многа ја, те многе свести редуцирају на једно јединствено ја, на једну једину свест, тако се и човечанство развија с почетка на многим zgodним тачкама, у многим засебним самосталним центрима — Египат, Хина, Индија, Мехико, Перу — и сваки од тих народа има првобитно своју засебну свест, сваки је човечанство за себе, без икаквих међусобних веза, без свести о једном једином човечанству. Тек доцније укрштањем интереса, ратовима и трговином, народи се све више приближују један другом, сви посебни интереси се све више приближују један другом, сви посебни интереси све се више редуцирају на неколико заједничких, те први таман појам човечанства настаје тек код Римљана. А у најновије доба на појму једног јединог човечанства раде сви фактори: интереси, трговина, индустрија, религија, философија и науке; човечанство све више постаје свесно само себе, све се више снажи једно јединствено ја човечанства; цивилизација народа тежи све више да постане цивилизација једног човечанства и река човечанства добија све дубље корито и све мирнији и сталнији ток. Као што ум људски све више тежи да све поједине системе мисли, све поједине законе редуцира на један једини највиши, универзални принцип, који ће обухватити све поједине стране духа, и религију и философије и науке, тако и процес историје тежи да се сви поједини системи народа сведу на један једини принцип човечанства, од којег ће сви народи добијати топлоте и светлости и у којему ће сви народи наћи свој заједнички основ и заједнички смер и чији ће интереси обухватити и помирити све поједине интересе свих појединих народа.

Тако је доба многих самосталних племена, доба феудализма народа; доба многих самосталних народа јесте доба феудализма човечанства, као што је и политеизам доба многих самосталних богова; политеизам је религиозни феудализам, феудализам је социјални политеизам. Али ни науке, ни друштва људска нису још достигла крајњи смер на путу свом који је религија већ достигла у монотеизму; науке још нису достигле до једног јединог принципа, као ни народи до једног јединог човечанства. Тако поједина многа знања стоје према једној науци, као племена према једном народу и многе поједине науке стоје према једном уму људском, као што стоје многи поједини народи према једном човечанству.

А пошто све науке спремају земљиште и материјал научној историји која ће их обухватити све, као што и сви народи спремају земљиште једном човечанству, то историја стоји према свима наукама као разум према чулима; чула стварају партикуларне истине, историски разум, генерализујући све више све те поједине партикуларне истине, тежи једној великој апстрактној идеји која само и може владати једним човечанством.

9. Тако је и од многих раса људских данас само једна остала као носилац цивилизације људске, тако се и у свакој држави многи центри политичког и културног живота у почетку, доцније све више сведе на један једини центар.

Тако првобитно за средство размене као новац, као опште добро, узимани су многи разни предмети из сва три царства природе: стока, коже, шкољка, жито, дуван, зачини, бакар, гвожђе, со, па су најпосле сви ти предмети редуцирани на само племените метале, који се узимају као опште средство размене, као један општи претставник добара.

XIX

Процес редуцирања води процесу концентрације, локализације, стабилизације, згупњавања.

Као што периферија иде пре центра тако и процес редуцирања многих ствари на мало и на једну с друге је стране само процес *концентрације*. То је ход од *спорадичког концентрисаном*.

1. Као и стварање костију тако и стварање душе почиње на расејаним тачкама, разни нагони, опажања и преставе крећу се прво хаотички и спорадички, док се доцније не концентришу у једном јединству, које све те расејане елементе обухвата; првобитна гола рефлексна радња, расејана на свима тачкама тек се доцније концентрише до осетљивости. И значај нервне система је у томе што он спајајући централни орган за разне делове организма и њихове радње доводи у унутрашњу хармонију, као што и у свести тек доцније добија један центар свега онога, што је расуто у времену и простору и у којој се концентришу закони спољне природе. Тако се и магловите и расејане жеље тек доцније концентришу до одлучне воље.

Тако и у првобитном друштву нема још никаквог центра око којег би се груписали разни делови његови; свака је фамилија

целина за себе, свака живи својим засебним животом; као и најпростији организми што су састављени из једнаких ћелија и код којих разне функције као дисање, варење, радња нерава нису концентрисане у појединим органима него су расуте, тако и у првобитном друштву свака фамилија ради све и подмирује сама све своје потребе и пошто је рад неподељен у њему још нема никаквог вишег центра који би све делове друштва држао у нераскидној вези. Тек доцније у све јачој борби за услове живота и за заштиту од опасности истичу се јаче и даровитије индивидуе, које постају први центри око којих се групише друштво, и кад су победници престали убијати своје заробљенике и узимали их у ропство да се користе њиховим радом, онемогућена је ропством извесна концентрација снаге и рада у друштву и држави.

Тако и првобитне природне цивилизације, развијајући се на природном основу, развијали су се спорадички, расејано на свима тачкама, где је природа повољна била њиховом развоју, док се најзад није концентрисала само у једном правцу — Египат, Грчка, Рим, модерни народи — и ширећи се све више цивилизација постаје све више само једна, а све остале природне, споредне цивилизације долазе у потчињен положај према тој једној централној цивилизацији, као што су и светлост и топлота тек доцније концентрисане у сунцу, пошто су их планете изгубиле.

2. А концентрација води *локализацији* ствари. У геолошким временима, кад је температура на земљиној површини била више мање једнака те кад није било разлике у климама и феде, родови и фамилије мање су биле локализовани него данас. У првим организмима, у биљкама, поједине органске функције, као рађење, нису локалисане у нарочитим органима као код животиње него се свака ћелија брине за себе; немају ни уста, ни стомак, ни црева, ни плућа, органе у којима су код животиње локалисане разне функције; те биљка нема никаквог центра у којем би се скупљале све те разне радње, те се по томе и не диже никад до индивидуалности. Тако је и на најнижем ступњу животињске области осетљивост подједнако распрострајена по целом телу, док се доцније код виших животиња не локализује у поједине организоване системе кретања и осећања, а доцније се осетљивост одваја у системна осећања (глад, жеђ, полно, дисање) која су мање локалисана и у виша осећања (гледање, пипање, слух) која су локалисана у нарочитим органима; па и првобитно чуло, пипање није локалисано ни у каквом специјалном, нарочитом делу површине тела, као што су гледање, слух, мирис и укус; пипати се може и ногом и руком и носом и

језиком. Тако се тек доцније код виших животиња локализује и способност располађавања као и свака друга функција, постајањем нарочитих органа за то.

Тако и дете с почетка још не уме да локализује осећања своја, те не зна где га боли; тек после многих проба и покушаја оно међу многим стимулима налази прави стимул, т. ј. утврђује везу између осећања бола и неке особите радње, која умањује тај бол, између осећања бола и извесног покрета и тим престају првобитна колебања и лутања. Тако се првобитно и сваки нагон протире на контрактивно или експанзивно кретање целог тела и тек доцније, локализацијом радње, разни нагони изазивају кретање само одређених појединих делова тела; дете које се учи да пише креће не само прсте, него и главу и језик па би и ногама кретало.

Тако су и прва имена која је човек давао стварима и појавима први почеци локализације духа, одакле је тек могло настати право мишљење. Тако је и први уређен социјални живот у првим државама могао настати тек локализацијом појединих функција у нарочитим социјалним класама и то увођењем ропства, пошто је робовима и нижим класама остављено рад земље и заната, вишим класама одбрана земље, религија, уметност и наука. Тако су и прве цивилизације могле настати само у појединим одређеним повољним крајевима земље; тако су и у модерном друштву све разне и многе функције духовног и практичног живота локалисане у одређеним, нарочитим класама у одређеном месту и времену; нарочите учитељске класе није било у средњем веку. И као што је код најнижих животиња способност осећања распрострањена по целом телу, а није још локалисана у нарочите у органе, тако је и у прво доба социјалног живота распрострањена подједнако у целом народу способност духовне продукције; цео народ ствара обичаје, појезију, уметност, религију; цео народ мисли; тек доцније све те радње локалишу се у нарочитим органима, концентришу се у појединим индивидуалним духовима.

3. Тако је ход свега људског као и свега у природи од многих посртања, покушаја, погрешака и лутања до једног одређеног пута, *од променљивог ка сталном*. Процес концентрације и локализације води процесу *стабилизације*.

Догод је човек живећи првобитним консумтивним животом и не могући продукovati и привређивати, тражио и рану и заклон непосредно од природе, дотле је он морао мењати места својега становања, тражећи себи ране, а доцније и својој стоци. Тек са земљорадом и утврђеним култом појединих светих места настају

стални станови којима се борављење једне фамилије везује за једно одређено место. човек се почео стално настањивати на појединим местима и тако сам привређивати и продукovati оно што му је дотле сама природа давала. Тако је лутање, сеоба, номадизам прво стање социјалног живота. Тако првобитног човека живот је променљив, као што му је и рана променљива и по количини и по квалитету; отуд код њега још нема утврђених, сталних обичаја, пошто је код њега све остављено случају, те се и мора поводити по тренутним утисцима. Тако се тек у доцније доба уређеног сталног живота друштво ослобођава многих колебања, промена и случајности, којима је изложено у првим временима свог живота везаности за природу, у очекивању све своје судбе од ње. Тако се у првобитном друштву самовољни заповедник врло често мењао према тренутним приликама и превагама, те је све зависило од случаја и ђуди његове; тек са увођењем ропства престала је та случајна надмашност појединих индивидуа и влада случаја и тренутка и тек је њим омогућена стална влада извесних класа друштва према којој су све остале биле потчињене и тек са том сталном владом и сигурношћу имања могао је настати уређен социјални живот у држави. Тако се и врховни заповедник, краљ, увек прво бирао, па је тек после право његово стабилизовано прелажењем у наслеђе. Тако се у историји народа и човечанства првобитна влада променљивих вођа појединих личности све више своди на владу сталних и непроменљивих закона који управљају свима људским стварима.

И цивилизација човечанства још је и данас на номадском ступњу свом; она је до данас једнако мењала станишта своја, у Азији, Африци, Европи, Америци; свака велика историска епоха имала је своје коре; сваку цивилизацију развијало је ново, свеже људско племе, док се цивилизација човечанства једном стално не утврди и не добије своје сталне центре.

И као што се у процесу света иде од наглог и променљивог ка мирном и постојаном, од револуције ка еволуцији, и као што је земља у периоду свога стварања мењала и типове и као што тек по свршеном периоду стварања настаје и њен непроменљиви конзервативни карактер, по коме она оно што је створено одржава непроменљиво и не мења више типове него само њихове носиоце и егземпларе, тако су тек доцније у уређеним друштвима, после многих колебања и промена, постали типови свега потоњег историског живота друштава. Грци не само што су оставили типове свега политичког и социјалног живота, него су развијене индивидуалне личности њихове остале типови за сва потоња времена у

практичном животу, у уметности, философији и науци, као што и ствари, које постају пре имена, дају тип првим именима и писменима и ствари увек остају исте и непромењиве, док се речи и писмена којима се оне обележавају, мењају као и појмови о њима.

Првобитне мере простора и времена биле су врло промењиве, различне и непоуздане; оне су узимане или од људских удова — хват, лакат, стопа, палац, или од природних ствари — зрно јечма, или од радног времена — дан орања. Тек у најновије доба нађена је стална мера у метру и килограму. Тако су и све науке после дугог лутања за шизорним смеровима, као хемија у алхемији и философија у метафизици, изведене доцније на прави пут, те се данас, идући правим путем метода, много мање лута при тражењу закона и истина него пре, као што и брод иде данас сигурно и правим путем помоћу компаса, не лутајући као пре, изложен свима спољним случајностима. Тако све већим прогресом ума и све тачнијим познавањем историских закона и будућност људског рода постајаће све јаснија, све ће се боље провиђати крајњи смер свега историског процеса, те ће идући по видном и сигурном путу престати многа колебања и лутања којима су народи до данас често били изложени; тим ће све више нестајати многих узалудних борба и узалудног трошења снаге у мраку; ујединивши све своје снаге у једном правцу човечанство ће много брже и сигурније поћи крајњем идеалном смеру историског процеса.

И у језику је првобитно све колебаљиво и нестално, нема разлике између појединих делова говора, између субјекта и предиката, поједини дијалекти прелазе један у други и тек доцније писменомошћу и дизањем једног дијалекта до литерарног језика и граматичким правилима све више нестаје колебаљивог и несталног из језика и везан тим вештачким везама језик постаје сталан, утврђује се и чува од даљег колебања.

И као што је судба људска првобитно зависила од тренутних спољних случајности и могућности, тако је и прва религија влада ђудљивих воља појединих божанстава, док се није дошло до сталне, разумне владе једнога бога; везујући своју судбу за колебаљиву и несталну вољу појединих божанстава, за ситне спољне случајности као што је утроба животиња и лет тица, људи и народи нису могли имати пред собом никаквог јасног и одређеног пута, те ништа није ни могло бити стално, редовно, пошто су одлуке и о најважнијим стварима живота зависиле од тренутних, случајних околности.

Тако је велики напредак драмске уметности добијен доцније тим што је театар почео прелазити из фазе номадског живота у сталне бине. Утврђујући се у појединим великим местима, нарочито у резиденцијама, не лутајући више по разним крајевима и морајући задовољавати једну исту публику, поправљена је и техничка, механичка страна театра и драмска уметност добила је једно одређено мерило вредности и рада.

4. Пошто је тако првобитно све нестално и колебаљиво у човековом животу и пошто све зависи од тренутних и случајних утицаја, мотива и околности, пошто тиме није било ничега јасног, одређеног, обичног, то је на првом ступњу човековог живота све *нередовно и необично* и тек доцније прогресом ума све то постаје све више *редовно и обично*.

Пошто је првобитно све у човековом животу зависило од колебаљиве воље духова и богова, то су у почетку свака радња, сваки појав, свака вештина, сваки елемент човекова живота имали на себи карактер светиње; и рађање, боловање и умирање, и произвођење ватре и земљорад и језик биле су првобитно свете ствари, необични појави и тек доцније, све већим прогресом својим, ум људски скида нимбус светиње са свих тих ствари и појава и чини их обичним стварима и појавима.

И човеку прво пада у очи оно што је необично, прво обраћа пажњу на оно што је нередовно и необично; ваздух је опажен прво у ветру, електрицитет у грому, зачетак физиологије и биологије и свега изучавања природе јесте у посматрању и изучавању болести; хемија је почела тражењем животног еликсира, смрт, зло и распадање јесу међу првим стимулима свега философисања; историја је прво обрађала пажњу на необичне догађаје и појаве у животу народа; куриозитети и монстри јесу први предмети свега посматрања и изучавања. Тек доцније све већом зреломошћу и прогресом ум почиње изучавати обичне ствари и појаве у животу природе и човека, тежећи да све необично, нередовно и неправилно протумачи обичним и редовним и крајњи је смер сваког закона у науци и друштву да све ствари и појаве учини обичним, свдећи их на сталне и исте законе. Тако детињски ум све обично тумачи необичним, зрео ум тежи да све необично разјасни обичним.

5. С друге стране процес концентрације и локализације води процесу *згушњавања*.

а) Пошто је топлота прва снага одвојена из првобитног општег стања, то је ватреним процесом и почело стварање козмоса. Из огромних кругова гаса планете су се постепено згушњавале доби-

јајући мало по мало данашњу тежину и хемиски елементи јесу први почеци згушњавања материје, пошто хемиска спајања свих материја једних с другима могу бити само дотле док је материја течна; а пошто је у целој гасовитој кугли бивало непрестано згушњавање масе сунчевог система, то су се унутрашњи делови њени морали састојати из гушћих слојева него спољни, те и горње, спољње планете, које су се прво одвојиле од периферије сунчеве, поставши од лакших материја имају мању густину него доње, унутрашње планете, које су постале из појасева гушће материје сунчеве, те сунце мора да је састављено из материја много гушћих него све планете његове. Тако су суццесивне фазе козмичке материје прво магла, за тим сунце, после планета и најзад стање месеца, које води распадању.

б) На првом ступњу човека, као и код детета, живећи само животом осећаја, душа је течна маса без чврстог језгра, без једног централног ја, у коме се згушњава цео психички живот; на том ступњу спољни ток догађаја и утисака одређује и вуче собом душу без икаквог њеног отпора и сваки нови мотив, утисак и тренутак даје јој и нову форму; тако је и нарав првобитног човека као и детета течна, ту још нема одређених температура у које се згушњава душа; сав душевни живот састоји се ту из хаоса утисака. Тек кад се из тог хаоса осећаја и утисака издигну поједине сталне и тврде тачке око којих се све више групише хаотичка и течна маса душе, настаје могућност вишег психичког живота, посматрања и мишљења, пошто се тек са тих уздигнутих чврстих тачака, као са суве, тврде земље, добија нешто стално у течном и колебљивом; тек са висине једнога ја, у које се згушњава течна маса душе и и које остаје једно исто, стално и непромењиво, у свима спољним таласањима, настаје могућност посматрања и мишљења, тражења чврстог и сталног, у течном и колебљивом, тражења реда и мере у стварима. Дух првобитног човека, као и детета и животиње окренут је лицем унутра, у мрак општег живота и пошто је леђима окренут путу којим тече општа река живота, то он не види ништа ни пред собом ни за собом; општа струја носи га собом без икаквог његовог отпора: зрео дух излази на обалу опште реке живота и крчећи све више обале којима тече општа река живота он све боље види и где је извор те реке, одакле она долази и куда јој пут води. Тако је мишљење могућно само са једне уздигнуте тврде тачке у течној маси осећаја; тако се првобитна течна, хаотичка маса мита згушњава у философију, науку и уметности; тако се поједина знања и искуства згушњавају у законе и принципе; тим

згушњавањем не само што је мишљење тачније него му је и енергија већа и мање се снаге троши; тек са висине једног принципа шири се хоризонт ума, добија се све бољи и даљи преглед све више ствари и све се више увиђа њихов распоред; с друге стране што је виши принцип тим је он све савршенији кључ, којим ум човеков све више тајних врата у великој згради природе отвара. Тако се огромне течне масе живота и историје читавих народа, философских система и великих литература најпосле згушњују у неколико мисли и идеја, на неколико чврстих и уздигнутих тачака; тако је у појединим појмовима и речима згуснуто мишљење многих народа и других времена; у појму да се земља окреће згуснуто је мишљење хиљадама година; реч бог јесте највиша тврда тачка у океану религије, дигнута на пепелу многих стотина векова човекова живота; у тој једној великој речи Бог, згуснути су милиони осећања, жеља и нада, болова и радости, појмова и мисли људских.

в) И друштво људско првобитно је колебљива житка маса без икаквог сталног центра и прве индивидуе које се издижу из те масе снагом и умом постају први центри око којих се згушњава прво људско друштво, као што се и првобитно житка маса обичаја згушњава у поједине писане законе; први писани закони јесу прве чврсте, сталне, уздигнуте тачке кристализације вишег друштвеног живота у држави. Тако је првобитно и врло колебљива маса елемената из којих се саставља народност, док се превагом једног племена и једне области не добије чврст и сталан центар свега развитка народа. Тако се умножавањем људи и интензивнијим и подељенијим радом становништво све више згушњава, човек долази све ближе човеку, док се на првим ступњима друштвеног живота, у ловачко и пастирско доба, врло ретко становништво шири на далеке просторе.

г) Живећи само животом осећања и изражавајући само осећања човек је првобитно стварао у језику вокале, пошто се само вокалима, тоновима, изражавају осећања као што се и животиње изражавају само тоновима те и оне разумеју израз тонова; тек доцније постају консонанти помоћу којих се чвршће спајају гласовни изрази и који не изражавају више осећање него престављање и мишљење, које су згуснутије ствари од осећања; тако се из првобитне течне вокалне масе језика издижу прве чврсте тачке као корени, око којих се језик даље згушњава и учвршћује, и као што су мисли згуснуте, чврсте тачке у маси житкој осећања тако и језик све више постаје згуснуто мишљење. И као што је у једној пословици згуснута цела једна прича, опис читавог догађаја или до-

живљаја, тако се и у писању огромна маса слика згушњава у неколико писмена; као што се и огромна течна маса живота читавог једног народа згушњава у народни епос.

6. А згушњавањем оно што је првобитно *течно и меко* постаје *чврсто и тврдо*, као што процесом згушњавања козмичка тела постају све тврђа, губећи све течно на себи и као што је главна карактерна црта свих измена у сваком органском телу, па и код човека, кроз цео живот све веће отврдавање, губљење пластичности и кретљивости делова те тело постаје све сувље и тврђе, тако и у социјалном и у духовном животу делује тај *процес солидификације*. Египат са његовом цивилизацијом јесте први комад тврде, суве земље који се издигао из првобитне масе фамилијарног и племенског живота као што су прва оруђа, ватра, земљорад, језик и писмена прве чврсте тачке, први центри свега историског живота човечанства, као што је и религија први континент, који се уздигао из првобитног океана мита, на којем су могли успевати више форме психичког живота, уметности, философије и науке; тако и основна религиозна веровања отврдњују доцније у догме, тако и сваки дијалекат, уздигнут до литерарног језика, везан граматиком, све више отврдњује и губи течну покретљивост живог говора.

7. А пошто је згушњавање и отврдавање само губљење топлоте, то *топло иде пре ладног*; у процесу згушњавања и отврдавања јесте *процес лађења*. Као што се земља оладила само на тој чврстој спољној кори могу успевати више форме њена живота, тако се и душа човекова лади само на површини и само на тој спољној, чврстој кори душе може расти сав виши живот њен, друштво, хуманост, цивилизација; цивилизација је само танка политура танке спољне, олађене коре душе; у дубини душе сваког човека ври течна маса животињских осећања, афеката и страсти, који при најмањем потресу пробијају кроз ту спољну олађену кору, као што бива у свима бунама и револуцијама; тако се и од првобитно течне масе друштва оладила прво спољна кора његова, право и закони; тако се и првобитна психичка топлота фамилијарних и средничких живота и односа оладила само на периферији друштвеног живота, у држави; тако је и моногамја само спољна олађена кора на којој само и може успевати људско друштво док се животињска топлота полних односа повукла у дубину живота; тако су и размишљање, разумевање само танка, спољна олађена кора духа, испод које ври врела маса фантазије и осећања.

8. Пошто лађењем и згушњавањем тела послају све мања то *велико иде пре малог*. (в. главу 15.).

9. А са све већом густином ствари добијају, и све већу дубину; ствари иду *из ширине у дубину*; од *екстензивнога интензивнога*. Као што се козмичка тела згушњавају у уже и дубље кругове од првобитне огромне раширености услед велике топлоте, тако је и сваки народ у почетку свог историског живота експанзиван, тежећи да се што више рашири освајањем и покоравањем даљих земаља и народа и тек доцније настаје период интензивности његова живота, кад се из те првобитне раширености повуче у своје праве границе и почне радити на унутрашњој култури својој. Као год што је човеку једно парче земље да у њему легне после свега, ма колико се он за живота ширио, тако се и сваки народ и сваки век, ма колико да су се за живота ширили славом, сјајем и силом својом, сарањују само на неколико листова велике књиге судбине људске — историје. Тако треба милионима живота и искустава требало је да живе и помру многи народи и државе, требали су векови да умру и да иструну да би се добило мало пепела, истине; као што је историја некролог векова, тако је истина пепео векова.

Тако и свака нова идеја и доктрина чим се појави почне деловати тирански, освајачки, т. ј. одмах се почне ширити, на све стране обухвата и она поља са којих се доцније мора повући. Модерна доктрина борбе за живот раширена је од процеса биљног и животињског живота и на човека и на све стране његовог социјалног и историског живота, па је доцније пренесена и на процес козмичког живота; Христова доктрина братства, слободе и једнакости људи ширила се у први мах на све људе и на сва времена; тако су се и теорије гравитације, социјализма, еволуције и све друге у први мах шириле на све стране, тежећи да обухвате и освоје што више поља. А са све већим разумевањем, све бољим познавањем историских закона све ће се више увиђати да су и братство, слобода и једнакост и еволуција и гравитација само поједини моменти универзалног процеса, ограничени само на поједина времена и на поједине просторе; као што је било времена кад људи нису знали да су они једнаки, да су браћа и да су слободни, кад нису знали ни за гравитацију, ни за еволуцију, тако је било времена и тако ће и бити времена кад није било и кад неће ни бити ни гравитације, ни еволуције, ни слободе, ни једнакости међу људима; па ни њих самих; са све већим разумевањем историје све идеје и теорије, које су у почетку тежиле да се што више рашире, све се више повлаче у своје праве границе у простору и у вре-

мену, све се више ограничавају на одређене области факата, постајући све више само поједини моменти општег процеса.

Тако се и првобитна раширена хаотичка маса мита сабија после у религију уметности, философију и науке; тако се и свака философија и сваки раширени систем философије и науке распада најпосле на неколико истина и закона, као што се и читава прича о једном животу или догађају збија најпосле у једну мисао, у једну реченицу, у пословицу. Тако прво еп описује живот у ширини његовој, па после лирика силази у дубину живота. Тако и сва привреда човекова првобитно је екстензивна, првобитно у продукцији, превађује природа, а са све већим капиталом и све рационалнијим радом и привреда човекова постаје све интензивнија.

10. А процес концентрације и згушњавања води процесу *уздизања*. Из првобитног океана дижу се континенти, на континенту диже се органски живот, животиња се пење до осећања, човек се диже до размишљања и разумевања; у друштву дижу се више класе изнад нижих и у њима је концентрисан цео духовни рад и снага народа; наука и философија уздижу се над животом као што се и историски живот човечанства све више уздиже над природним животом.

XX

Процес концентрације води процесу генерализације, процесу ширења, од ускости појединог до ширине општега.

Тек са тих појединих, чврстих, сталних и уздигнутих тачака ширио се тип и утиљив њихов на све стране; узајамно деловање форама једне на другу могло је настати тек онда, кад су се поједине форме дигле до превласти над осталима; док су биле све једнаке и самосталне, тога није могло бити. Тако процес концентрације ствари води *процесу генерализације, процесу ширења од ускости појединог до ширине општега*.

1. Као што су се топлота и светлост у сунчевом систему могле почети ширити на све стране само са једне тачке у њему, са сунца, тек онда кад су његове планете изгубиле своју сопствену топлоту и светлост и кад су топлота и светлост остале концентрисане само на сунцу и као што су према томе сви појави на земљи резултат само једне једине стране односа земље према сунцу, њене близине или даљине од сунца и као што би *све* на земљи

морало бити друкчије него што јесте да је земља само ближе или даље од сунца, као што према томе само тај један једини момент, стварна даљина земље од сунца, даје тип целом животу земље и свега што је на њој, одређује све стране и правце целокупног процеса земљиног, на њој и у њој, тако се и у процесу историског живота човечанства, у процесу психичком и социјалном тип и утиљив шири само са појединих узвишених тачака. Од многих утиљива само се један диже до опажања, те је опажању увек прво поједино садржина; увек се прво опажа само једна страна или особина ствари, као што само поједина престава прво узима одређену форму у свести човека и пошто само она ствара себи израза у језику, то се та поједина престава ствари шири на све остале стране и особине те ствари; тако је и мисао израз само једне стране односа ствари; тако је антички појам бога да има више богова који одређују све ствари људског живота одређивао цео њихов живот, њихове жалости и радости и њихове појмове и мисли о стварима; тако се од појма једног бога шири тип и утиљив његов на све стране практичног и теориског живота модерних народа. Тако се разумевање односи првобитно само на оно што се говори, а после се преношењем шири на све стране и на све ствари, тако се и идеје и појмови о стварима шире само са појединих тачака тих ствари, те по томе што год је мисао апстрактнија она је све мање верна слика ствари; као што је вода резултат само једне стране односа Оксигена и Хидрогена тако је и свака поједина реч израз само једне стране, само једне особине ствари (нормо земљан, Маш мушко), тако је и свака идеја, на пример идеја простора, израз само једног опажања, само једног односа ствари и као што оксиген и хидроген не личе на воду тако и земља и мушко не личе на човека, као што и осећање и мишљење човеково, последњи резултати топлоте и светлости сунца, мало личе на сунце.

Пошто се у течној маси душе животиња не уздижу поједине чврсте и сталне тачке, то је и осећање и памћење животиња само с појединим стварима у вези; оне могу само о поједином да суде, те се никад не дижу до појимања општег, до ширења појединог, до општег, и пошто је сфера њихових односа уска, то им је и језик непотребан. И штогод је способност осећања разних односа мање концентрисана на појединим тачкама тела, то је и круг живота свеужи; биљка се не одваја од земље, она расте и умре на оном истом месту на ком је и никла; са све већим концентрисањем способности осећања разних односа у разним чулима шири се и круг живота и сфера односа и тек код човека са способношћу мишљења,

т.ј. способношћу ширења појединог до општег шири се круг његова живота по целој земљи и круг његових односа до све већег броја ствари, те као што је целокупни живот земљин и свега на њој резултат само једног јединог односа земље према сунцу, тако су и сав прогрес човеков, сва цивилизација његова резултат само једне стране односа човекових према стварима, резултат су само способности мишљења човекова о стварима и о себи; способност мишљења јесте највиши тип свега људског, највиши људски услов свега прогреса његова; са те једне једине узвишене тачке, способности разумевања, шири се светлост и топлота на све многе ствари и појаве свега историског живота људског.

2. Ширење од појединог до општег јесте једна страна и процеса историског ума људског. Свака идеја, коју многи прихватају и која је један део општег, јавног духа постала је прво у свести поједине индивидуе; па се после од ње шири над масама друштва и над временима; сви друштвени смерови и планови, све велике идеје које управљају и крећу масе били су прво смерови, планови и идеје појединих људи, који су опште тежње и смерове могли најбоље да изразе; свако опште, јавно мишљење првобитно је само мишљење појединаца. Тако сва цивилизација, сва култура душе и духа људског потиче прво од појединих, узвишених личности у којима је концентрисана снага и тежња целог једног времена или једног народа; сва велика открића, проналасци, све велике идеје сину прво у глави великих појединаца и са њихове историске висине шири се светлост њихових открића у све шире кругове; све велике тековине историског чевечанства зарадили су му само његови поједини, изабрани, узвишени духови; маса није створила ни једну велику идеју, није учинила ни једно откриће, ни један проналасак; као што светлост сунца прво обасјава висове, па се са њих полако спушта у долине и равнице, тако и свака нова светлост у историји обасјава прво главе појединих, узвишених личности, па се после са њихове висине спушта у долине друштва; све ново што има да се роди у историји за цело друштво мора се зачети у главама појединих индивидуа, и што са веће висине долази та светлост, она обасјава све више народа и све више времена. И као што светлост не обасјава од један пут све него се поступно спушта с висова у низине тако и свака нова истина не долази од једном до потпуне владе над целим друштвом; она прво обасјава највиши дух душе људске, разум, свест; њу прво примају, прихватају и боре се за њу људи од разума и свести, тек после она се шири у све шире кругове, овлађује све већим бројем људи и

најпосле постаје јавна моћ, која влада масама друштва; ширење великих начела Христових и великих теорија хелиоцентрике, гравитације, еволуције ит.д. примери су за то. И као што се првобитно уска људска свест прогресом све више шири, простире се на све већи број ствари, на све више простора и на све више времена, тежећи да разуме све, тако се и свака нова доктрина и идеја из уског круга у коме је постала шири на све више простора и све више времена; тако појам лепог шири човек и на сфере доброга и истинитог и појмове лепог и доброг из уског круга људских односа на ствари у природи. Тако се и историски дух људски прво концентрише на појединим странама, у античко доба на религији, у модерно доба на појединим наукама — математици, астрономији, природним наукама — па се тек после шири на све стране са тих појединих тачака.

3. Као што свака философија почиње појединим предметима ширећи их после на све шире кругове ствари до система, тако и свака наука почиње посматрањем и испитивањем појединих стварних факата; ширећи после особине једног факата на многе факте и особине једног уског круга на све шире кругове факата, ум људски, као и у религији монотеизму, тежи све више само једном једином узвишеном принципу, са чије ће висине имати најшири преглед ствари. У појединим наукама ум људски достигао је да са висине једног принципа једну страну односа ствари шири на сву област својих факата — у астрономији до гравитације, у природним наукама до еволуције и највиши принцип коме људски ум тежи са чије ће се висине моћи прегледати све поједине области факата биће израз само једне особине, само једне стране односа ствари, али свих ствари.

Тако је и прогрес сваке поједине науке у процесу ширења појединог до општег.

а) Још у Египту постојао је стари систем астрономије о коме у V столећу спомињу Витрув и Марцијал Капела, по коме се само Меркур и Венера обрћу око сунца; Коперник је раширио тај факат, ту истину, која је обухватила само поједина тела нашег сунчаног система, на све планете, главне и споредне и тако утврдио принцип хелиоцентрике. Тако је Кеплер прво на Марсу опазио да његово кретање није кружно него да мора бити неодређено овално, а за тим елиптично, па је после ту поставку раширио на све планете и тако је добио свој први закон: путеви свих планета јесу елипсе. Тако је Њутн тежну снагу коју је опазио на земљи раширио после на сва козмичка тела и тако је дошао до принципа грави-

тације. Тако пошто су прво утврђени астрономски закони појам законитости са коzmоса раширен је и на све појаве на земљи, прво на област неорганског, за тим на област органског и све се више тај појам законитости шири и на ситне и заплетене појаве друштва и духа људског и на њихову историју и с друге стране закони земљиног живота и свих појава и ствари на њој све се више шире и на живот козмичких тела, чему највише крчи путз спектрална анализа. Тако су све те велике идеје о коzmосу биле прво својина само неколико узвишених појединаца; данас су те истине опште добро човечанства.

б) Тако су и све велике физичке снаге: топлота, светлост, магнетизам, електрицитет опажене и откривене само на појединим стварима, оне су биле прво особине појединих ствари, па су после ширене на све шире кругове ствари; тако је хемија, почињући једним јединим проблемом, еликсиром живота, ширила своју анализу све даље, од неорганског на органско, од органског на човеково тело, а одатле и на његово друштво, а спектралном анализом шири хемија земаљске законе и на козмичка тела.

в) Геолошке снаге, ватра и вода, раширене су данас до принципа козмичких тела: доктрина борбе за живот и теорија еволуције од биља и животиња, шире се и на област човека и на све стране живота његова у простору и у времену и са земаљских ствари шири се и на козмичке. Појам организма, од човекова тела, шири се на све стране све више, на све појаве људског живота, на религију, језик, философију, науку, друштво, народ, државу, на целу земљу и на цео коzmос. Тако је и појам напретка од индивидуалног процеса раширен до општег процеса друштва.

г) Прва психологија јесте у биографијама појединих великих личности, у испитивању њихове душе и духа, њихових радњи и карактера, средине и услова у којима су се родили, живели и радали и са висине великих личности психологија се шири на испитивање душе обичног човека и од душе појединаца психологија се шири на испитивање душе народа, друштава и времена и као што је првобитни ум људски широко осећања, вољу човеку на све ствари у природи, душу човекову до душе свих појава, тако и све зрелији ум људски налази све више разума у свету, појам разума шири се од човека у све шире кругове, од хармоније коzmоса до органске ћелије.

д) Историја је почела бележењем и описивањем појединих локалних радњи и догађаја, биографијама и хроникама, па и сви најбољи производи античких историка само су монографије опису-

јући само поједине догађаје, поједине народе и поједина времена. И прво је историја описивала искључиво политичке догађаје, процес периферије друштва, а у најновије доба она све више обухвата све стране и појаве живота људског у простору и у времену, и физички и психички, и практички и теориски живот људски, обичаје и законе, религију, уметност, језик, писање, философију и науку, литературу и материјалну културу, и све форме друштвеног живота људског, фамилију, племе, државу — и његов економни живот; и са уздицањем човечанства до једне једине целине и историја се све више уздиже до једне једине историје, која обухвата све историје појединих народа, и у којој ће све историје појединих народа бити само поједине епизоде велике драме човека — човечанства; носилац историје све је мање поједини јунак, поједини народ, поједино време, већ је све више цео људски род, који није ништа друго него цео човек. И од човека, од његовог живота и односа, историја се све више шири на све стране и на све ствари, она све више постаје један од главних услова потпуног разумевања ствари; све се више увиђа, да не само човек и његов ум имају историју, него и животиње и биље и земља и сунце и цео коzmос; астрономија на највишем ступњу свом биће само историја коzmоса, у којој ће и магле и сунца и планете и месеци и астеронди и системи сунца, и хаос и ред, и опште и поједино, и гравитација и еволуција, бити само поједини моменти, поједини догађаји, које та историја коzmоса има да опише и да разјасни.

ђ) И појам права са уске висине привилегије шири се у све шире кругове. Право живети било је прво привилегија победилаца, доцније се шири до права и побеђених; слобода, правда, љубав, образованост, цивилизација, сва велика добра човекова, све тековине његове шириле су се од уских висина појединаца, појединих социјалних класа, појединих племена, појединих народа, појединих времена, до све општијег права, до права све ширег круга људи; све велике социјалне идеје траже, да се права појединих људи и појединих класа рашире на све шири круг људи, и на тој су тежњи основане све социјалне борбе у свима временима; по томе је прва форма сваког права, или милост или пљачка, прва фаза његова; ако се право насилно шири, онда је отето; добије ли се мирним путем, реформом, онда је милост; право постаје тек после. И од човека и његових односа појам права шири се на све стране и на све већи број ствари. С друге стране, казна и невоља шире се до појма дужности; рад није више казна побеђених, невоља робова, рад је раширен до дужности сваког правог, слободног човека.

е) Као што се географско знање човеково са појединих тачака и крајева земље ширило све више на познавање целе земље, тако су се и науке са појединих тачака и крајева земље шириле све даље. Италија је прво станиште све модерне цивилизације и културе духа, па су се доцније из ње шириле по осталој Европи; у Италији је почео ренесанс свега живота модерних народа; њени универзитети били су углед свима другим европским универзитетима; она је завичај уметничких и научних академија, она је била главна расадница хришћанске теологије као центар католичке религије; Салерно и Болоња развиле су прво у средњем веку слободну светску науку независну од религије и црквених интереса; у математици, нарочито у геометрији, за тим у астрономији од 14. и 15. столећа Италијани су предњачили осталим народима; Новара је био учитељ Коперника; у новој физици прво су и највише су учинили Италијани од Галилеја и његових ученика а после се физика диже и у Француској; у Италији се прво развила модерна геологија; за природне науке и медицину постојала је школа у Салерну још у 10. столећу; римско право оживело је и обрађивано прво у Италији (Ирнерије), па се одатле раширило по Европи, а тако исто и политичка економија; први велики представник политичке литературе јесте Макијавели; Италијани су прво ширили географско знање и били први учитељи и вође откривача; прво су се италијански језик и појезија формисали и прво се италијанска литература дигла до потпуног развитка и постала углед осталим европским националним литературама.

ж) И од првобитно националних све се више шире до светских и литература и философија и науке, као и религија и уметност; све мање литература са све веће висине дају тип, утицај и подстреке свима осталим литературама; до висине типа данас су се уздигле само француска, енглеска и немачка литература; производи свих осталих литература само су више мање верни екземплари, репродукције и рефлекси те три литературе.

4. Као што свака наука почиње изучавањем сваке поједине ствари у својој области, тако и религија почиње фетишизмом, обожавањем сваке поједине ствари и појава; фетишизам је култ појединих ствари, и као што ум у науци један заједнички однос ствари, једну особину ствари уздиже до општег типа многих ствари, особину и однос једне ствари, шири до особине и односа многих ствари, један факат шири до општег закона, тако ум у религији владу духа једне ствари шири до владе тог духа над свима сличним стварима; божанство једног дрвета шири своју владу над свим биљем; дух

једног потока постаје дух свих вода; тако се фетишизам диже до политеизма као и поједина знања до наука, и као што ум у науци тежи једном једином узвишеном принципу, са чије ће се светле висине моћи разумети све ствари с једне стране, у једном правцу, тако је ум у религији већ доспео до појма једног јединог бога свих људи, ствари и појава; па и тај један једини бог свих људи био је прво бог само једног народа — Јевреја; и код њих Јехова је првобитно био локални бог, племенски бог Јуде, и са хегемонијом тог племена, преко Давидове династије, раширио је Јехова своју владу и над осталим племенима и њиховим боговима, и постао национални бог, а Исус доцније шири владу тог једног бога над свима народима и свима људима. Тако и ум у науци пролази фазе фетишизма, политеизма и монотеизма, као и религиозни ум људски; поједина знања стоје према научним законима као обожавање појединих ствари и појава према општим боговима и духовима, и многи закони многих наука стоје према једном једином узвишеном принципу свих ствари, као многи богови према једном једином богу.

Тако је до Христа било само националних богова, и сви национални богови свих античких народа били су првобитно племенски и локални богови, који су са превлашћу својих племена над осталим племенима ширили своју владу над боговима осталих племена, и тако се уздизали до националних богова. И као што је фамилија прва форма социјалног историског живота, тако и богови, пре то што су постали племенски, били су само фамилијарни, обожавани су као заштитници и сопственост по једне фамилије; — Елеусинска Деметра остала је божанство рода Еумолнида. — И тек са превагом даровитијих и јачих појединаца једне фамилије над многим другим, и божанство те једне фамилије ширило је своју владу над боговима свих тих фамилија, и уздизало се до бога целог племена. И као што су се хришћанство и доцније ислам ширили са једне тачке по многим варошима и одатле по селима, тако су се и светковине немачке, пилтиске и олимпијске рашириле од локалних до панјелинских, као и светковине свих других народа.

5. Као што је свака представа слика само једне стране ствари, само једног појава њеног, и као што је сваки појам израз само једног односа ствари, тако су и језику речи првобитна обележја, знаци само једне стране ствари реч је првобитно израз само поједине особине предмета, од његове боје, форме, гласа итд. и израз само те једне стране ствари и појава, те једне особине њихове шире се до израза целе ствари, целог појава; те поједине особине и знаци ствари, који су се ширили до имена целе ствари, постајали су чврсти

центар око којег су се све друге особине ствари свупљале као периферија, што даље то лабавије; они су постајали корени целе речи; цела животиња *bons* добила је име само од свог гласа; цео појам *кћер* првобитно је израз само једног посла њеног да *музе* (свету) *краву* *duhitar*-(Tochter).

И као што је први ступањ религије култ појединих одређених ствари, тако и у језику прво добијају имена само поједини, индивидуални, одређени предмети, која после шире своја значења до опште вредности, до општих имена; прве речи детета јесу само индивидуално ограничена особна имена, пошто су „тата“, „мама“ детету прво само означавања појединих одређених лица, предмета, и тек доцније шири дете изразе отац, мајка, којима је прво изражавало само свога оца и своју мајку, на сваког оца и на сваку мајку; првобитно свако дрво имало је своје име или речју „дрво“ означавано је само једно дрво и ширењем његова значења на све сличне ствари цела класа тих тела добила је име дрво.

Тако исто у језику сваког народа, кад дође до свог максимума развитка и броја речи, он више не ствара нове речи за нове појмове, и нове мисли, него значења појединих речи шири на нове ствари и појмове, изразе једне ствари шири до израза многих ствари, и ширећи значење једне речи преноси фигуративно смисао и на многе друге ствари; реч организам шири се од људског тела на многе друге ствари и т.д.

Тако су имена само појединих крајева земље ширила се до имена целих земаља и континената; име Азија првобитно је било ограничено на један мали део Мале Азије; за тим се то име раширило на цело полуострво, а одатле на цео континент; име Африка прво је означавало само северо-источни крај тог континента; име Јелада било је првобитно име само једне вароши у Тесалији; име југо-западног дела полуострва — Италија, раширило се после на цело полуострво; име Русија од савеза јужних племена раширило се на целу данашњу просторију њену. Тако је код сваког народа са превагом једног племена над осталим племенима и име његово ширило се до општег имена свих племена, целог народа, и језик његов ширио се до заједничког литерарног језика свих племена, целог народа, као што је северно-француски језик постао литерарни језик целог француског народа, свих племена његових. Тако су се индивидуална, поједина имена ширила се до имена целих фамилија и племена (Грк, Јелин, Асур); тако су се имена појединих племена ширила до имена целог народа; Грцима се звало прво једно јелинско племе око Додоне у

Епиру; тако су индивидуална имена појединих лица ширена до општих имена — Карло-краљ, Цезар-цар.

6. Исти је процес и у писању. Као што је прва религија култ одређених, појединих ствари, и као што су прве речи имена појединих одређених предмета, тако и прва писмена, у сликама, сликају само одређене поједине ствари, свака реч пише се одређеном поједином сликом. Тек кад се првобитна множина слика редуцирала на мали број писмена, вредност и значење сваког писмена раширено је до опште примене, вредности и значења у свима речима.

Тако је и свака земља у Грчкој и Италији имала своју буквицу, и тек омирска литература раширила је употребу једне, до заједничке грчке буквице, као што је латинска у Италији. И првобитно сваки народ имао је своју буквицу док се данас све више само једна шири до опште употребе.

7. Као што је реч првобитно израз само једне особине ствари, и ту једну особину шири до израза целе ствари, као што је са знање с почетка везано само за поједину представу, и као што ум из многих односа и особина многих појава шири један заједнички однос њихов до општег закона свих тих појава, — тако и свака уметност, архитектура, скулптура, пиктура, појезија, изражава и слика прво само поједине одређене предмете; тек доцније уметник, из многих односа, особина и црта многих ствари, издваја једну, заједничку свима њима, и шири је до типа ствари. Што год је виши песник, он јаче осећа оно, што многи људи осећају и што у свима временима осећају, и њихове болове и њихове радости, и изражавајући своје болове и своје радости, он изражава болове и радости све већег броја људи у све већим просторима времена; велики песник, приући из дубине своје људске душе, диже своја осећања до типа осећања свих људи, и са његове висине шире се та осећања у све шире кругове људи; отуда велики песници живе вечито, јер су израз вечитога у људској души.

Појезија у прва времена била је ограничена на мали број мисли, догађаја и осећања, данас се она шири на целог човека, на цело друштво, на све догађаје и на сва времена, и захватајући све више и природу она све више шири круг људских осећања и симпатија. У комици први и најнижи ступањ њен, лакрдија, ограничена је на мали број предмета и њихових односа, хумор, највиши ступањ њен, шири комично до општег односа и особине ствари; лакрдија је ограничена на људско смешно, хумор доцнији од лакрдије шири смешно до опште особине свих ствари.

Као и религија, тако су и архитектура и остале уметности биле само националне код античких народа; са вером у једног бога и архитектура постаје све више једна, светска, као и остале уметности, као и литература, наука и философија.

Као што се првобитно улепшаваће од људског тела шири и на одело и на све друге ствари, тако се и уметност од појединих класа, појединих народа и времена шири све даље у све шире кругове друштва.

8.а) И у друштву све ново, које има да постане и да се оствари, мора прво sazрети у појединим великим духовима, свака нова светлост мора прво обасјати главе узвишених појединаца, да се са њихове висине рашири у друштву; свакој струји у друштву извор је у духовима појединаца. Сви упливи природе на човека и на друштво пролазе прво кроз медијум великих појединаца и од њих се даље шире; сва борба у друштву почела је борбом појединаца, и од појединаца шири се после на борбу фамилија, од фамилија на борбу племена, и од племена на борбу народа међу собом; прва друштва и прве владе у друштву постајале су истицањем појединих моћних индивидуа, које су превагу и владу своје фамилије, свога племена, шириле над осталим племенима и као што се мисли појединаца шире до социјалних идеја, тако се и навике моћних појединаца шире до обичаја читавог друштва, народа и времена. Тако и у друштву све иде од ускости личног до ширине безличног.

б) Превага појединих индивидуа шири владу њихових фамилија над многим другим, фамилија се шири до племена; само поједина фамилија ширећи своје богове, своје обичаје и своје традиције до племенских богова, обичаја, традиција, даје тип целом једном племену, па и своје име. И племенски живот јесте највиши и последњи ступањ социјалног, природног, неисториског живота; у племену је сва енергија неисториског друштва; највиши интереси појединаца јесу интереси племена; слава и срам свакога јесу слава и срам племена; границе племена јесу крајње границе мржње и љубави сваког појединца. Тек доцније, кад се исцрпи одвојени живот појединих племена, настаје историски процес друштва људског; превагом појединог јачег племена, над осталим племенима, оно шири и своју владу над њима и са владом оно своју религију, своје обичаје, свој језик, своју литературу шири до заједничког језика, религије и обичаја многих племена. Тако постаје народ, те карактер целог једног народа, његова религија, његов језик, његови обичаји, литература, уметност, закони, појмови јесу само религија, закони, обичаји једног племена, које је своју владу раширило над осталим

племенима; национални карактер само је раширена влада карактера једног племена. Тако постају национална религија, национални обичаји и закони, национална литература и историја; само је једно племе активно у целом историском животу једног народа, само је једно племе носилац историје и прогреса једног народа; само једно племе даје национални тип свима осталим племенима. Сва унутрашња борба старих Грка била је само борба појединих племена, нарочито дорског и јонског, и пре него што је било општег јелинског било је само дорске и јонске уметности, закона, философије; тип целом француском народу, његов језик, његову литературу, дало је само једно племе његово, које је раширило владу своју над осталим племенима.

Тако је последња инстанца свега друштва људског само фамилија; друштво, народи јесу само раширена фамилија, као што се природни органи човекови шире до вештачких оруђа и инструмената његових; и главна мисао хришћанства јесте у томе, да однос фамилије рашири на цео људски род, да цело човечанство чини само једну фамилију, пошто сви људи имају у богу једног заједничког оца. Тако је фамилизација човечанства последњи круг у који се има раширити фамилија, крајњи смер свега процеса друштва људског.

в) Превлађујући над осталим племенима, и дајући им свој тип, поједино племе сваког народа било је једини имаљак све власти у друштву, све образованости, богатства и културе; остала племена чинила су масу народа. Тако је први социјални распоред, у друштву сваког народа, само распоред племена; први основ друштвених сталежа и класа чинила су племена; виши сталежи састављени су из победилачког племена, масу су чиниле побеђена племена. Тако је сва унутрашња социјална борба код сваког народа, борба њихових сталежа међу собом, у последњем основу свом само борба племена из којих је састављен народ, и крајњи смер свих тих унутрашњих бораба био је у томе, да се друштвена права победилачког племена виших сталежа и класа рашире и на побеђена племена, на ниже сталеже и класе. У Риму се народ састајао прво из патриција, победилачког племена; тек много доцније, после дугих бораба улази у народ и добива политичка права његова и плебс, састављен првобитно из покорених племена; до 14. столећа политичка права, право решавања судбе целог народа имале су само више класе, ратници и духовници; од тада почињу продирати у парламенат и грађани, и најпосле и сељаци и радници, састављени првобитно из покорених племена. Тако је свакој социјалној борби смер: ширење политичких и социјалних права на све шире кругове; свако

социјално питање потиче прво из тежње за ширињем тих права. И све те социјалне борбе почињале су увек прво на појединим тачкама, у појединим крајевима па су се одатле шириле по целом народу и друштву. Све форме грчких устава јавиле су се прво у мало-азиским колонијама, сви политички и социјални односи грчки ту су се прво развили; Крета је прва земља, која је изнела законодавство за углед свима републикама; сва велика социјална питања добијала су своју одређену форму прво у Француској, и одатле се ширила по осталој Европи; многе велике политичке и социјалне борбе шириле су се из Француске на све стране; Француска је давала тип многим великим политичким и социјалним идејама осталих народа. Тако су италијанске вароши дале немачкима углед уставних бораба; дипломатија и најамничка војска потекле су из Италије; конституционализам поникао је и развио се у Инглеској, па је од ње ширен по континенту Европе. Тако је и зачетак сваке државе у појединим крајинама, маркама; из Хелиопоља и Мемфиса прво, доцније из Тиве и Етиопске владало се целим Египтом; Аустразија је зачетак германске државе; са ширењем владе Велико-Руса над осталим племенима наизменични центри, из којих се владало руском државом, били су Кијево, Москва, Петроград.

9. И сва привреда човекова, сва његова материјална и духовна култура омогућена је тим, што је способност рада од природних органа човекових раширена на његова оруђа, вештачке инструменте и машине. И првобитно сваки појединац привређује све за себе, што му треба, и само за себе; тек доцније процесом одвајања, дељења рада, вредност рада појединаца шири се до опште вредности за свакога. И прве форме новца имају уску поједину вредност, само за поједину, одређену врсту предмета и само једна форма новца, ковани метал, превлађује над свима осталима — кожама, стоком, храном и т.д. и шири се до опште вредности за свакога. И што је савршенији економски ступањ друштва, могућност живота и све бољег, угоднијег и хуманијег живота шири се на све већи број људи.

Трговина се развијала прво на појединим местима, у појединим крајевима, па се одатле ширила на све даље просторе, а тако и занати и индустрија. Прво су Италијани водили морску пловидбу, а за њима Португалци и Шпанци у 14. и 15. стол.; у првој половини средњег века Цариград је једино светско тржиште, за тим италијанске вароши развијају своју трговину, најпре Амалфи и Млетке, које су биле прва трговачка варош, а после Пиза, Ђенова и Флоренција и први трговачки саобраћај њихов био је ограничен на Цариград, а

после на Египат и Северну Африку; а после крсташких ратова шири се поље њихове трговине и на Азију и италијанске трговачке вароши; посматрајући целу привреду са гледишта трговачког, дале су тип оној економној доктрини, која се одатле раширила по целој Европи, по којој је извор националног богатства само у трговини и у саобраћају са странцима и у рушењу сваке конкуренције, и заједно с економним погледима шириле су из Италије и неке трговачке и финансијске реформе и новине. Немачка трговина и индустрија шириле су се од Регенсбурга на Аугсбург, Нирнберг, Франкфурт, Келн, Ханзу трговачку, и те вароши биле су дуго једини носиоци немачке трговине и индустрије. Тек откриће Америке, са првим дејством својим, оснивања преваге севера Европе над југом, уздижући Холандују и Инглеску над Италијом, Шпанијом и Португалијом, шири поље трговине и индустрије до светске трговине и индустрије.

Прва научна школа развила се у Португалији; за време рата са Маврима у Африци; зидање канала почело је у Холандији још у 12. столећу, у 13. столећу оно се шири у Италији, у 16. столећу у Француској и доцније по осталој Европи; парни плуг, сва усавршења и реформе земљорада и индустрије раширила су се из Инглеске по осталој Европи. Данас индустрија не смера само на поједине класе друштва, него на све шире кругове масе друштва; данас се трговина и индустрија шире на све народе и на све крајеве земље.

10. И васпитање, у свима временима и код свих народа, обухватало је, прво, увек само поједине стране људског бића, живота, душе; полазило је увек само с појединих тачака, неговањем само тела, само воље, само појединих индивидуалних (храбрости) и социјалних (патриотизма) страна душе, само разума. Модерно васпитање у модерним педагошким идејама, тежи све више да образује целог човека, да васпита све стране његове, да развије све снаге његова тела, његове душе и његова духа. Васпитање само појединих страна душе и духа, осећања, воље, разума шири се на васпитање целог човека, спремајући га за сва времена, за све просторе, за све околности.

И код свих античких народа, васпитање је полазило од фамилије; и крајње границе свега васпитања биле су границе народа; и код свих народа васпитање је прво ограничено на поједине, више класе друштва, на слободне грађане, и тек доцније шири се оно до општег васпитања целог народа; обавезна нормална настава шири се и на масу друштва тек у најновије доба; као што је привилегија прва форма сваког права, тако је и право образованости

и васпитања било прво привилегија само виших класа друштва у сваком народу.

11. И из мношине многих мотива људских радњи *може* уздиже се само један до висине *треба*, и са његове висине шири се моралност људских радњи; са висине *треба* шире се хуманост и светлост у долине могућности. И само онде, где се *треба*, одваја од *може* и од *мора*, и уздиже се над њима и настаје могућност све моралности људске; по томе код животиња, код природних људи и код деце не може бити ни говора о моралу; све што они раде, раде само оно што морају и што могу, и само за то, што то и тако морају да раде; тек зрео, цивилизован човек ослобођава се од *мора* и уздиже се над *може* до висине *треба*, те и права моралност људска настаје тек са цивилизацијом, са ширењем разума и свести; прави морал шири уска осећања једног човека до осећања многих; шири егоизам једне индивидуе до егоизма многих и све више чланова друштва; у боловима, радостима и интересима многих људи налази морални човек своје болове, радости и интересе, т. ј. своје болове и интересе шири до болова и интереса многих других људи. По томе прави поштен човек јесте онај, који своје добро налази у добру свих других чланова свога друштва и своје зло и невољу — у злу и невољи свога народа и свога друштва; непоштени људи јесу они, којима је добро онда, кад је целом друштву или већини друштва, народа његовог, зло и обратно; поштен је човек онај, који себе не сматра као уску, затворену целину, око које сви други људи треба да се окрећу и да служе његовим интересима, него који шири себе до једног малог дела једне велике целине, свога друштва, свога народа, свога времена. Прогрес ума људског, ширећи поља људских радњи и ширећи везе његове са све више људи и са све више ствари шири и круг његових осећања, његове мржње и љубави; болови и радости сваког појединца шире се до болова и радости сва већег броја људи; болови друштава, народа, човечанства све више боле сваког појединог човека и сваки поједини човек све се више радује сваком добру људском, све више своју индивидуалну радост шири до радости целог друштва, народа, до радости човечанства. Ум људски, ширећи све више поља свести, шири све више и поља моралности човекове; прогрес ума људског води прогресу поштења људског, води прогресу правде; све шири круг разумевања шири и круг симпатија човекових. Тако се осећања појединаца шире прво до осећања фамилије; за тим фамилијарна осећања шире се до племенских, племенска до националних, и национална најпосле до осећања свега човечанства.

И прва моралност није у сталним прописима и у социјалним правилима и законима; као што друштвени обичаји постају првобитно од навика појединих моћних, превладних индивидуа, тако је и прва моралност у радњама и појмовима моћних појединаца, хероја једног племена и народа; њихове радње дају тип радњи свих осталих једног племена и народа; од тих моћних појединаца потиче тип свега онога, што сви други у племену треба да раде; они су углед свих егземпларних појединаца њиховог друштва и племена. И као што се појезија шири доцније у прозу, тако се и етичке црте карактера појединих хероја шире доцније у обичаје и законе масе друштва; поједине врлине и мане јунака једног племена одређују све треба и не треба целог племена и друштва; њихове радње дају тип позитивним и негативним социјалним прописима и законима.

12. И цивилизација људска почела је прво у појединим, погодним крајевима земље, тако рећи у аристократским локалима њеним — Нил, Еурат, Гангес, Хоанго — и тек из тих крајева појединих земаља, са прогресом ума свога, и по томе са све успешнијом борбом са природом ширио је човек из тих појединих моћних центара своју цивилизацију по целој земљи, а то је почело за римске царевине, кад су границе цивилизације људске биле више раширене него у ма које време античког доба, и кад се образовање од појединих вароши и земаља почело ширити у свима границама њене владавине. Тако се и сва култура и цивилизација људска од појединих затворених вароши и градова ширила све више и на становништво отворених места и села. Открићем Америке шири се позорница људске цивилизације и историје.

13. Тако је до данас почетак сваког прогреса ишао појединце, делимице и местимице. Као што се цивилизација ширила прво из појединих крајева земље, природно богатих, где није требало много и савршенијег рада, да се у њима развије извештан ступањ културе — из речних и бескишних крајева; као што се сва култура ширила од појединих народа, који су у себи апсорбовали сву културну снагу једног времена, тако је у сваком периоду историје људске превлађивала по једна страна, по један правац живота људског, по једна форма његова, ширећи своју владу над осталима. Богатство, образованост, власт, чистија религија, чистији обичаји и појмови, били су прво својина само појединих индивидуа, појединих фамилија, појединих племена, појединих народа, појединих сталежа и класа друштва у народу, појединих вароши, били су прво само монопол и привилегија појединих узвишених момената људског

друштва и историје, и одатле су се ширили у све даље и шире кругове масе друштва. Историја ни једног античког народа није историја целог народа, него су само поједина племена, поједине класе друштва и поједине вароши били носиоци историје целог народа; историја Египта јесте у историји Мемфиса и Тиве и његових краљева, духовника и ратника; историја Вавилоније и Асирије у Вавилону и Ниниви; историја Перса у историји Пазаргада, историја Јелина у историји јонског и дорског племена; у историји Атине и Спарте историја целог потоњег прехришћанског света у Риму. Тако је у сваком историском периоду све образовање полазило од неговања само једне стране духа људског и свака је ширила владу своју над свима осталима; у античко доба од религије, која је ширила владу своју над философијом и науком, над уметношћу и животом; у модерно доба од науке, која шири владу своју над религијом и над свима странама живота људског. И хуманост, љубав и правда биле су у цело античко доба добра само појединих виших класа друштва појединих народа; тек хришћанство шири та ексклузивна, затворена добра до општега добра масе људског друштва. И пошто су и богатство и образованост и култура и цивилизација и сва велика историска добра људска била првобитно концентрисана само на појединим уским, узвишеним тачкама земље, друштва људског и историје његове, то је и основ целог развика друштва људског првобитно врло узан; отуда брзо превртање и пропадање античких народа и њихових држава; ширењем тих историских добара и тековина људских од појединих крајева земље, од појединих народа, од појединих класа друштва и појединих времена на све шире кругове простора, времена и људи; и основ прогреса људског све се више шири, и тим постаје све чвршћи и сталнији; цивилизацију данашњег човечанства, раширену на далеке просторе земље и многе народе, није кадра више угушити никоја људска сила.

И целом човечанству и цивилизацији његовој давали су до данас тип само једна раса и само поједини народи те расе; у античко доба Египћани, Грци и Римљани; у хришћанско доба Италијани, Шпанци, Французи, Инглези и Немци; само то неколико народа данас су продуктивни; само они дају тип литературе, философији, науци, политичком и социјалном животу свих осталих народа; они су данас представници човечанства, тип његов, ширећи га на све остале народе; и само то мало народа а можда и један само од њих успеће да свој тип рашире на све остале народе, на човечанство, као што су и само поједина племена давала свој тип многим другим племенима, целим народима.

Тако се култ појединих божанстава шири до идеје једног општег бога, као што се поједина знања шире до општих закона појединих наука, као што се поједини закони наука шире до све мање општих принципа, као што се племенски дијалекти шире до националних језика и национални језици до све мање општих језика људских, као што се поједина племена шире до народа и поједини народи до типа човечанства; данас је феудно доба човечанства, и социјално и духовно.

14. Као што се првобитно уски круг односа човекових шири од фамилије на племе, од племена на народ, од народа на човечанство, као што се уплив догађаја, открића, проналазака и идеје појединих шири данас брзо на све стране земље и друштва људског, и од појединих добара постају општа добра људска, као што је писменост прва узвишена тачка с које се почело ширити историско човечанство, први пламен од којег се почела ширити светлост историске свести, тако прогресом свести и свет човеков све се више шири, цела природа, цела васиона постаје све више само један раширен човек; пошто човек шири организам, душу, осећање, вољу и разум на све више ствари у природи, то се уски појам човека све више шири до целе природе, целог козмоса; закони човека живота у простору и времену све се више шире до закона целе природе, или закони природе све се више концентришу и згушњавају у законима човека живота; цела историја козмоса све више постаје само један део историје ума људског; закони ума људског све се више шире до закона козмоса; живот козмоса све се више згушњава и концентрише у животу човека; живот човека све се више шири до живота козмоса; козмос све више постаје само један раширен човек.

XXI

То ширење бива озго доле, са висина у низине.

А пошто то ширење појединог до општег бива са уздигнутих, узвишених, чврстих и сталних тачака, то је *ход свега, и у природи и у друштву, озго доле*. У процесу ширења јесте *процес силажења*.

1. Пошто се сталожила прва борба елемената и из првобитног хаоса почела се уздизати прва правилност и редовност на земљи, пошто је земља изгубила своју топлоту и светлост, онда је сунце својом топлотом и светлошћу озго почело распоређивати

снаге и појаве на земљи и будити клице свега живота на њој; први почетак уређивања земљиних односа и њена живота дошао је озго од сунца; и као што цео живот на земљи и у земљи, са свима формама, свом разноликошћу, обиљем и бујношћу, води порекло своје озго од сунца, тако и тврда земља, на којој се дигао цео виши живот њен, органски и човеков, води своје порекло од високих планина, које су се прво издизале из воде.

И као што све реке иду озго доле, из висине у дубину, тако иде и све људско.

2. Као што култура и цивилизација људска миле у путу свом по земљи оним истим редом, којим и сунце загрева и осветљује земљу, тако и светлост свести никад не осветљује од једанпут све представе и све делове друштва, као ни сунце сва места на земљи; сунце обасјава прво врхове земљине и са њих светлост силази у долине и равнице, тако и светлост свести људске обасјава прво највише врхове ума људског; свака нова идеја осветљује прво висине разума и свести, па се после спушта у дубине душе, живота и друштва; као што се сва прва земља формисала и груписала око високих планина, које су се прво уздигле из воде, те као што континенти воде порекло од планина, тако и сва мишљења, све велике социјалне идеје, које крећу масе друштва, воде порекло од појединих узвишених умова, у којима прво сазревају велике мисли, које прво обасјава светлост великих идеја и тек са њихове висине силази светлост нове свести у све ниже долине и дубине масе друштва. Као што свако посматрање и мишљење силази са спољних предмета и појава на човека и његову унутрашњост, са објективног на субјективно, тако и светлост сваке нове истине обасјава прво највише тачке душе, разум и свест и с тих висина силази у дубину душе, у масу воље и осећања, те и сваку нову истину прво примају људи од разума и свести, па је тек много доцније прихватају и масе друштва, људи од осећања. И као што се из даљине виде прво само врхови предмета, тако и ниски обичан ум масе друштва види само врхове друштва, поједине узвишене личности по положају и по уму као носиоце све историје народа и друштава; тек кад се зрео ум историје приближи тим врховима друштва, тим узвишеним појединим људима, онда види и њихово тело и земљиште на коме се они дижу. И као што се оне прве високе планине, које су се прво уздигле из океана као главе континената, око којих се груписало и формирало доцније њихово тело, данас само мало издижу изнад површине континената, тако су и они први високи духови, око којих су се груписала прва људска друштва,

који су износили и утврђивали прве типове свих великих људских историских добара — језика, писмености, земљорада, фамилије, који су прво пројектовали путове, којима ће ићи цело потоње човечанство, ти први инжењери, који су пројектовали архитектонику целе историје људске, — данас су ти узвишени умови, ти први центри свега историског људског, потпуно заборављени, не зна им се ни имена ни завичаја, или се у далекој магли прошлости једва нагађају и слуте, њихове висине спрало је време, док се имена свих потоњих појединаца, који су износили и формисали нове социјалне, религиозне, философске и научне идеје, издижу високо изнад површине континената друштва, као што су и све данашње високе планине млађе од континената на којима су се уздигле, постале су револуцијама земљине коре, те су се сви потоњи велики појединци, чија се имена данас високо дижу на површини историје, дигли тек на готовој, формисаној маси друштва, те су и млађи од масе друштва, која се формисала око оних првобитних прометејских природних људских, које су се прво уздигле из хаотичког океана животињског живота људског. Као што се са астрономске висине не виде ни највиши брегови на земљи, они су равни са њеном површином, тако се са висине историског разума не виде све оне величине људске, које су се у својим садашњостима дизале високо изнад масе друштва људског; што се разумевање историје више диже и све те величине људске бивају све ситније. Тако историја све више постаје последња и највиша тачка, са које ум људски може посматрати све ствари, природне и људске; разумевање историје јесте последњи и највиши ступањ свега разума људског, последња фаза свега процеса ума људског; на већу висину ум људски не може се понети; историски разум јесте последњи и највиши разум човекова, једина мала искра, која је допала човеку из огромног пламена божијег разума. Са висине историје не виде се многе ситнице, које занимају обичног човека садашњости, не виде се многи ситни конци, из којих су исплетени животи појединих народа и времена, не виде се оне ситне величине људске, које праве ларму у друштву, до њене висине не допире хука освајача и клицање победилаца, али са њене висине јасно се види велики и дуги пут човечанства у његовој прошлости, садашњости и будућности, на који скретају све странпутнице појединих народа и времена; до њене висине не допиру узвици бола и радости ситних појединаца, појединих народа и времена; са њене висине чује се само брујање опште хармоније, законитости људског живота у времену и простору. И тек са висине историје силазиће све више разум у дубине и

долине друштва и времена у облику хуманости, правде, слободе, љубави; као што је, тек пошто су исцрпане земљина сопствена топлота и светлост, сунце почело будити сав, нижи и виши, живот на земљи, тако ће, тек пошто се исцрпе топлота и светлост појединих народа и појединих времена, разум са висине историје, будити све више форме живота људског, хуманост и љубав, слободу и правду, као што ће и све науке тек онда почети доносити право плода, права људска добра, кад се исцрпе њихова одвојена, засебна, сопствена топлота и светлост, и кад своју потребну топлоту и светлост буду добијале само од историје. И као што се сунце није видело догод је и сама земља била сунце, док је и сама земља просишала своју сопствену топлоту и светлост, тако се ни историја није до данас видела догод су поједине науке имале своју сопствену топлоту и светлост, у прво доба свог одвајања од сунца, и што се више поједине науке гасе и хладе, губећи своју сопствену топлоту и светлост, то се више види историја човечанства и ума његова, и све више историја постаје једини извор топлоте и светлости у систему ума људског.

3. Први и најјачи утисци долазе с неба, с висине, и сунце и звезде са својим токовима јесу први редовни, правилни појави за човеково око; у астрономским појавима опазио је ум људски прве правилности; астрономија се прва од свих дигла до науке, прва се од свих ослободила веза религије, прво је на њеној области почела борба с религијом, и тек кад је њена област очишћена, пренесена је та борба и на области осталих наука. Астрономски закони постали су тип свих осталих области људског ума; појам законитости сишао је с неба на земљу међу људе, принцип кретања снесен је из астрономије у друге науке; Њутновим открићима прокрчен је у ново доба пут механичком појимању свега, и механички процес силази с неба у све људске ствари; све науке теже да све ствари у својим областима протумаче механичким процесима, и та тежња све се више снажи и у духовним наукама; прво астрономија шири и утврђује људске појмове о свету и човеку, и као тип осталих наука она обележава оквир оне области у којој се има кретати људски ум. Ход сунца, месеца и звезда дао је прве мере времена.

Привлачна тачка магнета прво се стављала у небо, па је тек доцније скинута на земљу.

Философија се прво бавила највишим питањима, о постанку бога и света, о пра-узроку ствари, и тек доцније силази она с метафизичких висина у плодније долине, силази с неба на земљу, од бога на човека.

И психологија, етика и естетика полазе прво од највиших тачака људске душе, од суђења, разума; прва психологија сводила је све психичке процесе на процесе суђења и закључка, и у својим испитивањима полазила је од разума; прва етика била је у размишљањима о разумној радњи, тражећи све морално у разуму и разумној радњи.

Историја човекова почела је на небу, кад су се богови ушлетали у људске ствари и кад су звезде одређивале људску судбу, и кад је сишла с неба на земљу, она је прво посматрала и описивала врхове друштва људског, који су се сјали на површини његовој, више слојеве друштва, краљеве, њихове радње и животе, ратове и битке. И тек у последње доба историја са висине владе силази све више у дубину друштва, обухватајући све више целокупни живот народа и човечанства, и испитујући све више оне невидљиве и нечујне снаге историске, идеје религиозне, философске, научне и социјалне.

Као што је сва историја човекова почела на небу, тако су с неба долазила прво сва усавршавања, сви напретци и сва добра човекова; језик, писменост, ватра, земљорад, оруђа, фамилија све је то првобитно био поклон озго, све су то богови доносили и учили људе, и тек доцније увидело се, да су сва та добра човекове тековине, резултати дугих напора, бораба и искустава. Првобитном уму земља је насељена озго, с неба; генији се њему не рађају природно него долазе с неба, неприродним путем; царство божје, одмор од земаљских мука и несрећа, првобитно је гледано и тражено горе, на небу. И сам човек прогресом ума свог, силазио се све више, од некадашњег анђела и изабраног створа божијег, до прве животиње озго. Као што су првобитно и све данашње опште и обичне потребе и радње за живот биле првобитно свете радње — процес генерације, произвођење ватре, земљорад и т. д. — па тек доцније са висине светиње силазе оне у опште животне потребе, и постају тако обичне, место светих.

Тако је ум људски силазио све више са висина необичног и светог у долине обичног и профаног.

4. И религија, као и све друго била је у почетку својина само виших класа, а тако и свете књиге, док је маса народа топула у празноверицама; све прве религије биле су спољне, природне, аристократске, у којима су само малобројним вишим класама биле доступне истине чистије религије. Тако се браманизам није бринуо за народ, искључујући га од вишег религиозног култа тако, да је и испоснички живот, ради спајања с брамом, сматран за достојан

само два пут рођених виших класа. Тек Буда и Христос проповедајући сиротним и невољним, обрћући си маси и уздижући је, оснивају прве социјалне религије, док су првобитне биле природне и бавиле се природом, и прве демократске религије, док су првобитне природне биле аристократске. Са хришћанством, истине, религије и свете књиге, почињу продирати у масу друштва, али и код хришћанских народа духовништво и свете књиге биле су прво својина виших класа, и тек доцније с реформацијом и дизањем народних језика почеле су продирати у масу.

И религиозност човека све се више повлачи из природе, са спољних предмета, појава и радњи, у дубину унутрашњости душе човекове; култура душе људске све више постаје једини религиозни култ.

5. И уметности ишле су истим путем. Архитектура је прво служила религији; прво су зидани станови за богове, па доцније за људе, а тако и скулптура, која је са висине божанских типова силазила у низије обичног човека, а и код свих народа почела је израђивањем главе, која је првобитно главна ствар у скулптури.

Први јунаци драме били су богови; сфера богова били су главни предмет Есхилове драме; Софокло спушта божанско до људског и тек Еврипид износи драму као студију људске душе; јунаке својих драма спушта он са божанских висина у низине обичног човека, судба његових јунака није одређена више од богова, не долази озго, он спушта судбу њихову у дубину њихових душа. И сама драма почела је на висинама трагичног, и са њих се спушта у низине комичног; трагедија иде пре комедије; јунаци трагедије јесу аристократске, високе природе, које се крећу у висинама идеалног света; јунаци комедије јесу људи из масе, обичне душе. Тако је роман све више силазио са висина фантазије и аристократије, палата, ритера и принцепа, у низине обичног људског живота сликајући душу обичног човека, радње и појаве обичног живота. Тако се и са висине епских јунака и догађаја силази у лирици у дубину људске душе. Театри су прво дворски, па национални.

6. И прва морална правила долазила су озго као изјаве бојже воље; судба човекова силазила је озго, од богова. И сва моралност, све врлине биле су прво привилегија виших класа друштва и тек доцније се спуштају са социјалних висина у низине друштва, које првобитно имају само обавезе.

7. Из првобитне хаотичке масе друштва дижу се прво виши слојеви аристократије, и код ње је прво концентрисано све богатство, сва власт и сва образованост. Сва античка образованост и

литература биле су у античко доба аристократске, као што је и имање земље била привилегија виших класа. Тако је и аристократија, појезија друштва људског, први ималац и први чувар највећих добара народних и људских: слободе, закона, права, образованости, имања; она је први представник и историског човечанства, први заступник националне историје, први носилац судбе на рода; светлост историје прво је обасјавала врхове друштва људског, док је у долинама његовим још дуго владао мрак неисториског живота, и тек доцније процесом историје све велике историске тековине људске: слобода, образованост, политичка и социјална права, закони и моралност, силазе са висине у опште потребе, силазе са висина друштва и све више постају опште добро маса друштава, као што је и врлина била првобитно привилегија виших класа, док су нижи слојеви имали само обавезе.

Прва законодавства долазила су озго, од богова и она су првобитно и законици грађанског друштва и правила моралног живота. И све промене у друштву, све реформе и револуције у њему, долазиле су у првим друштвима или озго, с неба, или с врхова друштва, од краљева и виших класа. И код побеђених народа увек прво више класе друштва усвајају језик и обичаје победилаца, док маса народа чува дуго те своје националне одлике.

Конституционализам поникао је и развио се у Инглеској и одатле је пресађиван по осталим европским државама али у том пресађивању сви су народи почињали озго, с врха те установе; сви су усвајали и уводили прво само парламенат, а парламенат је само врх целог уставног система инглеског, а темељ све слободе и уставности инглеске, на коме се и оснива парламенат, самоуправа, остала је дуго непозната европским народима, отуд често колебање и мењање устава код свих народа европских.

Тако и сва цивилизација, сва светлост историје силази са висина друштва у низине његове.

8. И све васпитање и настава полазе озго. Као што је све васпитање код античких народа било ограничено само на више слојеве друштва, тако и код модерних народа тек Песталоци уводи васпитање и нижих класа друштва и постаје оснивач народног васпитања.

И највиши просветни заводи, универзитети, давно су цветали по свима крајевима Европе, кад још није било никаквих грађанских и народних школа.

И све образовање и васпитање било је прво култура највише тачке душе, разума; све је образовање до данас било само у доби-

вању знања и неговању разума, а васпитање и образовање све више теже да постану култура целог људског бића, и нижих страна и снага његове душе.

9. Као што је са висине божанског порекла и лица човек све више силазио до животиње; као што је са висине храмова и дворова силазила светлост свести и права у све ниже слојеве друштва, као што је са висине злата и сребра силазила економија до гвожђа, као што је са висине неба и природе силазио поглед човеков у дубину његове душе, и као што је са висине неплодног принципа ауторитета силазио ум човеков у плодне долине искуства, тако је и са висине брегова човек поступно силазио у долине и равнице. Човек је прво обрађивао неродније пределе, брдске косе, јер су плодније равнице биле влажне и шумовите, које првобитно друштво, слабо насељено, није могло крчити и сушити. Тек поступно са већом популацијом, те и већом удруженом снагом, силази човек у равнице и почиње их обрађивати, те су се само у равницама могла развијати већа и уређенија људска друштва. По томе је човек прво насељивао изворе река, на висинама и идући током река, крчећи све даље њихове обале, он је лагано силазио у плодне равнице око ушћа река, и на ушћима великих река и подигле су се прве људске цивилизације. По томе су и први градови зидани на висинама.

10. И цео физички развитак почиње озго, од главе. Главну масу зачетка у утроби чини прво глава с вратом, уз коју остали труп долази још без удова као мали део. И горњи део тела у опште се раније развија, него доњи, те и руке са шакама, као делови горњег одсека тела, раније се развијају од ногу.

11. Као што је привилегија прва форма сваког права, тако је и *луксуз прва форма сваке потребе*. Као што су сва социјална добра, права, била прво искључива својина виших класа тако су и сва животна добра људска била прво само својина виших класа. Сва добра човекова силазила су са висине луксуза у низине општих потреба, ширећи се од ускости луксуза до ширине потребе. Луксуз виших класа био је од првих подстрека трговине, и трговина је почела доношењем луксузних артикала из туђих и далеких земаља, па је тек доцније узела обичне намирнице за живот; као што су машине учиниле, те је луксуз одевања богатих постао општа потреба, као што је стакло својом јевтиноћом учинило, те је луксуз огледала, посуђа, прозора, постао општа потреба; тако је и штампа учинила, да све духовне тековине људске, сва образованост и цивилизација, од луксуза виших и богатих класа постају све више потреба све ширих и нижих слојева друштва људског. Сва добра и

тековине људске, сви производи његова рада и његова ума силазе све више са висине *скупога* и постају све *јевтинији* и општији.

Тако, као што сва топлота и светлост, које су потребне одржању и развоју свога живота на земљи, органског и човековог, долазе озго, од сунца, тако и сва топлота и светлост, које су потребне одржању и развоју свих највиших добара човекових, слободне, правде, свести, хуманости, љубави, цивилизације, долазе озго, с највиших врхова друштва, и одатле се шире у све шире кругове масе друштва; тип свега људског долази озго; са висине појединих сјајних пламенова шири се светлост историје у све ниже и шире кругове.

XXII

Тек доцније све поједине ствари, које су се одвојиле из првобитне опште целине, везују се у једну велику целину, те место самосталних целина оне све више постају само зависни делови и органи једне једине велике целине. Процес везивања ствари јесте увођење све већег континуитета у ствари, и у том процесу је ход од дисконтинуитета ка континуитету.

Одвајајући се из првобитне опште велике хаотичне целине, свако поједино тежило је да буде самостална целина за себе, да живи својим сопственим засебним животом, негирајући живот свега другог. Згушњавањем и концентрисањем снаге живота само на појединим тачкама, ширење уплива, владе и типа са тих појединих тачака на све остале, све ствари постају све више делови већих целина, а ове све више делови једне једине велике целине.

Пошто су тако ствари добијале тип само од појединих страна, с појединих тачака, оне су постајале зависне од њих, и губећи самосталност засебног живота, оне су се све више везивале међу собом. Тако је настало везивање појединог за опште и све општије, и тим се везивањем долази до све већег континуитета ствари; све ствари везујући се међу собом постају само већи или мањи делови једне велике целине. У процесу везивања јесте ход од *испрекиданог и фрагментарног ка везаном и целом, од дисконтинуитета ка континуитету*.

1. Као што су на првобитној великој топлоти, којом је почело стварање овога света сви елементи били у слободном невезаном

стању, кад још у гасовитости свега није било никаквог система, те и никаквог типа и никакве зависности, тако је, у прво време свога одвајања од сунца, земља и сама била сунце, једна самостална целина, која је имала своју сопствену топлоту и светлост; тек доцније кад је изгубила своју топлоту и светлост земља је, губећи своју самосталност и престајући да буде самостална целина, постала само један део једне много веће целине, сунчевог система и постала зависна од сунца, добијајући само од њега потребну топлоту и светлост, и тек тада, кад је земља, изгубивши самосталност целине и поставши само зависан део веће целине, везала свој живот за живот сунца, могао се је на њој развити сав виши живот органски и социјални. — Тако и поједини комади суве земље, који су се издизали из океана, били су првобитно самосталне целине, које се тек после везују у веће целине; Индија и Италија биле су некад острва и тек после испуњавањем Гангове и Падове долине, оне су везане са својим континентима као њихови делови, као што су и Северна и Јужна Америка првобитно засебне целине.

Тако и у органском животу, што је првобитнији и нижи, самосталност и невезаност појединих делова и органа све је већа. Код биљке свака је ћелија самостална ради за себе, и брине се за себе; тек код ње још нема центра живота, од кога би били зависни сви други делови и органи тела. Виши органски живот настаје тек код животиња, где поједини делови и органи, губећи своју самосталност, везују се као зависни делови у једну већу целину, па и код животиња у првом почетку њихова живота, у ембриону, поједини органи независни су један од другог, и тек се после везују један с другим у целину тела, постајући зависни делови његови, и што је животиња првобитнија, ранија, њени су органи све више самосталне целине и умножавају се одвајањем појединих комада свога тела.

2. а) И у друштву људском све поједино постоји првобитно као самостална целина, и живи својим засебним животом. Свака фамилија јесте првобитно самостално друштво за себе, независна општина и држава за себе; свака фамилија одговара другој за дела својих чланова; свака има своје засебне богове и духове заштитнике, своје право и обичаје, своје законе, своју земљу и своју привреду. Превлашћу појединих фамилија над другима, и давањем њихова типа другим фамилијама, многе фамилије постају само зависни делови те веће целине — племена. И свако племе првобитно живи својим засебним племенским животом, свако је самостална целина за себе, и доцније, превлашћу појединих племена над другим

племенима, остала племена постају само зависни делови већих целина — народа. И сваки народ у прво доба свог живота живи својим засебним животом, као самостална целина, без обзира на интересе свих других, без веза са другима. У античко доба сви су народи изоловани један од другог, без икаквих заједничких веза; ни једна заједничка религија није везивала духовне интересе многих народа, сваки је народ имао своју засебну религију, нити је раширен саобраћај везивао материјалне интересе њихове; сваки народ, као самостална целина, ишао је својим путем, линеарним правцем, те су и први заједнички додирни, прве везе њихове биле у укрштању и сукобљавању њихових интереса, од куда је потицала борба, која се свршавала победом једног народа и уништавањем или покоривањем других. Тако су само поједини народи имали политичка права, те општег народног права није било, нити се признавало народно право, пошто је сва међународна веза била само у покоривању с једне, и владању с друге стране; извор права сваког народа били су његова моћ, његови интереси и користи. Тек код модерних народа, који у најновије доба све више преживљују доба изолованог живота, везаних једним истим материјалним и духовним везама, буди се све више појам заједничких интереса, који ће их све више везивати у једну велику целину, у којој ће сви народи бити само органи једног већег организма човечанства; и приближујући се један другом, и везујући се све више, народи ће све више губити оне оштре засебне одлике, које их одвајају једног од другог. Тако се у фамилијама врши процес племена, у племенима процес народа, у народима процес човечанства.

б) А то везивање народа у једну све већу целину највише чине основни интереси човекови, услови за живот његов, привреда и економија. Првобитно свака је фамилија имала своју привреду и бринула се за себе и само за себе, и на том најнижем економном ступњу није ни могло бити икаквих заједничких веза и интереса. А што се привреда и економни живот народа, са све већим умножавањем становништва, више развијају и потребе, радови и извори постају све више различни, те су народи све више упућени једни на друге, интереси народа све их више везују један за други, те тим отпада један од главних услова рата. Као што је прво друштво постало везивањем рада човекова за земљу, тако и све већа култура, везујући поједине народе за њихова земљишта, одређујући им стална места на глобу, све их више упућује једног на друге; све више сваки народ постаје потребан свима другим народима и тако сваки народ постаје све више само део једне веће целине

човечанства; интереси сваког народа постају само гране заједничких општих интереса свих народа. Тако добро разумевани заједнички интереси јаче и сталније везују људе и народе него сви други моменти и снаге историске. Прва форма човечанства јесте економно човечанство; први уређујући принципи његови јесте економни интерес; прва снага, која скида народе с висине самосталних целина до делова и органа једне велике целине и организма — човечанства, јесу потребе живота и привреда; први услов да се сви народи, као поједини делови и органи, вежу везама зависности у целину човечанства, јесу животне потребе свих народа, и те основне животне потребе и привреда јесу најчвршћи и најсталнији темељ, на коме се може дићи једно човечанство; за економне везе човечанства везују се и даље везе његове; за чврстим везама интереса доћи ће и финије везе разума; прво ће привреда и трговина везати све народе у једну целину а после ће наука доказати да то треба да буде; у телу једног економног човечанства развиће се и душа његова. После политике ратова и освајања, која је одвајала народе, настаје колонијална политика, као прва изјава потребе свих народа сваком народу, свих делова земље сваком делу земље; са већим прогресом сваком народу за храну и одржање потребни су сви други народи и све друге земље. У том раду везивања свих народа у једну целину раде све модерне историске снаге: од изналазка барута битке су много мање кржаве; заједнички економни интереси чине, те су ратови све штетнији и по томе ређи; бродови, железнице, штампа, наука, градећи мостове преко брда, река, океана и времена, све више везују у простору и времену раскомадане поједине делове човечанства у једну једину велику целину.

в) II цивилизација човечанства почела је на појединим самосталним тачкама, на појединим повољним и згодним местима на земљи; цивилизација сваког народа била је у почетку самостална целина без везе са другима и без утицаја активног и пасивног. Али цивилизација човечанства постаје све више само једна, историја човечанства иде све више само једним путем и ка једном смеру. Крај историје човечанства везује се за Египат, и преко Азије, Грчке и Рима води модерним народима, и везујући све крајеве на земљи он везује и све остале цивилизације и народе, који су до данас били ван историје. Сви посебни кругови самосталних цивилизација појединих народа постају зависни делови једне велике целине — цивилизације човечанства. Ред којим су текли појави у историји и процеси историски, који су изложени у овој књизи, важе за све народе, у свима просторима и временима. Али само су се

једанпут из првобитних слика развила писмена, на којима почива цела данашња цивилизација, и то у Египту, и само се за ту једну тачку и везује потоњи прогрес човечанства; само се на једном крају земље дигло до појма једног бога, у Египту, који је преко Јевреја онако сјајно прокламовало хришћанство. Пошто је човечанство само једно, то је и историја његова само једна, то је и цивилизација његова само једна, јер само једанпут живи човечанство у својој историји; сва велика открића и проналасци, све велике теорије и идеје бивале су само једанпут. Бивајући све више само једна цивилизација човечанства не постаје поново у разним временима иу разним просторима. Пошто су осушени многи корени, из којих је цивилизација човечанства могла расти и развијати се, она се развија само из једног корена, тако да сва остала племена, народи и цивилизације, изван те једне, све више постају само рудименти, све више крхљаве и нестају, као што су природна племена и старе цивилизације, народи и државе Азије, Африке и Америке. Бивајући све више само једна, цивилизација човечанства све се више шири по целој земљи, тражећи све нове и јаче хране. А да цивилизације појединих народа нису самосталне целине за себе, него зависни делови једне велике целине цивилизације човечанства види се и по томе што је у историји једног народа све мање чистог органског развитка и самосталног живота; крај историје све су више испреплетани тако, да се историја и цивилизација једног народа не могу разумети без историје других народа, и једновремених и старих. Ни један данашњи европски народ није почео изнова, из првих основа своју цивилизацију, нема своју самониклу цивилизацију; цивилизацијама свих данашњих европских народа основ је у класичкој и античкој старини. Само су оријенталне цивилизације примарне и оригиналне; све остале су само секундарне и деривативне; само су оријенталне цивилизације постајале у органској хармонији са спољном природом; за потоње, историске цивилизације природа је и сувише дубок слој да се може одмах видети те се морају одгурнути многи слојеви цивилизација и народа, да би се видела природа као темељ све историје и цивилизације човека. Нови народи ступају у историју с религијом једног бога, а њом се завршује цела античка цивилизација; ни један нови народ није почео писање у сликама, језик ни једног није почео од првих почетака, ни један није прошао прве економне фазе живота људског, ни један није почео са фамилијарним животом; сав социјални и духовни живот њихов јесте само резултат дугог, претходног историског процеса, све модерне цивилизације само су настављања

и продужавања онога, што су стари народи основали и почели. Човечанство је само једно, само је једанпут постало и само једанпут живи, те је и цивилизација његова само једна, а цивилизације свих појединих народа само су зависни делови и органи њени; само су се једанпут органски, природно развили први елементи историје тог једног човечанства, само је једанпут положен основ цивилизацији његовој; сав потоњи живот народа, све доцније цивилизације само су даље зиране на том једном темену.

г) И у првим друштвима, и на првим ступњима сваког друштва, класе и сталежи друштва били су оштро одвојени један од другог, по етничком пореклу, по власти, имању, религији, образованости; никакве органске везе нема међу вишим и нижим слојевима друштва на првим ступњима његовим; судбу државе и народа одређивале су више класе; народ је пасивно сносио и трпео све; виши сталежи били су целина за себе; њихови интереси били су народни интереси. Отуд аристократија и демократија у старим друштвима биле су засебне самосталне целине са засебним, одвојеним интересима, и отуд вечита борба њихова, која се свршавала падом једног или другог елемента друштва и отуд један од главних узрока од пронасти свих античких народа што никоји интереси нису везивали више слојеве и масу народа. Тек доцније, деловањем многих фактора, који ће доцније бити изложени, и све већим приближавањем и уметањем заједничких интереса виших и нижих слојева друштва од самосталних целина, они све више постају само поједини зависни делови већих целина — народа, интереси народа постају као заједнички интереси заједничке везе свих класа друштва, интереси појединих класа друштва постају зависни делови велике целине народних интереса, а ту органску везу виших класа и масе народа врши у модерно доба буржоазија као посредник њихов.

д) И првобитно сваки је појединац целина за себе, сваки за себе привређује све што му треба, те није везан никаквим везама за друге људе него му је, шта више, сваки други непријатељ, који му храну отима. Са све гушћим становништвом, све већом поделом рада и економним прогресом друштва, појединац не може подмиривати сам све своје потребе; он је упућен на друге људе и други људи на њега; он не ради више само за себе, него за многе друге и за све, и сви раде за њега; он треба свима и њега потребују сви; добро и зло свих постаје и његово добро и зло. Заједнички интереси све више везују појединца за многе друге људе, за друштво, интереси појединца постају само зависни делови великог зајед-

ничког интереса друштва појединац се све више везује за друштво и друштво за појединце. И ти заједнички интереси, који везују појединце за друштво и друштво за појединце највише и најсигурније крче пут моралности и хуманости људској; сва племенитост, моралност и хуманост могу се зидати, успевати и развијати само на темељу интереса и користи; оне немају снаге за живот, ако су резултат сувих, хладних апстрактних доктрина; те ствари могу цветати само на оном дрвету коме је корен дубоко у влажном блату интереса. Морал и хуманост могу бити само као резултат свести заједничких интереса људи и интереса својих; по томе неморал то је несвесност, немоћ везивања својих интереса за више, опште интересе, те, што је човек несвеснији, он све више себе сматра за целину, независну од других људи, од друштва, око које треба све друго да се окреће, и којој треба да служи интересе друштва, то, што је човек несвеснији, он је и неморалнији. Људи ће бити само онда поштени и морални, кад увиде да им је то у интересу њиховом, и то је виши ступањ моралности од моралности из религиозног страха или из страха од људи и њихових закона, а уједно и највиши ступањ моралности, на који се може попети социјална душа обичног, просечног човека. По томе рационални морал биће онај, који ће све врлине и моралне прописе слагати са законима природе човекове, т.ј. који ће уверити човека, да је у његовом интересу да има и врши врлине, и да буде моралан; етика, као наука, може бити само као наука о интересима човековим, дијететика социјалног дела душе човекове. Отуд, што са више људи буде човек делно своје добро, што своје интересе буде више сматрао као зависне делове општег интереса друштва, и што их буде више потчињавао њему, то ће човек бити све моралнији и поштенији; поштен човек биће само онај, коме је добро само онда кад је свима, кад је целом његовом друштву добро, који сматра своје добро само као део општег добра, као последицу општег добра и у покоривању општим законима налази законе својих радњи и живота. Место да буде смер, коме све друго треба да служи, човек ће све више увиђати себе само као средство; са све већом свешћу човек ће се осећати и сазнавати само као један мали део једне велике целине. Слобода појединца може бити само у покоривању законима те целине, и што је већа целина, чијим се законима појединац покорива, то ће и његова слобода бити све већа, то ће и његова моралност бити све већа, јер моралности може бити само у слободи, само слободан човек може бити моралан, те је свака несло-

бода и неморална. Отуд праве слободе, те и праве моралности, може бити само у човечанству; фамилије, племена и народи јесу и сувише уске сфере живота, да би се у њима могла развити права хуманост и моралност; фамилије, племена и народи и сувише везују човека, да би се могао осетити слободан. Од свих људи велики су духови најслободнији, те се само они осећају као мала оруђа човечанства и његове историје, као атоми козмоса. Отуд се права моралност и права слобода може развити и снажити само у целом човечанству; само се у човечанству може бити човек, и само је човечанство цео човек; у фамилијама, племенима и народима може се бити само члан ове или оне фамилије и племена, само Грк, Инглеz ит.д., али још не човек; отуд је патриотизам племена и народа лажна, пролазна и уска врлина, јер почивају на злу других племена и народа. Отуд ће узајамним везивањем интереса појединаца и друштва бивати све мање кривица и злочина, пошто ће кривице појединих бити све више само изјава кривице других, друштва, неправде у њему и кривицу друштва носе све више сви поједини чланови његови, и обратно, и са увиђањем те зависности и кривица ће бивати све мање. Доводити све више у зависност интересе појединих од интереса целог људског друштва, потчињавати и саглашавати све партикуларне интересе појединих људи народа и времена великом заједничком интересу човечанства, биће најшири и најсолиднији темељ све моралности људске, све хуманости. По томе и модерна држава све је мање самостална целина, од које треба да зависи све, и којој треба да служи све, као у античко доба; држава све више постаје само средство да се буде човек, оруђе хуманизовања, једна фаза процеса човека; човечанство цело постаје све више смер, интереси државе све више постају средство тог великог смера; од првобитно самосталне целине она све више постаје само зависан орган једне веће целине.

ђ) И прво друштво људско могло је постати само везивањем судбе и интереса многих за судбу и интересе појединих личности, и за њих се везује и прва историја човечанства и сваког народа. И цео историски прогрес човека омогућен је само континуитетом рада, мишљења и тековине људи, везивањем, наслеђем отаца за потомке њихове; кад би сваки човек и сваки народ у тековини материјалне и духовне културе морао почињати изнова, с почетка, а не тећи даље на основу стеченога, никакав прогрес људски не би се могао замислити. Наслеђе је једно од средстава цивилизације; да је са сваким човеком и са сваким народом сахрањивана и сва

његова тековина, материјална и духовна, људи би остали вечито у дивљаштву.

е) И у економном животу народа што се више развија њихов рад, то се све више услови њихове продукције везују за њихову земљу; становништво појединих земаља, његово растење и опадање, све се више везују везама зависности за продукцију тих земаља, и продукције и потребе разних земаља све више везују разне земље међу собом, као што све развијенији саобраћај све више везује продукцију и консумцију, и тако продукције појединих народа постају све више само делови и органи једне велике и све веће целине — општег економног живота човечанства.

ж) И у васпитању настаје све већи континуитет; све се више тежи, да се фамилијарно васпитање веже за основну наставу и основна настава за више образовање природним везама, а с друге стране, да се васпитање и настава у школама веже за живот и потребе његове, тако да цео живот једног човека буде само један континуиран круг васпитања и образовања.

з) И у развитку душе човекове поједина ја појединих органа првобитно су самосталне целине за себе, свако живи својим засебним животом; кичмено ја независно је од мозганог ја, догод су мозак и кичма органски и функционално невезани, независни и изоловани једно од другог. Тек доцније поједина ја постају само зависни органи једног општег, заједничког, централног ја. И што је виши развитак душе све се више везују поједини правци и снаге душе — осећање, воља, сазнање — и све више добивају свој тип од једног вишег јединства. — И чула односе прво само поједине утиске и сва чула у почетку перципирају свако за себе, без везе са другима. Отуд животиња, дете и првобитни човек раде само под импулсом појединих моментаних подстрека, без приметне везе са ранијим утисцима, те по томе, што је већи континуитет живота душе и духа у свима правцима, то је виши ступањ душе и духа; сећање, везивање сензација и опажања у што већем простору времена јесте основ свега прогреса ума, као што је и инстинкт искуство целог рода веза, која везује сваког појединца за цео његов род; отуд је и писменост једна од најјачих веза, која везује времена живота људског у историји; чувар свих духовних тековина људских и основ свега прогреса ума и историје човекове. — Тако се тек доцније код детета утврђује веза између осећања бола и неких особитих радњи, које умножавају тај бол, т.ј. између осећања бола и извесног покрета, док у почетку душе детиње те везе још нема и она се добива после многих погрешних покрета, колебања, покушаја и

дутања. — Тако се и душа прво сматрала за самосталну целину, која станује унутра у телу и живи поред њега и тек се доцније утврђују везе између психичких и физичких процеса; душа се све више везује за тело и за тела свих људи који су живели, као што се и дух све више везује за историју и за духове свих који су живели.

4. — На првим ступњима религије, у фетишизму и политеизму, сви духови и богови јесу самостални и независни један од другог, сваки делује за себе, и сфера рада свакога не додирује сфере других. Тек доцније прогресом религиозног ума поједини богови постају све више зависни од мало богова, који шире своју владу, свој тип и уплив над свима осталим боговима, и најпослед се у монотеизму уздиже један до надмоћне превласти над свима другима, који сви постају само његови органи и извршиоци воље његове. А пошто су први додир божанства са људима, прве везе њихове са људима биле непријатељске, то је требало нарочитих узвишених људи, који ће мирити људе с боговима, милостивима их чинити жртвама људи — тај однос и доцнији појам, да је бог далеко од људи, донели су посредовање духовника, постанак духовничког staleжа код свих народа, и тек хришћанство везује везама љубави бога за људе и људе за бога, док су антички и примитивни богови улевали људима само осећања страха, гнева, зависти, непријатељства, а никад љубави. И тек реформација уклања посредовање духовника између бога и људи, остављајући сваком човеку, да сам ступа с богом у везу и признавајући сваком човеку право и моћ, да сам за себе ступа с богом у везу; протестантизам шири уски круг одговорности појединог човека за његове радње; сваки је одговоран за себе пред богом, те се одговорност свакога везује много даљом везом него што је одговорност само свом друштву, племену или народу. — И све природне религије примитивних људи и античких народа све се више везују историским везама, и све више постају само поједини делови, поједине фазе једне велике опште религије човечанства; све дубље историско разумевање све више везује све те привидно самосталне религије у једну велику целину, одакле су се све издвојиле и постале.

5. — На првом ступњу језика, радикалном, сваки елеменат има своје самостално значење, а доцније у флексијама губе свој првобитни облик и своје значење и постају само зависни делови, као што су и окрајци у деклинацијама и коњугацијама додати коренима речи, били с почетка самостални изрази, и тек су доцније поступно срасли с кореном, као што су слика и писме с почетка

слободна и самостална средства израза мисли, и тек доцније постају само потчињена помоћна средства говора. И при стварању језика прво постају вокали, први елементи и животињског језика, који су без икакве узајамне везе, и чвршће везивање њихово постаје тек доцније помоћу консонаната. И конјункције у језику постају доцније од осталих делова говора; дете у велико говори пре него што почне употребљавати везе у говору. — Имена, која је човек давао стварима, јесу прве везе његове са стварима; конци, којима човек везује ствари за себе и процесом историје број имена, т.ј. број веза човекових са стварима, све је већи, као што су и писмена прва веза, којом се природни човек везао за историју; на писменима почива сав континуитет историског живота човечанства, сва могућност његова прогреса. — И првобитни смер првог говора, првог пуштања гласа јесте застрашивање, и тек доцније се вика употребљује за сажаљење и тражење помоћи, за везивање осећаја.

6. — Као што су првобитно у религији пливале све клице духа људског без узајамне везе, тако и првобитни ум гледа у свакој ствари и сваком појаву једну самосталну целину, која живи својим засобним животом, без везе са другима. Тек доцније зрелији ум почиње везивати ствари. Тако је првобитном уму земља једна самостална целина за себе независна ни од чега, која живи својим засебним животом, без икакве друге везе са осталим козмичким телима, осим те да јој она служе својом светлошћу и топлотом или као декорација њена, и тек доцније сазнаје ум, да је земља само један део једне много веће целине, само један орган једног много већег организма, и да се, окрећући се око сунца, покорава општим козмичким законима, те, везана својим животом за живот сунца, земља престаје бити једна самостална целина, за себе и постаје зависан део веће целине — система сунчевог; а све више и само сунце губи своју самосталност као целина, и постајући само један од хиљадама светова у козмосу, само један део једне неизмерно веће целине, живот сунца везује се за живот козмоса. Тако живот земље, везан преко сунца за живот целог козмоса, постаје само један мален део његов, живот њен зависи од живота козмоса, покорава се његовим законима, постаје само једна малена жила, у којој бије живот васпоне.

И историја земље прво је одвајана на неколико са свим засебних периода, који нису имали везе један с другим, одвојени један од другог огромним превратима, катастрофама, и свака та револуција односила је потпуно истребљење целог органског живота, који је са сваком новом револуцијом почињао изнова, и тек

доцније везује ум све те засебне периоде у једну велику целину, у природну историју земље; после теорије катастрофа долази теорија континуитета живота земљиног, еволуције, по којој су сви догађаји и појави у историји земљиног живота везани природним везама, потичући један из другог и доносећи миран ход развитка земље.

И неоргански и органски живот на земљи појимани су прво као засебне самосталне области, без узајамних веза, и тек у најновије доба наука тежи да веже органски живот за неоргански, да открије механички природни постанак органског из неорганског живота, на чему највише ради хемија.

Тако су и поједине области органског живота, биље и животиње, појимане прво као засебне области без узајамних веза, док открићем и најпростијих организама није уклоњена граница између биљног и животињског света, и оба тим постали само гране и делови једног великог организма — земље.

Тако се прво појимало, да су органске феле постале са свим одвојено, свака за себе, да су оне самосталне целине, које ни мало, не зависе једна од друге; и тек доцније, утврдивши континуитет њихова живота, све се оне везују заједничким везама и заједничким пореклом.

И човека појима ум прво, да је за себе створен овакав какав је, да је он целина за себе, центар ствари и света, као нешто самостално, независно од свих других појава и ствари у свету, које све постоје само њега ради, на његово добро или зло, од звезда до ситних ствари на земљи; тек у најновије доба човек је везан за животиње, човекова душа за животињску душу; данас је он уму само завршни колут у дугом ланцу живота, и само се после дугих напора и бораба издвојио и ослободио до засебне области у природи, и тим ударио темељ целокупном потоњем прогресу свом; сав живот човеков данас је уму само један део општег живота животиња, а пошто су животиње с биљем само један део општег живота земље, а живот земље само један део општег козмичког живота, то је и део човеков живот у историји само један мален део, зависан од општег козмичког живота. Тако је човек са свима својим боловима и радостима, тежњама, осећањима, појмовима, својим прогресом и животом последње, најслабије и најфиније вибрирање козмичке снаге, највиши тон васионске хармоније која дубље и јаче бруји у свима осталим стварима; цео живот човечанства јесте куцање васионског пулса, а његово мишљење последња фаза козмичког процеса. По томе, увиђајући те везе, дубоке и далеке, област човекова жи-

вота не може бити више ништа засебно и самостално до општег живота; човеков пут у животу не може бити неки особени пут, независан и одвојен од пута, којим све остале ствари иду; све и највише што може учинити то је, да увиди и иозна путеве природе и њене законе, и да по њима право, слободно и постојано иде. Тако се све више утврђује континуитет човековог, органског, земљиног и козмичког живота; границе, које одвајају човеков живот од животињског, животињски од биљног, биљни од земљиног и земљин живот од козмичког, постају све више као вештачке линије на мапама, које одвајају поједине земље једну од друге, а те линије не постоје на земљи.

7. — а) Пошто је астрономија везала земљу за козмос, пошто је биологија везала животиње за земљу и човека за животиње, пошто је психологија везала човекову душу за животињску душу, научној историји остаје да веже човека за човека. Мисао, да је човеково порекло заједничко са животињским пореклом, која је мисао као и све човеково прошла кроз више фаза, док није добила данашњу чисту форму своју, и да је порекло свих људи једно и заједничко, утрла је пут трећој великој вези човека за човека у свима просторима и у свима временима. Разумевање историје све више везује природног човека за историског човека, цивилизација човекова све се више везује јаким везама за прве мрачне почетке живота човекова на земљи. Историја има да покаже и докаже, да су првобитни живот човечанства и његова борба с природом основни темељ све потоње цивилизације његове, да је у том првобитном мраку положен темељ свега његовог прогреса, да су сви највећи и најтежи напретци учињени у то прво доба, да су тада учињени сви основни проналасци и открића, без којих се сав његов потоњи прогрес не би могао ни замислити, и од којих су сви потоњи проналасци, открића и напретци само последице и деривације, да је у то доба човек усавршио своју телесну организацију вечити и непромењиви носилац његове душе, да је у то доба у главним цртама обележен цео потоњи пут човечанства кроз историју, и да је сва цивилизација његова само цвеће на оном истом дрвету, коме је корен дубоко у мраку животињског природног живота човековог. Кад историја буде открила оне јаке и дубоке везе, које се никад кидале нису и које се неће и не могу никад прекинути, везе, које везују првог човека за целу потоњу историју и цивилизацију човекову, везе, које су дубоко затрпане у дебелом наносу историског живота људског, у множини несталног и колебљивог у животу људском, онда ће то везивање цивилизације за животињски живот чо-

везов, везивање историског човека за природног, све више и успешније обарати све вештачке преграде, којима су егизам и несвест одвајали једно од другог поједине земље и народе, поједине религије, језике, интересе и поједина времена. Све већа цивилизација јесте све веће срођавање човека с целом природом, са свима људима, у свима просторима и у свима времена; цивилизација је фамилијаризација човека и природе; и генетичким тумачењем најпосле ће се увидети, да је човек род свима стварима у природи и свима људима. Тако ће разумевање историје све више доносити увиђање, да се у свима појединим народима и земљама и временима врши само један једини непрекидни процес човечанства, да су сви народи и племена, који су живели у историји једног заједничког порекла, да они сви раде на једном истом смеру, да су они сви браћа, и тако, приближујући их једно другом и везујући их, све више брише мржње између племена и народа; идеја човека све више постаје централна тачка, око које се обрћу сви поједини народи, племена и расе, све поједине цивилизације, све поједине религије, философије и науке. Тако историја са њеним истинама, везујући све људе у свима просторима и временима и мирећи их, постаје највећа и најмирољивија посредница међу људима и временима, и с најхуманијим и најправеднијим тежњама она постаје најхуманија од свих других наука; везујући и мирећи људе и времена, она ради оно исто, што ради свака велика идеја и сваки геније. Откривајући једно исто порекло свих људи, племена и народа, откривајући једну исту судбу њихову, једне исте законе њихова живота, једне исте заједничке, узајамне везе њихове, она ће све више мирити људе свих времена и опраштати им њихове слабости, погрешке и заблуде по мрачном путу њихова живота; испитавши пут, од куд је човек дошао, она ће показати природност свих људских слабости и грехова, а осветливши пут, којим ће човек у будућности ићи, она ће га сачувати од оних странпутица, по којима је до сад морао често у мраку лутати; настав прави пут, којим човек треба да иде, она ће у једно решити и велики проблем морала — којим путем човек да иде, па да не греши. Тако историја постаје највиши критеријум не само истине, него и морала, јер свака идеја има тим више истине у себи, што обухвата и везује више ствари, што је генералнија, а везујући све више ствари узајамним везама, она шири све више ствари; по томе је свака велика истина помирљива, те што је већа истина, то више има хуманог, праведног, те и моралног у себи. А пошто је историска истина највиша истина, то у њој највише и има помирљивог, хуманог, праведног и моралног; историја

је наука опште правде и општег морала. Везујући се са свима људима у свима просторима и временима поједини човек, од првобитно самосталне целине, све више постаје оруђе, орган једне огромне целине човечанства, мртво слово у књизи историје људске, које има и добија смисла само везујући се са свима другим људима, у свима временима и што год је виши дух осећа се и сазнаје се само као мален део све веће целине, те је само цело човечанство у својој историји потпун и савршен човек; само у њој развија човек све стране и снаге свог живота, своје душе и својега духа; дух човеков све је више само пасивно оруђе неке више неразумљиве васионске силе. Пошто је тако историски живот човечанства везан за општи живот, то и дух човеков ослобођава се уских и кратких веза телесне организације, свога народа и свога времена; духом својим везује се човек далеким и дубоким везама за историју човечанства, за духове свих људи и свих времена. Што је првобитнији нижи живот, он је све више везан уским и тесним везама за своју непосредну околину и за своју садашњост; што је нижа душа човекова, све више сматра себе за целину, којој су све друго оруђа и средства; што је виша душа човекова, све се више везује за општу душу људску, светску, за историју целог човечанства, душа се преноси наслеђем с оца на сина, дух се преноси само преко историје из века у век; тековину појединих умова не наслеђују његови рођаци, него цело човечанство, и из нагомилане такве тековине црпу доцнији духови своју храну; историја постаје област духа, област само духовна људских, област чистоте, ведрине и слободе, и по томе четврта област у природи. Као што је хришћанство продужило везе човекове до бога, тако и историја дужи везе човекове, везујући дух човеков за духове свих људи, у свима просторима и у свима временима; дух човеков све је мање везан за своју телесну организацију, за спољњу природу, за садашњост, за своје време, своје друштво и свој народ, те по томе: nihil in intellectu, quod non (ante) fuerit in sensu важи само за примитивног човека и за дете, који добивају утиске само с поља, из природе, из садашњости; што је виши дух, он је све мање израз и оруђе свог времена, своје садашњости, свога друштва и народа, а све је више израз и оруђе целе историје; отуд велики духови кидају везе, које их везују за садашњост, и пошто их не везују интереси свога времена и народа, него само интереси целе историје, то ти пролазни, ситни интереси садашњости обично се окрећу непријатељски према њима и ступају у борбу против њих. Што год је човек даље од тог првобитног живота, кад човек добива утиске само из непосредне садашњости и спољне при-

роде, и кад је он израз само непосредне садашњости, што човек улази дубље у историју, т.ј. што је више везан историским везама, тим је све мање у уму његовом онога, што му чула и садашњост доносе, а све више онога, што му историја доноси; његово знање и његове идеје све су више резултат целе историје, све мање резултат личног искуства, чулног живота и веза садашњости. Велике историске идеје — монотеизам, гравитација, еволуција — нису резултати чула, ни садашњости, ни какве срећне телесне организације; оне су резултати целе историје човечанства; велики духови нису оруђа свога времена и свога народа, нису израз садашњости; они су оруђа историје човечанства, кратери, на које избија унутрашња топлота њена, минути на сату историје, који време навија. Тако, што је даљи процес историје и човек виши с њим, у толико се и везе духа његовог шире и удубљују, и дух му се све више ослобођава уских веза свога тела, свога народа, своје околине, свога времена, садашњости; отуд се живот и развитак великих духова не могу никако разумети из уске средине у којој су постали, из живота њихова друштва, њихових племена и народа; они су оруђа целе историје, зависе само од ње и везани су само за њу; они су потребни историји, а нису потребни само свом народу и само свом времену и својим спољним приликама, у којима се тај дух родио; њихова тела и њихове душе јесу резултат њихове блиске прошлости, њихове околине, спољне природе, њиховог друштва, времена и народа, али њихови духови јесу резултат само целе историје људског духа, само су за њу везани, само од ње зависе, само су њој потребни, само њој служе и само се из ње могу разумети. Као што је земља заједничка мајка свих људи, племена и народа, тако је историја заједничка мајка свих духова; само историја рађа духове, земља и народи не рађају их, они рађају само душе. Нити су Јевреји родили Христа, ни Инглези Бекона, Њутна и Дарвина, ни Немци Канта; њих је родила историја човечанства онда, кад им је време било и кад су били потребни, а њихове земље и времена били су само најзгодније тачке, најмекша места, кроз која је историја духа људског могла најлакше наћи одушке; њих је родила историја, те припадају само целој историји, те и преживљују своје народе и своја времена, не умирући с њима, док мали духови, које рађају поједини народи и поједина времена и потребе њихове, умиру са њиховим народима и временима, као што су само у њима и живели. Што год је виши дух, он је све мање целина, све више само део, и све мањи део све веће целине; везујући се са свима људима и свима стварима, дух се све више сазнаје дужан

све већем броју људи и ствари; ширећи и дужећи своје везе све даље, човек се све више сазнаје дужан козмосу, његовом сунцу и звездама, свима физичким и хемиским снагама, дужан лету, зими, пролећу и јесени, дужан дану и ноћи, ваздуху и води, земљи и њеном камењу и металима, дужан биљу и животињама, бреговима и равницама, морима и рекама, дужан својој породици, своме народу, својој земљи, својој религији и своме времену, дужан је свима људима, који су живели, који живе и који ће живети, те је у сваком човеку само микроскопски мален део онога, што он може назвати својим, који не дугује никоме. Пошто је тако све човеково везано далеким и дубоким везама за целу историју човека, земље и козмоса, то је и сва садашњост само пена историје, све у свакој садашњости има свој корен дубоко у прошлости, те се појави садашњости могу разумети само из прошлости, те један од великих задатака историје јесте наћи и утврдити везе, које везују сва времена историје, утврдити континуитет историског живота човечанства. Кад се увиди, да цела данашња цивилизација људска почива на цивилизацији Грка и Римљана, а цивилизација Грка и Римљана на цивилизацији оријенталних народа, а ова на мучним и крвавим борбама и напорима примитивног човека, дакле да цела данашња цивилизација почива на тековинама свих прошлих времена, на резултатима многих претходних напора, бораба и болова, без којих би она била немогућна; кад се увиди, да су све велике данашње теорије и идеје само завршни колуту у дугом ланцу мишљења људског, да је хришћанство само резултат и јасан израз дугих претходних слутњи и мишљења, да су се и Колумб и Коперник дигли само на леђима класичних мислилаца и испитивача, да без Коперника не би било ни Кеплера, ни Галилеја, ни Њутна, да је Дарвин само јасно изразио оно, што су многи далеко пре њега слутили, нагађали и увиђали, да су се све данашње науке и философије могле развити и цветати само на земљишту преораном дугим и мучним борбама у прошлости, заливеном многим знојем и крвљу људском, — онда ће се сазнати, да је цела данашња цивилизација модерних народа, тако много хваљена и узношена и тако гордо одвајана од свих претходних времена, само један мали део једне велике целине, само један орган једног великог организма, само један моменат историје човечанства. Тако је све поједино у историји, поједина племена и народи, поједине религије, философије, науке и цивилизације, поједини простори и поједина времена, само делови једне велике целине, историје човечанства, везани везама зависности и континуитета, органи једног великог организма чове-

чанства, те све поједино у историји, народи, времена ит.д. губи своју привидну самосталност. Као што се у појединим народима врши процес историје човечанства, тако се у појединим наукама врши процес историје ума људског; све науке све више постају поједини делови и моменти опште науке историје, зависни органи и оруђа историје; губећи своју самосталну топлоту и светлост, да би доносиле правог плода, науке све више добивају топлоте и светлости само од историје; историја све више постаје центар ума људског, око којег се обрћу све поједине области ума, историја је све само мртво оруђе неке више силе, као што се само на рачун самосталности живота појединих народа диже самостална целина човечанства, тако се само на рачун самосталности живота, топлоте и светлости појединих наука диже самостална целина историје човечанства, историје ума људског, спуштајући све остале науке са висине самосталних организама до зависних органа и оруђа њених, везујући све науке за себе и потчињујући их у своју службу, те се служи свима наукама као својим органима, и резултате свих наука узима у своју корист. Цео велики резултат модерне биологије, даје једно заједничко животињско порекло свих људи, постаје само један моменат, улази само као један фактор у историју човечанства, осветљује само један део дугог далеког пута човечанства кроз историју; све велике идеје и резултати других наука постају само поједини моменти и фазе историје. Тако историја стоји према наукама, као разум према чулима; чула стварају партикуларне истине, разум ствара генералне законе; историја општи с природом преко наука, као човечанство преко народа, као разум преко чула, чула везују човека за садашњост и за поједине ствари, разум га везује са свима стварима у свима просторима и у свима временима; све науке имају посла с појединим областима факата у садашњости, историја изучава прошлост и будућност ствари, и чим која наука почне изучавати прошлост и будућност факата у својој области, ње нестане у историји.

Тако ум човеков у свима наукама шири све даље везе ствари међу собом и са човеком, и ширећи их, он све више умножава везе човекове са све више ствари, те се човек све више интересује за све ствари, и пошто се за све више ствари везује везама зависности, све ствари добивају све више вредности за човека, све му више ствари постају сродне, потребне и корисне, те је дужан све већем броју ствари, и по томе све се више мири са свима стварима, те се првобитно уски круг човекових симпатија и љубави све више шири све даљим и дубљим везама на све већи број ствари. Тако везама

зависности, која је основни услов свега реда и прогреса, везати човека за све ствари и по томе све ствари међу собом, јесте један од великих задатака научне историје, јер само се тако ствари и могу разумети, јер разумети значи везати; разумети неку ствар значи видети ту ствар у вези са другим стварима у простору и времену, видети њену зависност од других ствари и зависност других ствари од ње, наћи јој њено право место међу другим стварима у простору и времену, те, што се нека ствар више разуме, она се све више види као део веће целине и по томе са све већим ширењем и умножавањем веза ствари т. ј. са све већим разумевањем, све више нестане мистериозног т. ј. усамљеног, невезаног, неразумљивог; човек је резултат земљиног живота и живи животом свих њених ствари, те је везан за све ствари на земљи и у космосу. Идеално стање ума људског било би, кад би све ствари у историји човека и природе биле тако међу собом везане, да би се егзистенца и кретање сваке од њих видели као резултат егзистенце и кретања свега прошлог, претходног; по томе свака велика идеја има телескопскога у себи, заслуга свих великих умова јесте у томе, да приближују ствари, људе и времена, и да их мири. Тако историја има да веже све народе и сва времена, да их приближи једно другом и да их помири једно с другим; и везујући се за природу и њене ствари и појаве, разумевајући законе живота њена, човек јој се кроз историју све више приближује и мири се с њом, пошто првобитно природа одваја човека од себе и од других људи, као што полуострва и острва прво одвајају људе, и тек доцније, с умножавањем људи, настаје њихово посредовање међу људима, као што и мора, реке и брегови прво одвајају људе, па их после везују и уједињују, као што је Атлантук, који је прво одвајао светове, постао доцније главни посредник светске историје и везује данас најдаље области земље, као што је човек тек доцније везао извесне животиње за себе, да му користе својим радом, пошто их је првобитно непосредно консумовао за храну своју. Тако атракциона снага историје, као и сунца, све више расте; она све више привлачи себи све раскомадане делове човечанства и ума његова, и данас је кроз њу примитивни човек ближе цивилизованом човеку, него што су до скоро били савремени народи један другом. Везујући се све јачим везама сва времена живота човекова и живота природе, све се више утврђује континуитет ствари и људи; идеја континуитета обара све вештачке преграде, којима су поједине науке оградиле поједине области факата и, проводећи идеју човека кроз целу историју, обара све вештачке, историске преграде, којима

су се оградиле поједине расе, племена, народи и времена. По томе, философији је један од главних задатака извођење континуитета у стварима; што је тачнији и даљи континуитет, и философија је виша. У томе и јесте главна разлика између философије и науке; наука тежи да похвати *све* конце само у *једној* области факата, философија провлачи само *један* крај кроз *све* области факата, али то је цео крај. А пошто је историско разумевање ствари највише разумевање, то је и историја највиша философија, и континуитет ствари јесте један од њених главних задатака, један од првих принципа. И везујући ствари везама зависности, увидеће се, да што је нека ствар у скали времена виша, т. ј. доцнија, то јој из све веће дубине долази живот и кретање, све јој је дубљи корен; пошто је ум човеков највиша тачка ствари, то је уму и најдубљи корен; по томе и великим духовима корен је дубоко у историји, те свој живот и своје кретање не добивају они од садашњости, од свог времена и свога народа, него од историје, те њихова садашњост, често их не разумевајући, гони их. Пошто је тако мишљење човеково далеки процес природе, козмички процес, то се и историја ума човекова може разумети само из историје свих ствари, из историје козмоса; а пошто је човеков живот на земљи и сувише кратак, да би могао видети и пратити историју природе, то се историја природе може видети и разумети само из историје ума човекова, пошто је то један исти процес и нешто и ствари и мисли о њима постају и иду истим редом, проживљају исте фазе. По томе, за разумевање историје потребне су све науке; све природне науке морају бити довољно зреле, да својим резултатима дигну историју на висину науке. Као што без чула не може бити мишљења и разума, тако без природних наука не може бити историје; чула су први ступањ разума, и историја природних ствари и појава јесте прва фаза историје ума људског; чула су органи духа, науке су органи историје; као што је чулни живот само један део живота историског духа људског, тако је историја природе само један део историје ума људског; све науке само су поједини моменти историје, поједине фазе историског духа, и као што оштрина чула мора отупети, да би настало право мишљење, тако науке морају изгубити од своје самосталне топлоте и светлости, да би настало историско разумевање. Историја духа људског све више постаје синтакса оног истог језика, којим природа говори.

б) Као што ум везује поједине одвојене области природе у једну велику целину, тако се и поједини делови знања везују у организам науке, и поједине науке све се више везују везама за-

висности; науке све више потребују једна другој и све више све науке постају делови и органи једног ума. Везивањем земље за козмос, појимањем, да је земља само један део једне веће целине, система сунчевог, везана је и геологија за космологију и астрономију, и да би се разумела историја земље мора се знати историја козмоса; физика и хемија све се више везују везама зависности за астрономију и геологију, биологија за хемију и физику, и кроз њих за геологију и астрономију; психологија све више везује психичко и физичко, и све стране и снаге душе међу собом, везује човекову душу за животињску, те се све више везује за физиологију, и од ње све више зависе све социјалне науке, па и историја, као што је принцип егизма у етици само зависан део принципа сензуализма у психологији; и пошто историја зависи од свих тих наука, то се и историја човека све више везује за општи живот природе. Тако прогресом науке све се више везују узајамним везама, све су више потребне једна другој, те ни једна не може бити довољна самој себи, као ни поједини народи; тежећи све једном једином узвишеном принципу, који ће у себи спојити и помирити све посебне законе појединих наука и све науке с религијом, све науке постају све више само поједини органи једног јединог ума људског. А да би науке сазреле до органа једног историског ума људског, оне морају *прво* везати у себи везама зависности све поједине делове у једну целину; поједини делови физике, оптика, термотика, акустика, магнетизам, електрицитет, изучавани су сваки за себе, без икакве везе једног с другим, и тек модерна физика тежи све више једном једином принципу свих физичких снага; тако се и у историји све више везују поједини периоди времена, који су прво изучавани сваки за себе; све се више увиђа, да су сви догађаји и појави у историји тесно везани међу собом, и да никоји није независан од других, и *друго*, науке се морају везати за човека, за његове потребе, за живот; оне све више престају да буду изоловане, одвојене од живота и његових потреба, те могу цветати и доносити плода само на дрвету стварног, практичног, чулног живота, коме је корен дубоко у мраку животињства и несвести, и пошто се философија и наука све више везују за живот, то се све више везују теорија и пракса, и све више потребују једна другој; животу све више треба резултата свих наука и философија. Све више, све лепо, добро и истинито везују се с корисним, и од принципа *треба* добивају свој живот и своју снагу; све лепо, добро и истинито треба ма чему, ма где, ма кад, и само је оно лепо, добро, истинито, што је потребно ма чему, ма где, ма кад; оно, што ничему не треба, не може

бити ни лепо, ни добро, ни истина; оно нема корена, по томе нема живота, те га и не може бити. Везујући се везама зависности за све више ствари, човеку треба све више ствари, све му више све ствари постају потребне, и по томе на све већи број ствари, на све шире кругове шири лепо, добро и истинито. Човеку треба лепо, добро, истинито, и тим идеалним потребама везује се он за све више ствари, а пошто све *ствари, све што* постоје, постоје за то, што су потребне, а пошто све оно што је потребно јесте и лепо, добро и истинито, то ширећи круг потребнога, т. ј. ширећи круг лепог, доброг и истинитог, историски ум све више сужава кругове смешног и глупог, лажног и злог; увиђајући све више, да све оно, што је постојало, што постоји, и што ће постојати, постојало је, постоји и постојаће за то, што је требало, што треба, и што ће требати да постоји — увиђајући то, све се више сужава круг онога, што има да се осуди, што има да се исмеје; све је у своје време и на свом месту лепо, добро и истинито, али само у своје време и на свом месту. Све што постоји, ма где и ма кад, постоји за то, што је потребно ма чему, ма где и ма кад; а да би било потребно, оно мора бити лепо, добро, истинито; по томе све што постоји оно је лепо, добро, истинито, јер је потребно и по томе сав прогрес ума јесте у томе, да открива истину, т. ј. да открива лепо и добро у стварима, и да брише заблуду, т. ј. да уклања ружно и зло из ствари, те ће човек све више ширити круг љубави своје на све ствари у свима просторима и свима временима, јер ће му свака ствар бити лепа и добра, у своје време и на свом месту.

Тако је процес везивања, континуизације, један од најдоцнијих процеса, кроз који пролазе ствари, једна од последњих фаза њиховог живота.

8. — Тако, услед везивања ствари, као последице њихове континуизације, оно, што је било *активно, постаје пасивно*; све се више увиђа, да су људи у историји само мртва слова у једној књизи, коју судба пише, да све оно, што они мисле, раде у њима мисли и ради нека виша сила, далеко од њихова знања и њихове воље; *смер постаје средство*; државе, народи и науке данас су од највиших смерова људских, а све се више увиђају само као средства човечанства и ума његова; *целина постаје део*; фамилије, племена и народи од првобитно самосталних целина постају у процесу историје само делови већих целина, те првобитно самостални *органи* постају само *органи* већих организама, те првобитно *независно постаје зависно*; племена и народи, науке и философије првобитно су независне целине, као што је и све поједино, које се издвајало из општег, тежило да буде независно од свега другог и тек доцније, борбом и даљим процесом историје, све те ствари постају зависни делови и органи већих целина, везујући се за живот целине и његове потребе; *удаљено постаје близу*; поједине класе народа и

друштва, које су у првим временима живота њихова далеко једна од друге, све се више приближују, као и народи један другом, као и времена у историји; као и човек природи и теорија пракси и животу; *место одбијања настаје приблачење*; непријатељство и мржња јесу прве изјаве живота првобитно самосталних целина — фамилија, племена, народа и тек везивањем у једну целину везама зависности круг љубави човекове све се више шири на све већи број људи и ствари; као што место страха од бога настаје све више љубав његова и према њему; *затворено постаје отворено*; свако племе, сваки народ и свака класа друштва, свака религија, философија, литература и наука, постоје првобитно за себе, као затворене целине, не трпећи утицај с поља, нити вршећи утицај на поље, а све јачим и даљим везивањем све се више отварају једна другој; *тип постаје егземпляр*; све поједино — богови, религије, философије и науке, фамилије, класе, племена и народи — првобитно је било и тежило да буде тип свему другом; у свакој науци сваки факат, сваки појав, свака идеја били су прво засебни типови, самосталне вредности и целине, а везивањем у све веће целине, све те поједине ствари силазе с висине типа и постају само егземплари, примери, факти једног све вишег типа — принципа, само поједине копије једног јединог оригинала, поједини тонови једне једине хармоније; данас су и земља и сунце само егземплари неког далеког типа, само факти једног узвишеног принципа.

XXIII

Везивањем свих појединих ствари у једну једину велику целину, свака поједина ствар долази на своје право место и у своје право време, свака ствар добива одређене границе простора и времена, величине и количине, снаге и трајања, и по томе смисла и вредности према другим стварима у тој целини. Тако процес везивања свих ствари у једну једину велику органску целину води процесу пропорционизације ствари, у коме је ход од диспропорције ка све већој и тачнијој пропорцији.

Везивањем свих ствари у једну велику органску целину, и тим увођењем све већег континуитета међу стварима, свака ствар до-

лази на своје право место и у своје право време, свака ствар добива одређене границе у простору и у времену, свака ствар своди се на праву меру своје вредности, према својој величини, количини, снази, трајању; и обрнуто, да би се све ствари везале у једну велику органску целину, да би свака ствар била потребан део и орган те целине, да би свака имала вредности за целину и за све остале делове, и да би добро сваке од њих зависило од добра целине и добра свих других делова — да би се дакле све ствари везале у једну велику органску целину, свака ствар мора заузети своје право место међу другим стварима, мора долазити у своје време, мора дакле имати одређене границе у простору и времену, мора имати одређене границе своје величине, снаге и вредности, које не сме прелазити без штете по друге делове и органе те једне велике целине; вредност, потреба и право сваке ствари морају бити пропорционални њеној величини и количини, снази и трајању, и обрнуто, величина и снага сваке ствари морају бити пропорционалне њеној вредности, њеној потреби и потреби ње. Тако из првобитне борбе сваке поједине ствари о превласт над другим стварима резултира пропорција и равнотежа ствари, у којој ни једној није дата искључива премаћ и превласт над другим стварима, у којој свака ствар добива своја права и своје дужности, одређене границе своје вредности, величине снаге и трајања и своје право место у простору и времену. Тако везивање ствари води *пропорционизацији ствари; и у процесу пропорционизације јесте ход од диспропорције ка пропорцији*. Тако пропорционизација ствари у свима просторима и временима постаје један од великих задатака научне историје.

1. Данашња пропорција ствари у козмосу резултат је дуге борбе козмичких снага и тела међу собом; тек после многих борба, реметења, рушења и пропадања, после диспропорције снаге и величине, поједине планете, које је сунце одвајало, заузеле су најпосле своја права места у сунчевом систему, према својој величини, и кад су тангенцијална и гравитациона снага дошле у равнотежу, настало је стање пропорције у козмосу, последњи и највиши ступањ општег процеса. И пропорција ствари на земљи дошла је тек после многих рушења, колебања и пропадања, пошто су њене основне снаге дошле у одређене границе и тим у равнотежу, те је пропорционизација ствари на земљи само даља консеквенца и рефлексе пропорције ствари у козмосу; сав живот земљин, нижи и виши, неоргански и органски, социјални и духовни, јесте пропорционалан количини топлоте и светлости, коју земља добива од

сунца, а та количина топлоте и светлости пропорционална је удаљењу земљином од сунца и њиховим респективним величинама; друкчија пропорција тих ствари донела би са свим друкчију пропорцију свих ствари на земљи и свега живота њеног. Овакав органски, социјални и духовни живот, као што је на земљи, такав мора бити због тога, што земља стоји тако према сунцу, као што стоји. Тако је живот у козмосу ишао од диспропорције ка пропорцији; почео је превагом топлоте над гравитацијом, док нису обе те основне снаге дошле у равнотежу и то стање пропорције јесте данашње стање козмоса.

2. И органски живот иде од диспропорције ка пропорцији. Прве животиње на земљи имале су непропорционално развијене органе и отуд њихова незграпност и монструозност, и са све већом пропорционизацијом органа и животиње постају све савршеније; што који орган више превлађује над другима, тим је све већа диспропорција. Тако ја биљка још сва само уста, она сиса и кореном и лишћем; тако су и инсекти у стању ларве само уста, стомак и утроба, а што се више иде у реду животиња отвор се све више сужава, стомак и прева све више заузимају своје право, ниже место; тако инсекти и тице дишу целим телом; дисање њихово простире се до система костију, дисање код њих претеже над варењем. И свуд на првим ступњима развитка органи се развијају диспропорционално; диспропорција је свуда први ступањ живота. Код човека у утроби главну масу зачетка чини прво глава с вратом, уз коју остали труп долази још без удова, као кратак и мали доњи део; за тим расте труп у односу према глави, и јављају се прве клице удова, који су у односу према дужини трупа с почетка веома мали, јер глава и врат износе тада по маси још најмање половину целог тела; и руке су с почетка за половину дужине трупа, док ноге једва достижу једну трећину дужине трупа и тек доцније после рађања опада све више превага главе с вратом, док у зрело доба сви су органи пропорционално развијени и достижу праве границе своје величине. Тако и органи дисања и варења у зачетку су још и сувише мали према другим органима, и тек после рађања они се шире и снаже и заузимају своје право место у економији тела; тако и други органи у прво доба живота много су већи или мањи од своје праве мере, и тек доцније поступно долазе до праве пропорционалности према осталим органима и према целом телу, до праве мере своје величине и своје снаге; глава, срце, црна дигерица у прво доба живота, много су већи према осталим органима, и тек доцније достижу праву меру

и границе своје величине, достижу праву пропорцију; однос тежине мозга према тежини тела иде код животиња до пропорције 1:37000; код човека је тај однос 1:36, као што је код човека и маса кичмене мождине много више потчињена мозгу, него код икоје друге животиње.

3. Диспропорција је први ступањ и у психичком животу; у прво доба живота човекова превлађују чулност и фантазија над разумом, и тек доцније у зрело доба фантазија и чулност сузбијају се у своје праве границе и разум заузима своје место у области душе; тако исто у прво доба страх, гроза и мржња превлађују над сажаљењем и љубављу; превлађује осећање и снага његова над мишљењем, и тек у зрело доба све добија своје право место и потискује се у своје праве границе.

4. Диспропорција је први ступањ и социјалног живота. И у друштву људском, како је који елеменат настајао у живот и почео се развијати, он је превлађивао и претезао свима осталим, живео и развијао се на рачун свих осталих, тежећи да угуши и уништи све остале елементе, и тек доцније сузбија се сваки у своје праве границе простора и времена, величине и снаге, као што код детета у утроби у прво доба глава има несразмерну превагу над целим осталим телом, тако и у првим друштвима и на првим ступњима сваког друштва политичка глава има несразмерну превагу над осталим елементима друштва, по положају, власти и богатству; код свих античких народа и у првим временима модерних народа, власт, богатство, образованост, сва добра и тековине људске биле су непропорционално распоређене на поједине елементе друштва; све богатство, сва власт и образованост били су само код виших класа, код ратника и духовника, народ није имао ништа од свега тога, никаквих социјалних права и тонуо је у мраку сиротиње и незнања. Како се који политички елеменат јавља, он је претезао и тежио да претегне над свима осталим — и монархија и аристократија и демократија; свака аристократија сваког народа тежила је да приграби себи сву власт и од монарха и од народа; сваки монарх тежио је да узме сву власт и од аристократије и од народа, и свака маса народа, кад год се у ком народу уздизала, тежила је да обори и монархију и аристократију; отуд непрестана досадања борба тих социјалних елемената у историји, пошто је сваки од њих хтео да живи на рачун других и од преваге једних, или једног од тих елемената, сваки народ добива друкчију историјску боју, и отуд потичу све разлике у његовом социјалном и историјском животу.

Прва слобода, која се јавила у људском друштву, постојала је и живела на рачун једнакости људи; по томе је прва слобода била привилегија само виших класа; маса је тонула у ropcтву; и прва једнакост у људском друштву постала је и постојала је на рачун слободе свих — пред апсолутном влашћу монарха и закона.

Круг фамилије био је првобитно веома широк, обухватајући цело племе, у коме је владала брачна заједница између оба пола, и сукцесивним искључавањем најпре ближих, за тим даљих сродника, остаје најзад један пар, који и данас чини фамилију; и првобитно у тој фамилији тонуо је сваки појединац; фамилија је одређивала права и дужности сваког појединца; изнад и изван фамилије није било ничега вишег и светијег за појединца, она је гушила сваку слободу и кретање појединца, као што су доцније интереси племена и народа били највиши интереси сваког појединца и претезали над свима другим интересима човековим. Тако и код племена, постајући превагом појединих фамилија над другима, претежна и победна фамилија развијала је племенски живот на рачун живота и боје свих других фамилија. И код народа, постајући превагом појединих племена над другим племенима, победно племе живело је и развијало се на рачун свих других племена у том народу, приграбив себи сву власт, све имање и сву образованост и дајући свој тип и своју боју другим племенима.

И сваки народ у почетку свог живота тежио је да рашири своју владу над другим народима, освајањем и покоравањем и да само за себе задржи све изворе богатства и културе и сву власт, и тек доцније се поједини народи сузбијају у своје праве границе, пропорционалне њиховој величини и снази.

И свака држава у прво доба развијала се само на рачун свих других елемената друштва, на рачун слободе, правде и једнакости људи; она је у првим временима одређивала све стране и правце живота људског, и гушила све друге снаге; у старо доба човек је са свим тонуо у грађанину, и тек у модерно доба, са све већом зрелошћу социјалног човека, човек почиње тражити своја права од грађанина државе и тиме ауторитет државе сузбијати у његове праве границе. — Тако су и први закони у друштву људском, у првим друштвима и на првим ступњима сваког политичког друштва ширили своју владу над свима странама и правцима живота људског, задирући и у оне сфере, у које друштвени закони не могу улазити; у првим државама закони су све обухватили, све уређивали и предвиђали, приватни живот сваког био је

одређен законима, и тек доцније, поступно сужава се и смањује ауторитет закона, добијајући своје праве границе и ограничавајући се на само извесне сфере живота човекова, остављајући друге слободне.

5. Диспропорција је први ступањ и у животу духа и ума људског. И у процесу духа људског, како се који елеменат јављао, он је превлађивао над свима осталима, гушећи остале и развијајући се на њихов рачун. У прво доба живота ума људског религија је била аутократ; она је једина све одређивала у животу народа и људи, њеним одлукама покоравало се безусловно све; и прво код Грка, па доцније код модерних народа у зрелије доба, њихова религија се све више повлачи у своје праве границе, уступајући места философији и науци поред себе. И философија и наука у прво доба свога живота тежиле су да рашире своју владу над свима областима живота, људске душе и духа, хотећи освојити и област религије и хотећи разумети све; стара философија била је наука о свему, *scientia rerum divinarum et humanarum*, хотећи да продре и у ону област, коју је историја духа људског оставила само религији и у области потоњих наука; она је тежила да позна апсолутно. И свака наука, како се која сукцесивно јављала, она је продирала и у области религије и апсолутнога, и у области свих других наука и тек доцније свака наука силази у праве границе своје величине, уступајући место религији, философији и другим наукама поред себе и у праве границе своје снаге. Хемџа је прво тражила философски камен, еликсир живота, нешто апсолутно, које се не може наћи; питања прво психологије јесу о принципима, о првом узроку, о супстанцама, шта је душа, одакле долази, куда иде, је ли бесмртна и т. д.; математика у прво доба испитивала је принципе и аксиоме, шта је количина, мера, време, простор; прва физика испитује, шта је материја, шта је природа, шта је кретање, сила, спољњи свет, шта вреде наша чула, може ли се њима поверити; прва питања биологије јесу природа и постанак живота, шта је живот; прва етика испитивала је шта је то добро по себи, и т. д. Тек у модерно доба поједине науке улазе све више у своје оштро обележене границе према другим наукама и у границе моћи сазнавања, не прелазаћи их више; тако је психологија данас само наука о психичким феноменима; тако биологија и физика и друге науке испитују данас само факте и секундарне узроке, не упуштајући се више у испитивање примарних узрока, који су ван граница људског разума, и испитују само ствари и појаве пропорционалне снази људског разума.

Тако тек после многих узалудних покушаја и напора повучене су границе људском разуму и све ван тих граница напуштено је као непропорционално моћи људског сазнања и разума. И пошто је пропорционизација последњи и највиши ступањ општег процеса, то постављање граница свему, па и моћи ума људског, карактерише зрело доба историје ума људског. Детињи ум не зна границе ничему; оно не зна за пропорцију ничега, па ни снаге своје; као што би дете хтело све да поједе, тако и ум човеков на првом детињем ступњу хтео би да разуме све и као што се дете маша руком за месец, тако се и човеков ум на детињем ступњу маша проблемом који су далеко изван граница моћи његове.

И свака теорија и идеја, како се која у историји наука јављала, тежила је за апсолутном владом над свима другим идејама, теоријама и принципима у једној науци и у свима другим наукама, хотећи само она да разјасни и протумачи све факте и појаве у области своје науке и свих других наука и свака је у прво доба свог јављања у историји тежила да негира и обори све друге идеје и теорије и тек доцније повлачи се свака у своје праве границе моћи и величине и уступа место и другим теоријама и идејама поред себе. Тако у хемџи на развалама флогистичке теорије дигао се оксиген до супрематије над свима другим елементима; тако се у астрономији принципом гравитације хтело да протумаче све фазе козмичког процеса, док је гравитација само један моменат козмичког процеса; тако и у геологији вода на рачун ватре, тако у биологији и геологији еволуција на рачун теорије катастрофа и револуција, стварања и непромењивости; принципи еволуције тежи данас да продре и у оне области у којима еволуције нема. Тако је и првобитни човек, гледајући у себи центар ствари, ширио владу зла над целом природом, пошто му је цела природа била непријатељ и тек доцније све већим разумевањем сужава појам зла само на друштво људско. Тако поједине теорије и принципи у наукама и философији све више уступају место и другим теоријама и принципима, пошто саме појединце, за себе, немају довољно снаге да разумеју све и да им за то треба помоћи од осталих теорија и принципа; и све те поједине идеје и теорије, које су у прво доба тежиле за апсолутном владом, ширећи је на области свих других, постају у историји ума људског само факти, само поједини мменти општег процеса ума људског. Тако су првобитно чула хтела да разумеју све не допуштајући разуму никаква права и разум је тежио да продре у област чула негирајући њихове резултате и неверујући им; тек Кант признаје права чула поред права разума

и права разума поред права чула, дајући свакоме своје место и своју вредност, као што је тек Кант одредио границе појма мишљења, који се у први мах, код Декарта, Спинозе ширио на целу душевну радњу. И у прво доба само су поједини народи радили ради науке, претежући својим радом и уливом све друге народе, док се све више уводи равнотежа и пропорционалност у раду на наукама међу народима.

6. И у васпитању претезале су прво поједине стране и снаге људског бића и до хришћанства, а и хришћанство тражило је само васпитање духа човековог и то у религиозном правцу, док је васпитање тела, као нечега непријатељског духу, било са свим занемарено и тек доцније угледом на Грке и Римљане почела се у васпитању обраћати пажња и на тело; као што је у првим временима главни задатак наставе био само у механици памћења без обзира на разумевање и тек модерно васпитање тежи да да места свима странама и снагама људског бића, тела, душе и духа, тежећи уједно да васпитање рашири и распореди на све класе друштва.

7. И прва фаза све уметности јесте диспропорција, безмерно и колосално, инспирисано религијом страха од злих божанстава; најстарије слике богова јесу наказног лица, колоси и чудовишта, и тек после долазе природне, лепе, пропорционалне слике богова и светаца, као што су и у процесу органског живота монструми и колоси претходили леним, пропорционалним формама данашњих животиња. И како се која уметност јављала, она је претезала над свима другима, гушећи их и не дајући им места поред себе, као што у оријентално доба архитектура превлађује над свима другим уметностима, а скулптура и сликарство само јој служе без икакве самосталности; као што су и у појединим епохама историје превлађивале и поједине форме појезије.

Тако на свима странама човековог историјског живота сваки поједини елеменат тежио је да претегне над свима осталим владом, величином и значајем; сваки од њих сисао је у своје време сву снагу људску свог времена и свога народа; сва добра и тековине људске гомилане су првобитно само на појединим странама и тек доцније настајањем у живот и дизањем и других елемената, сваки од њих добијао је своје праве границе у простору и времену, пропорционално својој величини, снази и вредности.

8. *Последње диспропорције.* Тако је диспропорција прво стање ствари на свима странама живота, прва фаза процеса пропорционизације и резултати диспропорције свуд и увек били су борба, хаос и анархија, зло и болест, насиље и ропство, заблуда, неправда

и неразум, распадање и пропаст. Сва борба у козмосу, рушења и реметења долазила су од преваге топлоте над гравитацијом, као што ће и распадање данашњих козмичких система настати са превагом гравитације, као што су све борбе и револуције у првим временима живота земљина долазиле од сукцесивне преваге појединих снага њених једне над другима, као што су ропство код античких народа, неправедност и слабост њихових државних друштава, њихово распадање и пропадање, долазили од непропорционалног распореда права и дужности и добара и тековина људских — образованости, богатства и власти, које су биле нагомилане само на једној страни, биле привилегије само виших класа, док су много већи делови друштва били искључени из њих, те су и темељи античких друштава били врло уски, те и зграде њихове превртљиве.

9. *Последње пропорције.* И тек онда кад је свака ствар заузела своје право место у простору и времену поред других ствари, кад су свакој ствари повучене праве границе њене величине, трајања, снаге и вредности, онда настаје равнотежа, мир, хармонија целине. Пропорционизација ствари водећи равнотежи, миру и хармонији доноси све лепо и свако добро, доноси истину, слободу и правду. По томе лепо и добро и истина и слобода и правда и љубав нису самостални принципи, који постоје за себе, себе ради; они су само последице и резултати једног вишег принципа, принципа пропорције, који је опет само један моменат општег процеса. А пошто се у прогресу цивилизације врши процес пропорционизације, то прогрес цивилизације све више доноси лепо и добро, истину и слободу, правду и љубав. А пошто је у природи већ достигнут тај највиши моменат општег процеса — моменат пропорције, док је он још далеко пред човеком у његовој историји, то само још човек тежи њему, тежи лепом и добром, истини и слободи, правди и љубави; њих нема још само код човека, у људском друштву.

а) Први резултат пропорционизације свих ствари јесте *једна једина целина*. Догод поједине ствари, поједине снаге и појави претежу над другима, ту још нема целине; ту има само појединих ствари које се шире и снаже на рачун других ствари и тек онда, кад свака ствар заузме своје право место у простору и времену поред свих других ствари, настаје живот целине; да би било целине ту морају бити све ствари, а да би оне ту биле све, не сме ни једна заузимати место и других ствари, не сме се ширити даље преко својих граница; дакле да би било целине мора бити про-

порције; где нема пропорције, нема целине; целина је резултат пропорције.

Пошто се човек све више везује за све већи број ствари, одређујући вредност све већем броју ствари, те зависећи од све већег броја ствари, све ствари постају поједини делови човековог живота у времену, поједини моменти његове историје; по томе су све ствари само поједино, само делови једне велике целине, те ни једна поједина ствар није и не може бити потпуна целина за себе. По томе ни сунце, ни његове планете, ни поједине козмичке, хемиске и физичке снаге, ни земља, ни биље ни животиње, ни поједини људи ни поједини народи, ни поједине религије ни философије ни науке, ни поједина времена ни поједине идеје, ни хаос ни ред, ни гравитација ни еволуција, ни пропорција ни хармонија — нису целине; све су то само поједини делови једне велике целине — историје човека и ума његова, само поједини моменти историског процеса ума људског; само историја ума људског јесте целина, све остале ствари само су поједини моменти, делови и органи те велике целине и само у тој великој целини свака ствар заузима своје право место, поред других ствари у простору и времену, према својој вредности, снази, величини, трајању и само се у тој целини може видети вредност сваке поједине ствари, од највеће до најмање. Тако је историја сваке поједине ствари само један моменат целе историје; историја козмоса само је један део историје ума људског.

Тако је све поједино само зависан моменат и део; све поједино зависи од свега другог појединог, зависи од целине; *зависност* свега појединог јесте последица целине, те је и сваки догађај у историји узрок потоњег и последица претходног, сви су везани међу собом везама зависности, те ни један није самоосталан и независан од других догађаја, као и ни једно доба историје од других.

И само у тој великој целини историје људског живота може се видети *правилност* и *законитост* свега; само се у тој великој целини може видети да сви потреси и преврати, све револуције и ратови онолико исто ремете ток и законитост историје, колико штампарске погрешке кваре смисао целе књиге, колико брда и планине кваре округлину целе земље.

И само у тој великој целини долази се до правог и сталног *мира*, пошто мир није ништа друго него правилно, законито, хармонично, пропорционално кретање свих појединих делова целине.

б) Пошто свака поједина ствар зависи од других ствари, то ни једна поједина ствар не може постојати и живети без других ствари, без везе са другим стварима, те се по томе ни једна ствар не може разумети без њене везе с другим стварима, сама за себе и по себи; те неразумљиво значи не везано, усамљено, те разумети значи с једне стране везати; свака ствар може се разумети само из њених веза са свима другим стварима, само као део једне целине; а пошто је човек везан са свима стварима и пошто је човек цео само у историји, то је само у историји човека целина, те се свако и све поједино може потпуно разумети само из историје човека и ума његова, јер се само целина може разумети. По томе *разума* има само у целој историји човека и пошто само у њој има потпуног разума, то само у њој има, само у њој може бити потпуне *истине*. А пошто целина само тако може бити ако је састављена из свих појединих делова, то пошто је само у целини историје потпуна истина, то и сваки поједини део те целине има само поједини део те целе истине; свака поједина ствар као део те једне велике целине, јесте и један део те целе потпуне истине и само један део целе истине. По томе све поједино само је поједина истина, само је део истине, те ништа поједино није цела истина; по томе све поједино јесте истина само у појединим временима и на појединим местима; све поједино јесте истина само у одређеним границама простора и времена; чим пређе границе свога времена и свога простора, у свако друго време и на сваком другом месту оно постаје заблуда; по томе све поједино јесте истина само у своје време и само на свом месту. Пошто су све религије, философије и науке, све идеје и сви принципи само поједини делови велике целине историје ума људског, то све идеје и сви принципи, све религије, философије и науке имају у себи само поједине делове целе истине историје; оне су истините само у своје време, само на свом месту у целини историје, чим пређу границе свога времена оне постају заблуда; ни у једној теорији и идеји, ни у једном принципу није цела истина и пошто су они само поједини делови целе истине, то су они истинити само у појединим временима и само за поједина времена, за сва остала времена они су заблуде, те чим која идеја пређе границе свога времена и свога места и тежи да важи за све просторе и за сва времена, она постаје заблуда. Тако је принцип гравитације заблуда за прва времена постајања козмоса, принцип тихе и поступне еволуције јесте заблуда за прва времена живота земљина, као што је принцип катастрофа и револуција заблуда за данашње време њена

живота; принцип хаоса јесте заблуда за данашње време, а истина је за прва времена сваког живота, као што је и принцип пропорције и хармоније заблуда за прво време живота сваке ствари; принцип неједнакости и ропства, сталежа и каста јесте заблуда за данашње доба, као што је и идеја браства и једнакости заблуда за цело античко доба; идеја једног бога истина је данас, док је политеизам био истина свима примитивним и античким временима.

Пошто су све идеје и сви принципи само поједини моменти процеса историје ума људског, то ни једна идеја не сме добити првласти над осталим идејама, она не сме важити у свима временима и у свима просторима; да буде истина она може и сме важити само у поједино време, само у своје време и само је у своје време истина. Примитивном човеку и детету заблуда је да се земља обрће око сунца, а истина им је да се сунце обрће око земље, док је данашњем обавештеном, зрелом човеку заблуда да се сунце обрће око земље; хелиоцентрика је истина само у једно, у извесно време.

С друге стране пошто је само целина истина, пошто се само целина може разумети, то све поједино има разума, истинито је, има смисла само онда и само донде кад је и докле је целина; чим престане да буде целина за себе, чим постане само део, орган веће целине онда се може разумети, може му се видети смисао само из те целине; за себе, одвојено од те целине оно је заблуда, јер се само за себе не може разумети. И пошто су сви народи, све религије, философије и науке, сва времена, постали од самосталних целина само делови велике целине историје ума људског, пошто се само у историји може видети све што је постојало и што ће постојати, то се само у целој историји човека може видети истинитост и смисао свега; у једном времену, у једној садашњости то се не може видети; гледано из појединих времена, из једне садашњости све друго што не постоји у то време јесте заблуда. Данашњем добу заблуде су геоцентрика, ропство, касте, политеизам, племенски живот, а то су све истине, све су то биле истине у своје време, а да су биле истине може се видети само из целе историје човека и ума његова.

Тако је све поједино истина само на свом месту, само у своје време, само у одређеним границама простора и времена; по томе да би се нешто разумело, да би имало смисла, да би било истинито оно мора имати граница. И не само што ум људски може да разуме само оно што има границе, не само што је ограниченост ствари један од услова да се оне могу сазнати и разумети него

и ум људски може само за то да разумева ствари што и његова моћ има граница у простору и времену; ограниченост ума човека јесте други услов његове моћи сазнавања и разумевања; само за то човек зна и разуме нешто што само нешто зна и разуме; кад би знао све он не би знао ништа. Догод је детињи ум човеков кушао да сазна и разуме оно што је безгранично и бесконачно, докле није могао ништа сазнати и разумети; чим су моћи ума човека постављене границе дошло се до истина о свету и о човеку. По томе разумети неку ствар значи наћи јој право место њено у простору и времену, поред других ствари т. ј. наћи праву меру, одредити праве границе њене величине и снаге, њене вредности и потребе; и пошто је у природи свака ствар и свака снага заузела своје право место у простору и времену међу другим стварима, то је човеков ум и пре и лакше разумео природу и нашао законитост у њој него у друштву људском и у историји његовој, где ствари и снаге још нису пропорционално распоређене и где многе ствари заузимају место, време и вредност које им не припада и не заузимају оно које им припада према њиховој величини, снази и вредности. По томе истина јесте постављање тачних граница стварима у простору и времену; што су те границе тачније, тим је истина виша. Тако је хелиоцентрика виша истина од геоцентрике, јер поставља тачније границе земље, њене величине и снаге према сунцу и космосу; док геоцентрика пушта земљу да пређе границе своје величине, снаге и вредности према космосу и његовим телима; тако је десцендента теорија виша истина од теорије стварања, јер поставља тачније границе човека и његове вредности према другим животињама и стварима у природи, док теорија стварања пушта човека да пређе границе своје снаге и вредности према другим животињама и стварима у природи; тако је општа слобода виши принцип од парцијалне слободе, од ропства, јер само у слободи може сваки човек и свака ствар у друштву заузети оно место које му припада по вредности и снази. По томе заблуда није ништа друго него непознавање тачних граница ствари; по томе је заблуда само један део истине, парцијална истина; заблуда је непотпуна истина, истина нижег ступња и тако заблуда стоји према истини као дете према зрелом човеку, који је прошао фазе детињства и младости; као дивљак према цивилизованом човеку, који је прошао фазе дивљаштва и варварства; и дивљак је човек, само непотпун човек, човек нижега ступња; заблуда је примитивно доба према модерном, заблуда је племе према народу, заблуда је народ према човечанству. Тако је свака заблуда само једна фаза

истине; тако је свака истина пропорционална свом месту и свом времену и само је тако истина, ако је пропорционална свом месту и свом времену. До данас у историји било је само Египћана и Грка, Инглеза и Француза, дивљих и цивилизованих, политеиста и хришћана и мухамеданаца и будиста, слободних и робова, обрађених и простих, племенитих и неплеменитих; само су они градили историју, само су се они видели у историји; човека није било, човек је још и данас заблуда; идеја човека може бити истина само у целом човечанству, само се у човечанству може бити човек.

Не само да је све поједино истина само у своје време, пропорционално свом времену, него је све поједино истина и само на свом месту. Хелиоцентрика је истина само за ум, за чула она је заблуда; геосцентрика је истина само за чуло, за ум она је заблуда; заблуда је кад се човек попије на висину богом изабраног и нарочито створеног створа, истина је кад човек заузме своје право, ниже место, поред других ствари и животиња; заблуда је кад земља заузме центар васионе, истина је кад земља заузме своје место поред других планета сунчевих; заблуда је кад се бог стави близу људи да слуша и услишава њихове ситне жеље и молбе и да растерује њихове ситне бриге; истина је кад се бог стави на своје место, далеко од човека и његових молитава; заблуда је хришћанство код дивљака, заблуда су фетиши код цивилизованог човека.

Тако је свака заблуда истина у своје време и на свом месту; свака је истина заблуда кад дође у невреме, пре или после свог времена и кад дође на друго место; заблуда је превласт једне ствари, једног дела, једног органа, једног времена над другим стварима, деловима, органима и временима; заблуда је кад један део хоће да буде целина, кад један орган хоће да буде организам, кад једно време хоће да одређује вредност свима другим временима, према себи и својим потребама; заблуда је диспропорција снаге, величине и вредности појединога; заблуда је истина која има вредности, снаге и живота само за једно извесно време, за један простор, за један народ и т. д. По томе што су једној идеји уже границе времена и простора у којима влада, то је она више заблуда; што су јој шире те границе, што влада у већим просторима и у дужим временима, тим је она више истина, тим се све више пење до принципа, који проводи *морање* кроз области факата и појава; што у некој идеји има више *мора*, тим је она више принцип, тим је она виша истина. По томе што нека ствар више мора да буде, тим је она више истина, траје дуже време, захвата

више простора и има више снаге; што нека ствар мање мора да буде, што је више може бити и не бити, тим је она мање истина а више заблуда, тим мање времена траје, мањи простор заузима, мање снаге има. Тако су племена и народи заблуде према човеку, планете и сунца заблуде су према вечности. Тако у слободи, племенитости и разумности једних људи и у неслободи, суровости и неразумности других људи има више истине, него у браству и једнакости свих људи; у природности свега људскога има више истине него у цивилизацији; у суровости, грабљивости и животињству људском има више истине, него у хуманости и љубави људској. И хуманост и љубав, и правда и слобода, и браство и једнакост људи јесу заблуде, због тога што у историји душе и духа човека оне имају само уске границе простора и времена, што важе само за поједино времена историје, само за поједино места душе човекове. Тако су крсташки ратови заблуда, монотеизам је истина; њих није морало бити, док се монотеизам морао јавити.

Пошто су све поједине ствари, поједине идеје, народи и времена само парцијалне истине, само делови једне веће истине, то је права и потпуна истина само у целини, само у целој историји ума људског и само та потпуна и цела истина спаја и мири све заблуде међу собом, у себи и са собом, дајући свакој њено право место у простору и времену. По томе права истина није ништа супротно заблуди; процес истине јесте процес минимизације заблуда, да би све имале места у одређеним границама целине. Истина је само једна, непромењива, постојана, вечита, те све што је пролазно није потпуна истина; по томе истина није ни код једног човека, ни код једног народа, ни у једној религији, философији, науци, ни у појединим временима, ни у појединим просторима; истина, највиша, до које ум људски може доћи јесте само у целој историји човековој, јер пошто је вечитост један од атрибута истине, то све пролазно и пропаљљиво јесте више мање непотпуна истина т. ј. више мање заблуда; права и потпуна истина мора важити за све просторе и за све времена, те је све поједино више мање заблуда — поједини народи, поједине религије, философије, науке.

Пошто су тако разум и истина само у целини и пошто је целина резултат пропорције, то истине и разума може бити само онде и онда где и кад има пропорције; што је тачнија пропорција тим има више истине и разума; где нема пропорције нема разума, нити се може разумети. Тако су разум и истина други резултат пропорције.

в) И свако *добро* јесте само у пропорцији; све је добро на свом месту и у своје време, у одређеним границама времена и простора: свако поједино добро јесте добро само за поједино време, за поједини простор; чим пређе своје границе времена и простора и тежи да се и даље одржи оно постаје зло. Деспотизам и неограничена влада појединих личности добро је за незреле народе, јер их само то навикава на покорност, један од основних услова социјалног живота, а код зрелих народа они постају зло, пошто је ђуд појединих личности и сувише слаб ослонац за велика и тешка тела зрелих народа. Добро је што је примитивни човек био лукав, суров, грабљив, себичан, јер се само тим оружјем могао тада одбрани и одржати; код зрелих, цивилизованих људи те стране душе, постајући све више зло, уступају пред хуманост и љубављу; хуманост би примитивним људима доносила само зла, данас она доноси све више добра. Добро је што мало дете није свесно живота, његових болова и мучних бораба, јер свесно тога не би могло расти и напредовати, а кад зрео човек није свестан шта му у животу и друштву треба чинити, зло је и за њега и за друштво његово. Свест је зло за прве ступње живота, добро је за зрело доба; зло би било да је примитивни човек био свестан, да је он остављен самом себи и да око њега нема никаквих духова и божанстава који се брину и боре за њега и који се могу умилостивити у његову корист, јер му та свест не би дала да икад изиђе из мрака животињског живота; добро је што у све зрелије друштво људско све више продире свест да је човек остављен самом себи, да је бог далеко од људских молитава и жеља и тиме је човек све више упућен на људе, те се људи све више приближују један другом. Ропство је добро за незреле народе и за прва времена цивилизације, јер је само оно омогућило негу цивилизације и образованости у првим државама, а ропство је зло за зреле народе. Слобода је зло за незреле народе; она је добро за зреле. Хришћанство је било зло за античко доба доносећи распадање античког друштва; данас је оно једно од највећих добара и на њему модерни народи зидају велику цивилизацију човечанства, као што би и данашње социјалне идеје у античко доба доносиле само превремено распадање античког друштва и тиме само одложиле цивилизацију људску. Бруну и Галилеју, Виклифу и Хусу њихове су идеје панеле само зла, јер њихова времена нису била зрела за њих; истоњи проповедници истих идеја успевали су са спремнијим и зрелијим временом. У прва времена друштва људског освајачи су добротвори, данас су они злочинци. Добро је што полна зре-

лост настаје у доба кад родитељима још остаје да живе, да би могли своју децу одржити и васпити за живот и само тако може да се одржи људско друштво па и љуски род; кад би полна зрелост настајала пре или после било би зло; пре — испрела би брзо незрелу физичку снагу, после — било би доцган.

Тако је свако добро само у своје време добро; свако је добро пропорционално свом времену и само је онда добро кад је пропорционално свом времену.

Не само што је свако добро само у своје време добро, него је и свако добро само на свом месту добро и све је добро на свом месту. Свест је добра само код узвишених појединих умова; осветити данашњег обичног, просечног човека из масе друштва да су слобода, једнакост и братство заблуде донело би распадање модерног друштва, пошто сва цивилизација његова почива на тој заблуди, као што би и антички робови, уверени у слободу, браство и једнакост свих људи, брзо порушили све прве основе људске цивилизације. Добро је у друштву кад је сваки човек, свака снага, свака способност на свом месту; зло је кад људи и ствари заузимају места која им не припадају и не заузимају места која им припадају. Добро је кад једним народом управљају људи код којих су дубоко сталожени сви тежи елементи душе људске, страсти и слабости људске, зло је кад судбом једног друштва управљају људи обичне ниске душе, себични, сурови, лукави, залуради, грабљиви и страсни; зло је кад свест дође онде где је живот бујан и пун снаге, добро је кад свест дође код људи код којих се животињска топлота живота угасила.

Тако је свако добро само на свом месту добро; свако је добро пропорционално свом месту у простору и само је онда добро кад је пропорционално своме месту, које у простору поред других ствари заузима.

Не само што је свако добро добро само у одређеним границама простора и времена, него је добро и само у одређеним границама количине, величине и снаге. Извесна мера покорности, централизације, самоуправе, слободе јесте добро у друштву; пређу ли границе своје мере, покорност постаје сервилност и ропство, централизација доноси укоченост, слобода дивљу распуштеност и распадање друштва. Извесна мера ране и пића јесте добро; преко мере доноси зло, као што је извесна мера сваког лека добро, преко мере је отров. Чим који орган у човеку и који човек и која класа у друштву пређу границе своје вредности и величине, они исисају потребну снагу других органа, људи и класа и тим доносе

болест и зло. Брак је миреше животињства и социјалности, одређена граница животињства у области хуманости, одређена мера животињства повољна за живот и напредак друштва; полна распуштеност преко граница брака доноси распадање фамилије и друштва. У одређеној мери и границама егоизам свакога јесте добро за друштво; преко своје мере и граница јесте и доноси зла. Добро је кад је ослонац пропорционалан терету, зло је кад је ослонац слаб за свој терет; зло би било да је људској вољи и памети остављено рађање и умирање људи, варење, дисање, циркулација крви, уређење природе, њених снага и ствари, јер су човекова воља и намет и сувише танки и слаби клинови за тако тешке ствари, те су за њих и обешене само најситније и најнезнатрије ствари; његовој вољи и памети оставила је мудрост природе само оно што није преко потребно за његов живот и опстанак и што се може и поправити, ако се наопако уради. Све што мора и треба да буде, што не може бити и овако и онако, све то природа ради, те је све то и паметно; зла и несреће, глупости и смешне стране долазе само од човекове воље и памети. По томе ни историја човечанства није производ људске воље и памети, јер у њој не би било законитости кад би то била.

Тако је свака ствар добра само у одређеној мери количине, величине и снаге; добро је кад од сваке ствари има само извесна мера; свака је ствар добра само кад је пропорционална својој количини, величини и снази; добро је само кад од једне ствари има онолико, од друге онолико; добро је кад једних ствари има више, других мање.

Тако је свако добро добро само на свом месту и у своје време, у одређеним границама количине, величине и снаге; чим пређе те границе, постаје зло. По томе добро није ништа супротно злу, као што и истина није ништа супротно заблуди; добро је само ограничено зло, зло у границама, као што је и истина само ограничена заблуда; полна распуштеност кад се сузбије у границе, постаје добро, постаје брак; неограничена воља монарха постаје добро кад се ограничи законима и уставом. Зло је добро нижег ступња, као што је заблуда истина нижег ступња; зло је уско добро, добро само једног човека, једне класе друштва, једног народа, једног времена; за остале људе, класе, народе и времена оно је зло. По томе не само што се само у целини историје човекове може видети да је све добро, да је свака ствар добра у своје време и на свом месту, него се и само у целини, у целом човечанству може достићи највише добро, јер пошто је зло само уско добро — добро

само појединих људи, класа, народа и времена и пошто свако добро није ништа друго него растањено зло, зло распоређено на што већи број људи и времена, то се само у целом човечанству свако зло може распоредити на највећи број људи, свако зло може се само у целом човечанству свести на најмању меру, распоређујући га на највећи број људи, те по томе добро није ништа друго него минимум зла, рудименат зла; највише добро јесте најмања мера зла. Слобода је само најмања мера ropства — покоравање разумним законима, потчињеност и зависност раширена од једне класе друштва, једног народа, једног времена на све класе, све народе, сва времена, на све људе. По томе процес цивилизације јесте с једне стране умножавање добра, минимизација зла; прогресом ума свака ствар све више постаје добра, у свакој се ствари види све више добра.

г) И сав *морал* јесте само у пропорцији ствари; све морално само је резултат пропорционизације ствари. Као што је свако добро добро на свом месту и у своје време, тако је и свака врлина врлина само на свом месту и у своје време, и као што је добро најмања мера зла, тако је и врлина најмања мера порока, рудименат порока.

Најмања мера порока, то је највиши ступањ врлине. Пакостан, злурад човек не само што не жели добра другом човеку, него се радује злу другог човека, других људи; то је најужа душа људска, на најнижој тачки, то је најнижи ступањ врлине, љубав само себе, где се вредност свога ја претерује преко мере и тиме смањује мера вредности туђега ја. Виши ступањ од злурадости јесте завист; завидљив човек жели да неко други нема оно што већ има, њему је зло што види добро у другог. Виши ступањ од зависти јесте суревњивост; суревњив човек тежи да и сам он достигне и има оно што неко други већ има, не завидећи му на ономе што има; и најпосле племенитост је највиши ступањ; племенит човек радује се добру другог човека, не хотећи га за себе; то је највиша тачка социјалне душе човекове, најмања мера себичности; то је највиша врлина, где је порок себичности сведен на најмању меру; племенитост је рудименат себичности. — Тако је врлина самовољно и самосвесно редуцирање себе, вредности свога ја на праву меру према другим људима, према друштву; порок је немоћ познати границе своје величине, снаге и вредности према другим људима и стварима, те свако право поштење претпоставља извештај ступањ свести и интелигенције. Врлина је пропорционизација социјалне и животињске душе човекове; порок је превласт животињске душе човекове над социјалном душом његовом. Порок је волети само себе

само своју фамилију, само своју социјалну класу, само своје племе, само свој народ; врлина је кад се љубав према себи, према својој класи, према свом народу, рашири на све класе, на све народе, на све људе. По томе је врлина растањен порок, порок сведен на најмању меру; порок је уска врлина, нагомилана на једном месту. По томе праве врлине, правог морала не може бити ни у једној класи друштва, ни код једног народа и племена; праве врлине, правог морала може бити само у целом човечанству; само се у целом човечанству она уска љубав према себи, према свом народу може раширити на све људе.

Врлина је само у своје време. У цело античко доба патриотизам, љубав према свом граду, племену, народу, био је једна од највећих врлина; дизати славу, моћ свог племена на рачун свих осталих народа, у зрело доба човечанства, то не може бити врлина. У извесним временима мучење свога тела ради уображених потоњих награда била је велика врлина; зрелијем добу то може бити само грех. Суровост, лукавост, завидљивост јесу врлине примитивног човека; оне су мање зрелог човека.

Врлина је само на свом месту. Врлине детета и жене нису врлине и зрелог човека; врлине масе друштва нису врлине и аристократије његове.

По томе што је тачнија пропорција ствари, тим је више врлине, тим је мање порока, и пошто се најтачнија пропорција ствари може достићи само у целом човечанству, то се највиша врлина т.ј. најмање порока може достићи само у целом човечанству. Душа сваког човека јесте читаво друштво за себе у коме живе разна осећања, тежње, наклоности, страсти и боре се за превласт. Што је човек свеснији вредности сваког од њих елемената, душе, тим му је и савест виша; савест је она унутрашња снага, која пропорционира те разне елементе душе, која одређује вредност свакога од њих; те је савест врховни судија у борби тих елемената, који су често и сувише снажни да се у хуци борбе њихове чује њен глас. Савест је светлост, коју свест уноси у дубину и мрак душе људске. те праве савести не може никад бити без свести; да се буде савестан мора се прво бити свестан и само у целом човечанству светлост свести и снага савести могу раширити своју владу на највећи број људи. По томе право морално, као и право добро, не може бити код појединих класа, народа, времена; право морално јесте оно што важи у свима просторима и временима; правог морала може бити само у целом човечанству.

д) Пошто је све добро на свом месту и у своје време, у одређеним границама величине и трајања, количине и снаге, то је и све потребно на свом месту и у своје време, *све је потребно у одређеним границама простора и времена, количине и снаге*. Само онде и онда где има пропорције, т.ј. где има целине, свака је ствар потребна на свом месту и у своје време; где нема пропорције т.ј. где нема целине многе ствари нису потребне.

Све је потребно на свом месту и само на свом месту. Теорија, апстракција, разум, свест јесу потребе само малог броја људи од духа; маси друштва то су непотребне ствари; маси су потребне личности и заблуде да је воде и практичка памет за живот, увек су само велике заблуде дизале и кретале масе друштва људског; само велика заблуда браства, слободе и једнакости људске могла је дићи и покренути масу историског друштва људског и отворити епоху новог историског живота; свест је терет, те она и долази само великим душама довољно снажним да је могу поднети; обична душа човека и сувише је слаба за тај терет, те би брзо подлегла под њим. Човеку масе потребна је свест да је у његовом интересу да буде моралан и поштен; њему је потребно да разуме да ће само тако задовољити своје личне интересе, кад се његови интереси буду слагали с интересима друштва његовог. Обични, просечни човек никад се у својој уској души не може уздићи над својим сопственим личним интересима и пошто су интереси друштва, народа, човечанства и сувише високи и апстрактни, да би их он могао појмити и волети, то он само тако може бити моралан и поштен, ако се обавести да интереси његовог друштва и народа јесу и његови интереси. Потребни су непосредни интерес и корист, да би се човек масе кренуо у борбу за идеју; отуд човека масе крећу само религија, глад, новац, муке и страдања. Свака религија има посла с најближим и најнепосреднијим интересима човековим, у свима великим борбама, ратовима, револуцијама у историји, у којима су и масе суделовале, основни постреци њени били су или религиозна питања или друкчи распоред леба и имања, или ослобођење од насиља; велике идеје и теорије наука и философија нису никад требале маси; она се није никад за њих интересовала и борила. Само малом броју узвишених духова, који траже разума и мудрости у свету треба један бог; човеку масе треба увек много богова и светаца; религиозности масе потребне су спољне церемоније, сведи намазани на зидовима и даскама и њихове реликвије и те ствари задовољавају њену религиозност, а то све није потребно није може задовољити религиозност узвишених духова; њима треба друкчији

и виши бог; што је узвишенији дух њему све више треба бог, све му виши бог треба и све више само један бог. Потребно је да су људи неједнаки, јер иначе не би један другом требали, те не би ни могло бити друштва људског и само за то и може бити друштва људског што су људи неједнаки и цео процес цивилизације с једне стране јесте само оштрење и истицање свих могућих разлика међу људима и с те стране процес цивилизације јесте процес индивидуализације у сваком смислу; људи су једнаки, али само с божје висине, само пред богом, јер су с те висине сви ситни и у њиховој сићушности нема разлике; у ствари, међу собом они нису једнаки, не могу бити и не треба да су једнаки; и с друге стране потребно је да су људи масе једнаки, људи од духа неједнаки и потребно је да су људи масе и људи од духа неједнаки. Потребно је да има неких ствари више, других мање, јер иначе не би могло бити пропорције, те се не би имало чиме мерити вредност једне ствари према другој.

Тако је све на свом месту потребно и само на свом месту; чим пређе границе свога места оно постаје непотребно и по томе штетно; и слобода и неслобода, и добро и зло, и истина и заблуда. И све човекове моћи удешене су у границама његових потреба и његове потребе у границама његових моћи; човек може само онолико разумети свет и себе, колико му треба и само оно што му треба; и само му је оно потребно да разуме колико и шта може разумети.

Све је потребно у своје време и само у своје време. Да би се сазнале границе ствари оне се морају прво прећи; метафизичка решавања проблема недоступних уму људском била су потребна да би човек познао границе моћи ума свога. Тако и да би се дошло до истине мора се прво лутати, те пошто животиње не лутају и пошто само човек лута, то само човек познаје границе ствари и само човек тежи истини. Да би постали закони у друштву који ограничавају права и дужности свакога, требало је прелазити те границе права и дужности; да би се тежило слободи требало је робовати; увек су робови и неслободни, а неслободни борили се за слободу људску. У првобитним временима човеку је требало суровости, лукавства, грабљивости и себичности, јер се само тим могло одбранити и одужати у својој тешкој и опорној борби с природом; хуманост је тада била непотребна, а са све већим дизањем човека, све већим ослобођавањем од притиска и природе и људи суровост, лукавство, грабљивост постају све непотребније ствари, хуманост све потребнија. Слабост човекова у првим данима живота потребна

је, јер без ње не би било фамилије, а без фамилије никаквог друштва људског. У првим временима живота рода људског и сваког појединца, језик није потребан; душа не говори речима, и тек са буђењем духа настаје потреба речи, говора. У првим временима требало је човеку неких снага, које ће га штитити и водити по мучном и тешком путу живота и историје; човек је прво био штићеник природе, док се зрео није од ње ослободио; под заштитом и туторством религије, он је одгајно и васпитао све стране и правце свог живота у историји, и најпосле долази ум, као главна снага водила. Незрелом човечанству потребовала је религија, да га штити од спољне природе и да га уздржава у друштвеним везама страхом од бога; и првобитном човеку потребна је била онаква религија, какву је и имао. Њему је требало да прецењује своју вредност, верујући да је он центар, око кога се све обрће, да се свуд око њега добри и зли дуси боре за њега и против њега, да је све само њега ради ту, јер да није веровао у помоћ богова и духова, да је био свестан, да је остављен самом себи, без ичије помоћи, он не би, изгубив веру у своју сопствену моћ, никад изашао из примитивног животињског стања. Туторство је потребно било и уметности и науци и литератури, док се нису довољно оснажиле; маси народа требало је у првим временима протекције владалаца и виших класа, који су били њени природни браниоци, а протекција и туторство код зрелих народа постају све више непотребни. Да би се науке развиле и напредовале, требало је да се ослободу туторства религије и државе, а да би могле доносити правог плода и бити права оруђа људског ума, оне ће требати некад да изгубе своју самосталну теплоту и светлост, и да постану само органи историје. У прво време ума потребан је дисконтинуитет, јер је он први и основни услов свега знања и разумевања, јер да се нешто види, треба га прво издвојити из масе и целине; да се нека ствар опазити и позна, потребно је прво да се она издвоји и разликује од других ствари, на тек после да се виде њене везе с другим стварима; тек после настаје потреба континуитета. Тако је прво потребна и диспропорција свега, да би се снаге борбом изазвале у живот, јер се иначе не би тежило пропорцији, нити би се она увидела. Свако зло потребно је у своје време, јер је зло земљиште, на коме добро расте, као и заблуда истине, ropство слободе, неправда правде, безакоње законитости; и у природи законитост, пропорција и хармонија јесу само резултат незаконитости, метежа, револуција, ђудљиве превласти појединих елемената, као и код човека и у његовом друштву. И све велико и ново потребно је само у своје време; Исус.

Њутон, Гутенберг данас су непотребни, као што нису били потребни ни старом добу. Братство, једнакост и слобода, гравитација и еволуција, науке и штампа, жељезнице, телеграфи, електрицитет и многе друге тековине модерног доба нису потребовале ни примитивним људима, ни античким народима, и пошто су тада биле непотребне, те би доносиле само штете, за то их тада није ни било, а не за то, што би модерни народи били виши духом и душом од античких и класичких народа. И све што дође у невреме, у незрело време непотребно је, те не доноси користи и доноси штете. Идеја човека, слободног од религије, државе и народа, слободног од свих социјалних и историских веза, доносила би само штете у првим временима историског живота, као што ни данас још није зрело време за њу. Горка и поносита истина, да је човек остављен самом себи, да је бог далеко од њега и да он не чује његове молитве и жеље, деловала би депримирајући на неспремну и незрелу душу људску у првим временима историје, те би угушила сваку тежњу за напретком и бољитком, и тек цивилизација све више спремајући и снажећи људе да могу понети терет те горке и поносите истине, све више приближује људе једног другом, упућујући их само на узајамну помоћ, обавештавајући их да они немају ништа да очекују ни озго ни са стране, те ће и хуманост бити само резултат све већег разумевања ствари, све већег појимања истине и само ће оно бити права хуманост, коју доносе права и прека потреба, као што свуд и увек само оно постоји и има права да постоји, што је потребно, што је изазвано правом потребом; хуманост проповедана теориски и из књига никад неће моћи доносити ни плода ни добра ни користи. Потребно је да је било и да има сиротих, јер само сироти траже промене и реформе у друштву, само они траже друкчије и боље стање него што јесте, и по томе само сироти и гладни у друштву раде на прогресу и цивилизацији људској; ситим људма не треба ни реформе, ни поправке, ни прогреса; цивилизација није производ апстракција, него стварних потреба; њу не подстиче и не одржава мозак, него стомак, те кад сви људи на земљи буду сити и задовољни, прогреса више неће бити, пошто је глад основни мотор свега прогреса, те, кад нестане глади, стаће и прогрес. Потребно је прво осетити жеђ истине, иначе је човек никад не би тражио. Кад се буде осетила потреба инструмената, којима ће се моћи гледати кроз ствари и кроз људе, и којим ће се моћи чути и најслабији звуци, они ће тада бити пронађени, као што је и компас пронађен онда кад је постао преко потребан.

Све је потребно само у одређеним границама количине, величине и снаге. Свако зло и свако добро, религија и фантазија, чулност и разум, слобода и неслобода, истина и заблуда — потребно је само у одређеним границама, у одређеној мери; пређе ли те границе, оно постаје непотребно, и по томе без вредности, и доноси само штете. На разним ступњима друштва различна је мера потребе државе; некад је држава била потребна свима сферама човека живота, данас је она потребна само социјалном човеку, штитећи га законима и спремајући га за хумани живот; она има посла и власти само над грађанином у човеку; сфера човека у човеку треба да је изнад њеног домаћаја. Тако је потребно и да су потребе права и власт фамилије, друштва и народа ограничени. Потребно је да ум човеков напредује, али није потребно да напредују душа и тело човеково; прогрес је потребан само појмовима и идејама људским, али је потребан његовој души и телу, његовим осећањима и физичким потребама; напредак је с једне стране мењање, и, да би нешто напредовало, мора се мењати, и кад би се човеково тело и душа мењали у разним временима, не би било никаква прогреса, јер не би било континуитета, пошто би тако људи у разним временима друкчије осећали, то би и друкчијему тежили и друкчије хтели, него њихови оцеви и преци, те пошто би тако сваки нараштај почињао из нова, прогреса не би могло бити. Оно што мора да буде, оно не сме и не треба да се мења.

Тако се само у целини историје може видети, да је све потребно на свом месту и у своје време, да је све потребно у својим одређеним границама количине, величине и снаге; тако се само у целини историје може видети разлог свему што је постојало и што постоји.

ђ) Пошто је све потребно само у своје време то и *све има вредности само у своје време.* Данас немају оне вредности ни пирамиде, ни храмови, ни ропство, ни духовништво, ни ратничка каста, као што су је имали у старо доба и на првим ступњима државног живота, као што у старо доба не би имале никакве вредности ни штампа, ни жељезница, ни телеграф, ни електрицитет. Вредност патриотизма, онако огромна у старо доба, све више опада са све зрелијим појимањем интереса човечанства; ригорство и манастири немају данас оне вредности, коју су имали у своје доба; списи многих писаца, слављених у своје доба, данас су са свим заборављени. Тако све има вредности само у појединим временима и у појединим просторима, и што су та времена и ти простори већи, и вредност ствари већа је. Штампа има вредности само од 16. сто-

лећа на овамо; земљорад и трговина од почетка човековог социјалног живота, писмена од прве цивилизације до последње, ватра и оруђа од почетка човекова живота на земљи до свршетка. Исус више вреди од многих философа и литерата, који су данас заборављени; Омир и Шекспир од многих ситних појета, који су имали вредности само за своје време. — Тако свака ствар има вредности само као део једне целине, сама за себе и по себи она нема вредности; по томе се само у целини историје може видети вредност сваке ствари, на свом месту и у своје време.

И свака ствар има вредности према својој снази, пропорционално својој снази и свом утицу; што се опет може видети само у целини историје. Тако је вредност цивилизације, не појимане историски, често прецењивана, јер има дубљих, јачих и пречих снага у историји, него што је цивилизација, јер је ова само резултат унутрашње природе човекове, и спољне природе, а она не може никад изменити природу човекову, основне особине његова тела и његове душе, а још мање склоп и ток спољне природе; цивилизација мења само мисли човекове, а оне су последњи, најфинији, најслабији конци човекова живота, најпромењивији резултат историје и цивилизације; ниже снаге и особине душе — страсти, афекти, осећања — које су код свих људи исте и код свих људи подједнако раде, остају исте и непромењиве у свима временима људског живота. Мењајући само појмове, цивилизација само глача човека; она је само танка политура животињства човекова, дивље суровости човекове, коју сваки јачи покрет у души и у друштву, унутрашње буре, револуције и ратови, скидају, те се у таким приликама увек јасно виде животињске снаге и особине човекове, које у мирном друштву скрива политура цивилизације, те и највиша цивилизација не може угушити она природна осећања, која су заједничка свима људма. Тако исто, само се у целини историје може видети вредност религије и религија, философије и науке, вредност инстинката, чула, разума и свести, вредност великих личности, генијалних људи и масе друштва, вредност фамилија, племена и народа, идеја, теорија и принципа, као и вредност човека у опште. А пошто се само у целој историји и из ње може видети вредност сваке ствари, свих делова и елемената, то и сама историја има и добива своју одређену вредност према другим наукама.

е) Увиђајући, са све већим појимањем и разумевањем историје, да све што је постојало и што постоји има своје вредности, да је вредност сваке ствари пропорционална свом месту и времену, својој снази и величини, и да је по томе све потребно на свом

месту, у своје време, према својој величини и снази — увиђајући то, све се више долази до све тачније *правде*, јер и правда није ништа друго, него резултат пропорције ствари; све тачније и правилније оцењивање и одређивање вредности сваке ствари води све већој правди, највишем социјалном принципу људском. Као и истина, тако и правда није ништа друго, него свођење ствари у њихове праве границе, на праву меру њихове вредности, према њиховој величини, снази и трајности, и што су те границе тачније и правда је виша. И као и истина, тако је и правда и сувише велики и узвишен принцип, да би се могао видети у једној садашњости, у појединим временима и у појединим просторима; потпуна правда, као и потпуна истина, може се видети и наћи само у целини историје. Увиђајући, да су све ствари потребне у извесним границама простора и времена, и да све имају вредности у тим извесним границама, одаје се и правда свима стварима, те историски разум све више сужава кругове осуде, смешног, глупог и жалосног, и све више шири кругове правде и права. Само се у целини историје може видети да имају права и религија и наука, и чула и разум, и апсолутизам и аристократија и маса друштва, и ропство и слобода, и заблуда и истина.

Пошто је правда резултат пропорције ствари, то је и *неправда резултат диспропорције ствари*. Пошто до данас ни новац ни хлеб, ни власт ни имање, ни образованост ни слобода, ни права ни дужности нису бивали пропорционално распоређивани у друштвима људским, то није било ни правде; увек су до данас на појединим местима, у појединим временима, код појединих народа и класа гомилани, с једне стране, и власт и имање и слобода и образованост и права, с друге стране дужности и сиротиња, ропство и незнање. Тежња правди у друштву, јесте тежња што тачнијој пропорцији тих добара људских; све тачнија пропорционизација ствари води све вишој правди. И пошто је свака ствар потребна и има вредности само у одређеним границама простора и времена, то је и свака ствар праведна у своје време и на свом месту, и само у своје време и на свом месту; преко тих својих граница у простору и у времену свака је ствар неправедна, и по томе доноси зла. И као што је свако зло само добро нижег ступња и свака заблуда само истина нижег ступња, тако је и свака неправда само правда нижег ступња, ниска и уска правда, правда само појединих времена, појединих народа и класа, појединих људи. Ропство масе и слобода појединих, виших класа, биле су праведне у античко доба; ширење слободе на све грађане, у извесним границама, јесте

ширење правде, а то ширење слободе није ништа друго, него смањивање терета ропства, распоређујући га на све људе, место да се гомила само на једну одређену класу људи. По томе и правда није ништа друго, него смањивање неправде, рудименат неправде, као што је и добро само рудименат зла, као што је и истина само рудименат заблуде.

Тако је правда само пропорционизација добара и зала, истине и заблуде, слободе и ропства.

ж) И *слобода* је резултат пропорције ствари; што је тачнија пропорционизација ствари, тим је и слобода већа, а пошто је пропорција последњи и најфинији резултат процеса ствари, и пошто тежња пропорцији карактерише зрело доба ствари и ума људског, то је и слобода само позни резултат процеса историје, те је има и може је бити само код зрелих људи, у зрело доба историје. Као што су истина и правда, добро и вредност у извесним границама простора и времена, тако је и слобода у постављању граница права и дужности свакога, у смањивању права и у ширењу дужности; смањивање права аристократије и монарха донело је слободу грађана и с друге стране слобода грађана није ништа друго, него распоређивање дужности и на више класе друштва, које су дотле биле нагомилане само на леђима масе. По томе слобода није ништа друго, него смањивање потчињености и неслободе; слобода је рудименат ропства; слобода је резултат пропорције и по томе су неслобода и ропство резултат диспропорције ствари. И што су тачније границе права и дужности сваког човека, тим је и слобода сваког и свих све већа; по томе је слобода само у одређеним границама; чим се пређу те границе настаје неслобода. Највиша слобода јесте у покоривању разуму, јер само разум одређује границе свему; оно што се не покорива разуму није слободно, него невољно крећу и одређују друге слепе спољне силе, и оно се само пасивно креће у правцу и кругу, који му оне одређују. А пошто је највиши разум само у целој историји, то се само у целој историји могу видети границе слободе свега; само се у целини човечанства може достићи највиши ступањ слободе.

з) И сав *прогрес* и напредак нису ништа друго, него тежња што тачнијој пропорцији ствари и људи; процес прогреса и цивилизације јесте процес пропорционизације ствари. Пошто је пропорција последњи смер, највиши ступањ прогреса, и пошто је у спољној природи давно достигнут тај последњи смер и највиши ступањ, пошто је у њој достигнута тачна пропорција ствари, пошто у природи свака ствар и сваки елеменат, заузимајући већ своје право

место у простору и времену поред других ствари, према својој снази, величини и вредности, — то у природи нема више прогреса, те прогреса има само код човека, само у људском друштву, пошто само у њему није достигнута тачна пропорција свега. По томе је пропорција највиши моменат општег процеса ствари, али само један моменат, пошто је било и биће времена, кад пропорције није било и неће је бити.

Пошто је процес прогреса и цивилизације само процес пропорционизације то је пропорција и основни услов сваког прогреса. Прогрес људске цивилизације настао је тек онда, кад је она прешла из крајева, где је једнолика температура, у крајеве, где су пропорционално распоређене све климе на земљи, пролеће, лето, јесен и зима. Прогрес старе Јелале и модерне Европе омогућен је тим, што су у тим крајевима пропорционално распоређене све форме земљина живота, сва богатства и добра њена, и што никоји од тих спољних елемената цивилизације и историје не претежу један над другим: ни континентално ни инзуларно, ни брегови ни равнице, ни реке ни мора.

По томе прогрес је постављање тачних граница стварима, прогрес је ограничавање и могућан је само тим. Прогрес модерних народа почива на том, што су повучене сталне границе моћи религији, држави, појединим класама друштва, те наука, ослобођена њихових веза и протекције, могла је добити слободнијег полета и ширег поља. И прогрес ума људског у наукама и философији омогућен је тим, што су моћи ума људског повучене границе, те су са свим напуштене сфере недоступне уму, проблеми о бесмртности душе, о философском камену, о постанку свега, о материји, о апсолутном и о последњем узроку, у којима је пре ум људски стерилно троши своју снагу, те је модерна наука постигла тако велике резултате према метафизици и религији, што је она пропорционална примена и употреба људске снаге ума, напустив проблеме, за које ум људски није дорастао.

И сваки прогрес јесте прогрес само у своје време и само на свом месту. Велике цивилизације Грка, Римљана, Арављана, оријенталних народа данас нису никакав прогрес; оне су то биле само у своје време; на оним истим местима, где су оријентални народи и Грци развијали прве цивилизације људске; живе данас народи, који, више мање пасивно, суделују и примају цивилизацију, која данас сија с других места.

и) Као и добро и истина, тако је и *лепо* само резултат пропорције, и тежња лепоме јесте тежња пропорцији. Све лепо, све

уметности јесу само у мери, у одређеној пропорцији појединих елемената, форма и односа, те где год нема мере ни граница ту нема ни лепога, те лепо стоји према ружном, као песма према дреци; форме зрелог човека јесу лепе према ружној непропорционалности органа детета у материјој утроби и код животиња. У оријенталној уметности није било пропорције, те ни лепоте; у њој је превлађивало безмерно и безгранично у појезији и у архитектури, те се оријентални народи нису никад могли уздићи до појимања праве лепоте, као Грци у пропорционалности свих њихових уметничких дела.

Пошто је лепо само у пропорцији, и само онде има лепога, где има пропорције, то, пошто пропорционизација води смањивању онога што је било веће од своје праве мере и граница, лепо је, као и добро и истина, само рудимент ружнога, најмања мера ружног: нос—сурле, уста—губице, песма—дрек. По томе је ружно само нижи ступањ лепога. И као и добро и истина, лепо је само у своје време и само на свом месту; оно, што је лепо примитивном човеку и детету, није лепо цивилизованом и зрелом човеку.

Тако су и истина и разум и лепо и добро и слобода и морал само резултати пропорције, и само их онде има, где има пропорције. И пошто је целина први резултат пропорционизације ствари, пошто је само оно цело, где су пропорционално распоређени и живе један поред другог сви елементи и делови те целине, то право лепог и право доброг, праве истине и разума, и праве слободе, правде и морала може бити само у целини, само у целом човечанству. Само се у целој историји човечанства може видети, да је све истинито и разумно, да је све лепо и добро, праведно и морално, на свом месту и у своје време, пропорционално свом месту и времену, да је све потребно, и да има своје вредности у своје време и на свом месту. Као што сунце подстиче и одржава све форме и фазе живота на земљи, нижег и вишег, тако из принципа пропорције потичу сви деривативни и секундарни принципи истине, лепог доброг, слободе, правде и морала. И као што је количина и висина живота на земљи пропорционална количини топлоте и светлости, коју земља добива од сунца, тако и истина и лепо и добро и слобода и правда зависе од пропорције појединих елемената и делова, зависе од тога, каква је та пропорција; што је та пропорција тачнија, тим су виши и тачнији и истина и лепо, и добро и слобода, и правда и морал; што је та пропорција нетачнија, тим су они нижи.

10. И све разлике ствари, у природи и у људском друштву, јесу само резултати разне пропорције једних истих елемената, и по томе све су само разне форме једних истих елемената. Као што разни путеви козмичких тела — кугла, елипса, парабола, хипербола — зависе од односа тежне снаге тога тела према његовој центрифугалној снази, те, што ова последња више претеже, тим је кривљи пут његов, и обрнуто; као што све разлике козмичких тела долазе од њихове величине — што је веће, оно ће дуже остати сунце, што је мање, оно ће пре постати планета и месец — тако и хемџа не зна за основне разлике између биља и животиња, пошто су обоје комбиновани из истих елемената, те разлике између њих јесу само у различној пропорцији истих основних елемената. Тако је и разлика човека и животиње само пропорција једних истих органа и истих основних елемената; пошто свест почива на моћи одвајања себе од осталих ствари, то је разлика између (зрелог) човека и животиње она иста, као између статуе и рељефа; животиња је још у стању рељефа на великој архитектоници природе, човек је изишао на поље из те зграде, те је тим отворио први услов свести — бити одвојен, на пољу од ствари; све су остале ствари унутра, те су све оне несвесне, и само за то човек лута и посрће на свом историском путу, што је само он на пољу од свих ствари. Тако и све многобројне физичке и психичке разлике међу људима долазе од различне пропорције једних истих органа и елемената; тако једна од главних разлика између зрелог, цивилизованог човека и примитивног човека и детета јесте у томе, што код примитивног човека и детета превлађују чулност и осећање над разумом, а код зрелог човека разум, довољно снажан, потискује у одређене границе те прве психичке снаге. Тако и све разлике морала међу људма почивају на пропорцији свога ја, према ја других; што се своје ја више потискује у границе према ја других, и моралност човекова све је већа — од злурадости, где је своје ја највеће, до племенитости, где је своје ја најмање, где се човек радује туђем добру, не хотећи га за себе.

11. Пошто су тако све многобројне разлике ствари у природи и у људском друштву само резултати различне пропорције једних истих основних елемената, и пошто је целина, јединство, први и главни резултат пропорције, то сваки део у тој целини, чим пређе границе своје величине и меру своје снаге и вредности, он живи и развија се само *на рачун* осталих делова те целине, и пошто су величина свага и вредност сваког од тих елемената тачно одмерене и ограничене, то сваки нови део, који се јавља и настаје, живи

и развија се на рачун свих осталих делова, то јест сви стари делови морају се сузити и смањити, да би било места за нови део. Хармонија данашњег козмоса почива на том, што су обе велике козмичке снаге, тангенцијална и гравитациона, достигле равнотежу; свака од њих расте само на рачун друге; превлађивање сваке од њих на рачун друге доноси распадање и хаос. Што је већа температура козмичких тела, то је мањи број елементарних материја њихових; што је већи козмички живот, то је мањи биолошки, и обрнуто; живот на козмичким телима развија се само на рачун њихове топлоте и светлости; што је њихова температура виша, то је мање живота на њима; на сунцима нема живота. Само на рачун нижих форма живота могу се развити више форме; хуманост и цивилизација развијају се и живе само на рачун животињства у човеку, од човека се мора отесати много животињског, да би могао живети у друштву. Тако и у души човековој сваки поједини елеменат расте и снажи се само тако, ако други елементи опадају и слабе, само на рачун других елемената, и само на томе и почива могућност и снага свега васпитања, јер као ни цивилизација, тако ни васпитање није моћно да промени људску природу; оно може само да је политира, да јој да извесну боју, да је више окрене у једном извесном правцу, т. ј. да развије једне снаге и особине душе на рачун других. Што више расте разум тим више опада инстинкт, тим више опадају спољна активност и снага; да би се разум могао развити, оштрина чула мора отупети; код свих народа у прво доба њихова живота слепи су били њихови песници и певачи и често гајиоци националних и племенских осећања и тежњи; изгубивши спољни вид они су добивали унутрашњи. Тако исто разум се развија само на рачун страсти и нижих снага душе; отуд се највиши разум може достићи само у историји, јер се само с историске даљине и висине може разумно судити о људима и о стварима; што је човек ближе стварима, људима и догађајима, тим су оне доступније људским страстима, осећањима и интересима, те је ту све мање места разуму. А пошто су инстинктивност, чулност, осећања, страсти и непосредни интереси, главни елементи живота људског, пошто се обични живот људски састоји само из тих елемената, то, пошто разум расте само на рачун снаге тих нижих елемената, то разум расте и само на рачун живота; човек мора много изгубити од првобитне животињске свежине и топлоте живота, да би могао мислити; отуд — што више разума, то мање живота; разумети значи не волети и не мрзети, не смејати се ничему, не плакати ни за што, не тежити ничему, не хтети ништа, опростити све. Отуд што више човек

разуме, живот је све више терет за њега; отуд је разума тако мало и међу самим људима, и само на томе почива могућност друштва људског, па и живота. Растећи и снажећи се на рачун живота, разум расте и на рачун тела; велико и бујно напредовање тела гуши напредовање духа, и обрнуто; енергија мозга расте на рачун енергије стомака; дубоко мишљење, растројство душе разоравају варење и кретање, и обрнуто.

Тако се и у друштву људском сваки поједини елеменат развија само на рачун осталих елемената; што један део више расте и снажи се, други делови више опадају и слабе. Закони у људском друштву уздижу се само на рачун осећања; литература код свих народа цвета после сјајних политичких епоха, пошто су ниже снаге утрошене у ратовима и у борби за услове живота; тако се и идеја Месије и божјег царства код Јевреја развила само на развалама светског царства њиховог. Хуманост све више расте, што више опадају разлике између народа и класа, као што савршенство и самосталност човечанства и целине историје људске расте само на рачун самосталности појединих народа и времена, као што и снага и углед целог једног народа расте, у колико снага и углед појединих класа и делова његових опада. И само онај народ може развити више стране социјалног живота, који не троши сву своју снагу у бризи и борби за услове живота и за одржање. Тако се и цивилизација развија само у оним крајевима земље, где природа и рад људски лакше дају услове живота, те је цивилизација само остатак, сувишак снаге људске неутрошене у борби за живот, као што је и човеков живот у опште само остатак, суфицит енергије земљиног живота; човек, са својим друштвом и својом цивилизацијом, само је луксуз природе; што више земља буде губила од своје снаге, тим ће јој мање снаге остајати да одржи човека. И чим који елеменат у друштву заузме више простора и снаге, него што му треба и што му припада, снага и величина осталих делова мора опадати; тако свако право, кад пређе своје границе, постаје насиље; свако добро преко својих граница постаје зло; тако се и монарх и аристократија и маса између у тиранина и деспота, чим пређу границе својих права; потчињеност постаје ропство, кад се пређу границе дужности.

Тако је цела природа, заједно са човеком, само једно велико једно, једно јединство, једна целина, одређене и ограничене величине и снаге, те сваки део, који хоће да се издигне изнад других делова, који тежи да пређе одређене границе своје величине и своје снаге, може то само на рачун других делова; да би се нешто

узвисило, мора се нешто понизити, да би се нешто оснажило, мора нешто ослабити, да би се нешто раширило, мора се нешто сузити, да би се нешто увећало, мора се нешто смањити. Отуд све ново, што се јављало у свету да би се одржало, живело и развијало се, морало је одузимати од величине и снаге старих елемената, те је све ново, што се јављало, дочекивала увек мржња, непријатељство и борба од старог; све ново морало је издржати тешку борбу са старим; отуд се и човек само дугом и мучном борбом могао уздићи над природом и савлађивати је. Пошто је у целој природи са људским друштвом само једна непромењива количина величине и снаге, то догод сви елементи те целине не заузму своја права места према својој величини, снази и вредности, дотле мора бити и борбе, те је борба само резултат диспропорције, мир, то јест правилно, хармоничко кретање свих делова, јесте резултат пропорције; у природи је настао такав мир, пошто је у њој достигнут највиши ступањ пропорције, у људском друштву још није, јер хармоније, равнотеже и мира не може бити онде, где се нешто развија изван нормалног, средњег, а пошто је сва цивилизација човекова с једне стране само резултат преваге разума над осталим снагама човековим, то је у самом друштву људском, природи човековој скоро вечита клица борбе, диспропорције и дисхармоније, или другим речима, највиши ступањ пропорције, и достигнут једном у људском друштву, може трајати само врло мало времена; потпуна и тачна пропорционизација свега код човека и у људском друштву биће највиши моменат, али само један моменат процеса живота и историје његове.

12. По томе је и *економија* резултат пропорције ствари. Пошто у тој великој, једној целини сваки део, сваки елеменат има да заузме своје право место према својој величини и вредности, и сваки добива онолико од опште снаге, колико му треба, то сваки део, који тежи да се издигне изнад других делова, да пређе границе своје величине и вредности, он може то само одузимајући себи од снаге других делова више него што му треба, сишући њихову снагу, и тим се снага целине троши узалуд, на некористан рад. Отуд је у првим временима човекова историска живота, кад снаге, права, дужности и добра људска нису били пропорционално распоређени на цело друштво, трошена често огромна снага за врло ситне ствари, као што су гробови владалаца, пирамиде, грађевине, помпе и церемоније; отуд у првим временима неразвијеног, слабог и малог друштва људског трошило се огромно снаге и времена на добивање хране и осталих услова за живот. Са све

већом пропорцијом ствари у људском друштву и економија бива све већа, као што је у природи она већ достигла највиши ступањ; са све тачнијим распоредом ствари у простору и времену, сваки део добива онолико и само онолико од опште снаге целине, колико му је довољно за правилан живот и развитак; увођење реда у ствари доноси уштеду простора и времена; све веће разумевање ствари јесте све већа уштеда знања; што се више разуме, мање се мора знати; принципи у наукама и у философији штеде људско време и снагу; принципи су највише економне снаге духа људског, те свака страна особина и снага људске природе добива све више слободе и места за живот и кретање.

13. Сводећи сваку ствар на праву меру величине, снаге и вредности према другим стварима, одређујући сваком делу и органу сталне границе кретања у простору и времену, пропорционизација ствари чини, те оно, што је било *целина* за себе, постаје у тој једној великој целини, у том једном великом јединству, само *део*. Сви народи, који су живели у историји као самосталне целине за себе, постају све више делови и органи једног човечанства; сва поједина велика времена постају само епизоде и епохе целе историје човекове; сви поједини велики системи религија, философија и наука постају само поједине гране и делови једне велике целине историског ума људског.

14. По томе пропорционизација ствари, чини те оно што је било *главно постаје споредно, и обрнуто*. Све оно, што је у појединим временима историје било главно, на што се троши највећи део бриге и снаге људске, државе и народи, племена и фамилије, религије, философије, и науке постају споредне ствари према главној ствари, која се све боље и јасније види и истиче изнад свих других ствари у историји — према човеку; идеја човека све више снажи и расте, све више постаје главна снага, која ће водити душе и духове људске кроз живот и историју; као чиста бела светлост, као најчистија идеја, она се све више чисти од свих боја и примеса, које је на себе узимала у току историје људске, на дугом путу историског живота кроз боје и области фамилија, племена, народа, држава и раса, разних професија, религија, философија и наука, кроз фазе ropства и слободе, незнања и образованости, заблуда и истине, неправде и правде, зла и добра.

15. По томе, оно, што је било *смер* пропорционизацијом ствари, постаје само *средство* једног вишег смера. Одржање фамилија, племена, народа и држава било је до данас главни смер бораба и на-

пора људских, на што је трошена највећа количина снаге и времена, а све више и фамилија и држава и народ постају само средства узвишеног смера — хуманизирања човека; и све науке и философије, сви напори у тражењу истине и разума постају све више само средства узвишене и далеке религије човека, и све снаге душе и духа људског све више ступају у службу том крајњем, племенитом смеру све историје човекове; власт, богатство, разум, слобода, правда, све оно што је бивало главни смер појединих раса, племена, народа, класа и сталежа друштвених, појединих људи и појединих времена, постају све више само средства, којима се долази до тог крајњег смера: и обрнуто, човек, који је до данас био само средство појединих ситних интереса и историских форама живота људског, који је служио и губио се у фамилији, племену, народу и држави, постаје све више главни и трајни смер, а све те историске форме живота постају само пролазне фазе човека.

16. Стављајући сваку ствар на своје место, пропорционизација ствари *приближује оно што је било удаљено и удаљује оно што је било близу*. Све дубљим увиђањем, да је бог далеко од човека и да је човек остављен самом себи у бризи и борби за услове живота, људи се све више приближују један другом, све су више упућени у заједничкој помоћи само један на другог, те све више нестаје оних дубоких провала између аристократије и масе народа, између богатих и сиротих, слободних и неслободних, образованих и простих. Испуњавањем оних огромних провала, којима је незнање људско одвајало поједине области у природи, човек се све више приближује животињама и биљу, земљи и сунцу и целом козмосу, осећајући се само као један моменат, један мали део једне огромне целине. И са све већим разумевањем историје сва прошла времена историје, сви умрли народи и племена, од примитивног живота до данас, све се више приближују потоњим временима, све се више везују с њима у једну велику целину.

17. Стављајући сваку ствар на своје место и одређујући јој сталне границе пропорционизација води *сталности, равнотежи и хармонији ствари*, и тим престају лутања, колебања и посртања; хармонија је ограниченост свега, кад је све сведено на своју праву меру, на своје праве границе, јер, чим поједини елементи пређу своје границе, настаје хаос; отуд у посредним, прелазним ступњима историскога живота све је колебљиво и нестално, јер тада још није утврђена трајна пропорција ствари, од које и зависи сталност свега.

18. Сводећи све ствари у границе њихове праве величине према њиховој снази и вредности, пропорционизација ствари води *смањивању и суживању* ствари, јер да би сваки нови елеменат и део у тој једној целини, ограничене величине и снаге, добио своје место, морају се ранији делови смањивати и збијати. Првобитно све је друштво у фамилији, кад је њен круг био врло широк и кад је фамилија обухватала цело племе у ком је владала брачна заједница између оба пола, и да би могле настати више форме социјалног живота, племенски, народни и државни живот, круг фамилије морао се све више сужавати, док није најпосле остао на једном пару људи, на коме је и дигнуто цело историско друштво људско. И да би могла настати највиша, до данас, форма социјалног живота, народни и државни живот, круг племена, који је у прво доба историског живота врло широк, и који је заузимао целу душу појединаца, морао се све више сужавати, док најпосле није снао на поједине социјалне класе једног народног друштва у једној држави, и на поједине делове његове. И да би се могла уздићи последња и највиша форма историског живота људског — живот целог хуманог човечанства, морају се сузити и смањити широки кругови народа, који су у себи обухватили до данас све највише интересе и симпатије људске, и за чије је одржање трошена сва снага људи, преостала од борбе за услове живота, а почетак тога у томе је, што је модерна држава престала да обухвата и одређује цео живот појединаца, као у античко доба, кад је грађанин тоуоу у држави и што се круг владе државе сузио само на спољни, практички живот људски. Тако је у почетку историског живота сваког народа цео народ у свом језику, кад је језик главно обележје и одлика сваког народа; са прогресом социјалности и значај и углед језика народног сужава се, да би могле настати више форме народног живота у његовој литератури, у философији и у науци, те ове и настају тек онда, кад језик прецвета и престане расти и мењати се, пошто са све већим и слободнијим развитком духа бујност и шаренило форама, гласова и акцената у језику морају све више опадати. Тако су се у почетку историског живота народа закони могли уздићи кад је сужен круг владе обичаја, који у првобитно неисториско доба обухватају и одређују цео живот и радње појединаца. Тако исто у почетку историског живота круг владе закона врло је широк; они тада све уређују и одређују, обухватају све сфере човекова живота, и фамилијарни и приватни и грађански, и са све већом слободом у друштвеном животу и круг закона све се више сужава.

Као што неразум и страх увеличавају ствари, тако разум пропорционирајући ствари, сводећи их на праву меру њихове величине, смањује их. Некад је сваки човек за себе био целина, био је цела жива књига; све већим разумевањем вредност и значај појединца у историји све се више сужава и смањује; поједини човек све више постаје само мртво слово у књизи историје народа свог и времена свог, добивајући вредности и смисла само у вези с другим људима. И све те поједине књиге живота појединих племена, народа и времена све се више сужавају на само поједине главе у великој књизи судбине људске, у књизи историје човечанства. Тако је принцип хелиоцентрике смањило вредност земље; од првобитног центра, око којег се је све окретало, земља је постала само једна планета, зависна у свом животу од сунца, поред многих других таквих; тако је принцип еволуције смањило вредност и значај човека, који је у прво доба врло велики; од некадашњег богом изабраног створа, ради кога све постоји и бива, и око којег се као око центра ствари све окреће, човек је постао само последњи и најфинији крај у силету животињског живота. И све веће појимање законитости у историји смањује вредност великих и силних личности у историји; велики духови све више постају само инструменти историје, као што су ситне, обичне душе инструменти свога тела и спољних прилика. Тако и љубав, која расте са прогресом и цивилизацијом, т.ј. све тачнијом пропорцијом, није ништа друго него самовољно смањивање себе према ономе што се љуби; што више човек ствари воли, тим он своје ја прави све мањим, тим је његово ја све више само део; и пошто се процесом цивилизације своди све у природне границе, пошто је у њему све пропорционалнији размештај свих ствари, пошто човеку све више све ствари потребују, и пошто тиме постаје део све веће целине, то и његова љубав према свима стварима прави га све мањим делом све веће целине. И као што је љубав минимум мржње, тако је и земља само рудимент сунца, као и истина што је најмања мера заблуде, слобода ropства, као што је и председник једне слободне републике само рудимент деспота, коме су ослабели и смањени многи органи.

19. Пошто тако смањивањем и сужавањем ствари свака ствар добива своје право место у тој једној великој целини и свака ствар живи и креће се слободно поред свих других ствари, то пропорционализација ствари води општем мирном ствари и хармонији њиховој. Тако се интереси појединаца све више слажу с интересима друштва и ширењем њихових интереса долази се до све више и сталније хармоније живота људског. Тако се све већом пропорцио-

низацијом ствари све више мире права и дужности, која су до данас бивала непропорционално распоређена тако да су на једној страни бивала сва права или већина њих, а на другој све или већина дужности, и том пропорционализацијом права и дужности сваког појединца, кад ће сваки појединац само радом моћи живети и одржати се у друштву, биће помирени и интереси свих појединаца и свих класа друштвених. Тако конституционална монархија и република мире у себи монархију, аристократију и демократију, које су се дотле једнострано и једна на рачун друге развијале и спајају их према пропорцији њихових снага, док у апсолутној монархији само монарх има значаја и све се пред њим по вредности губило, а тако је бивало и онда кад су се аристократија и маса народа дизале до превласти над другим елементима. Тако све савршеније и праведније друштво све више мири централизацију и федерализам међу собом, слободу са једнакошћу и слободу с редом, политички са социјалним животом, док су се у непропорционалном распореду друштва до данас слобода, једнакост и ред увек развијали једно на рачун другог, тако да је једнакост свих доносила ropство свих, слобода једних ropство других, слобода се изметала у неред и самовољу, ред се изметао у притисак и деспотизам, централизација се изметала у насиље и укоченост, федерализам у анархију. Тако се све више мире закони с обичајима, као и политика с моралом. Тако је основни задатак моралности и прогреса друштва да помире дужност са коришћу и правом, да помире рад с уживањем и интересе појединаца с општим интересима, да помире себичност и социјалност, човека с друштвом тако да сваки појединац само у општем интересу и добру гледа и свој сопствени интерес и своје добро и само ће се тако постићи општа хармонија и помирење рада и успеха. Тако научна историја приближује времена и народе једно другом, доводећи их у узајамну зависност, брише мржње између њих и мири их једне с другима, доносећи мир и љубав међу њих, доводећи их све више у фамилијарну и солидарну заједницу, као што је у најновије доба помирена држава с црквом, световна са духовном влашћу.

Тако и модерни ум све више мири религију с науком, одређујући свакој границе вредности, снаге и величине; религија стоји према философији и науци као живот према души и духу; обоје је потребно и обоје имају право на живот и слободу; религија је философија живота, она у свакој ствари гледа добро или зло за човека, градећи човека центром свих ствари, односећи све њему и везујући све за њега; наука је религија истине и најпосле се и

она своди на то исто. Тако правда и разум, истина и геније имају то заједничко што мире супротне ствари и правце, стављајући сваку на своје право место и у своје право време и према томе одређујући вредност свакој т.ј. пропорционишући ствари. И свака права истина, свака велика идеја мири у себи многе заблуде, одређујући свакој заблуди т.ј. свакој нижој и ужој истини, њено право место у простору и у времену. Тако човечанство, као највиша истина, мири у себи све sukcesивне заблуде историје, поједина времена, поједина племена и народе; тако хришћанство миреди човека с богом и природом мири унутрашње са спољним, мири реално с идеалним; тако теорија еволуције мири људе међу собом доказујући да су сви људи једног истог порекла, да су они сви једнаки по основним особинама тела и душе и да по томе сви имају једне исте основне потребе, иста основна права и дужности. Сав прогрес философије и наука тежи истини, а највиша истина може се добити само из разумевања целе историје, која једино може помирити међу собом све оне супротности, које су се sukcesивно јављале у историји: супротности између мисли и ствари, између човека и природе, духа и материје, слободе и судбе, стварања и развитака, апсолутног и релативног, практике и спекулације, конзервативног и прогресивног, конкретног и апстрактног. Разумевајући све више природу човек се све више ослобођава од владе њених слепих и ђудљивих сила, све више прилагођује свој живот и своје кретање законима које је у природи нашао и прилагођујући се тако њој он се све више приближује природи и мири се с њом, а приближујући се природи човек све више обара све оне вештачке преграде које је ум људски дизао између природе и човека, између човека и човека и уклањајући све више неприродно одвајање човека од природе, човек се све више враћа првобитном јединству свог живота и живота природе, јединству у коме ће нестати оног прекидања континуитета живота природе и живота човекова, које је доносило толико зала и болова човеку, и изводећи законе свога живота из закона живота природе и покуравајући им се вољно и свесно, човек ће достићи највиши ступањ истине, правде, љубави и слободе, највиших историских добара човекових, а да би се потпуно помирио с природом и тако јој се приближио, човек мора очистити појам човека од свих примеса које је у току историје морао узимати, мора се ослободити свих веза које су га везивале у процесу историје и у том правцу историја је пургаторијум човека, процес историје јесте процес чишћења човека од животињског и вештачког до чистог човека и у том правцу човек се мора ослободити свих веза које су га до сад

везивале у историји, веза религије и језика, племена, народа и држава, и покуравајући се само разуму и везујући се само везама општих закона човек као слободна индивидуа улази све више у велику заједницу, велико друштво човечанства.

И све веће разумевање историје мири све супротне идеје и доктрине, које су се sukcesивно јављале у појединим наукама и у философији, које су се до данас бориле о превласт, спорећи једна другој истинитост и право и по томе искључујући једна другу; и миреди супарничке идеје историја даје свакој одређену меру вредности за извесна времена и одређује свакој границе владе. Одређујући и чулима њихово право, поред права разума, признајући и чулима њихов велики удео у развиту интелигенције људске, историја мири сензуализам с идеализмом, идеје које су увек супарнички стојале једна према другој, тражећи свака за себе потпуну истину, док потпуна истина није ни само у чулима, ни само у разуму, него у ширењу обојих; чула су корен, из кога у процесу историје расту идеје; у чулима је зачетак и клица сваке идеје. Тако су најновијим појимањем да су и ватра и вода суделовале у стварању и образовању земље, помирене две непријатељске теорије у геологији, нептунска и плутонска, од којих је свака тражила да само ватром или само водом протумачи постанак и образовање земље. Тако се у биологији све више мире принцип наслеђа и принцип прилагођивања; првим је тумачено да су све органске феле постале такве какве су и по томе да су непромењиве и одржавају се наслеђем; принципом прилагођивања тумачево је да су се све феле органски развиле прилагођивањем и најпосле све се више увиђа да оба фактора, и наслеђе и прилагођивање имају свог удела у развиту и постанку органског живота и да се овај не може протумачити без суделовања обојих. И модерна геологија све више долази до закључка да и Кивије са катастрофама и револуцијама и Лајен са поступним променама од деловања малих узрока имају право и права истина, миреди револуцију с еволуцијом, и ту је, као и свуд, између екстрема теорије. Тако се и у друштву људском, у историји, само на основу великог принципа пропорције, могу помирити антагонистички принципи реда и прогреса, сталности и мењања, који су увек само један на рачун другог развијали се и снажили. Тако и рационално васпитање све више тежи равнотежи између чулног и духовног живота, образујући равномерно и хармонично и тело и дух, који су се до данас увек само један на рачун другог развијали. Тако и модерна економија мири све оне супротне доктрине, које су се sukcesивно у науци економије јављале и које су

само на појединим странама и у појединим снагама тражиле изворе друштвеног богатства, као меркантилна у новцу и спољној трговини, физиократска у земљи и земљоради и Смитов индустријализам у раду. Тако модерни ум мири механизам и телеологију у процесу општег живота.

Тако је задатак сваке велике истине, сваког великог принципа да у себи помири све супротности, све борбе и антагонизме, који су се дотле суцкесивно јављали; тако је и задатак највише идеје, која се може достићи само у научној историји, да измири све супротне снаге, правце и идеје, које су се у њој суцкесивно јављале; да помири човека с богом и са светом, реално с идеалним, мишљење са стварима, нужност са слободом, мора са треба, условно и коначно с безусловним и бесконачним, релативно с апсолутним, да помири несвест и свест, заблуду и истину, да помири међу собом све људе и сва времена.

20. Тако је у процесу мирења ствари ход *од револуције ка еволуцији*, од борбе ка миру. Мирећи све ствари историја мири револуцију с еволуцијом; пошто свака еволуција претпоставља револуцију, револуција је прва фаза сваке еволуције, као што је диспропорција прва фаза пропорције, као што је дисхармонија прва фаза хармоније. Као што је стварање и образовање земље почело револуцијама и катастрофама и тек доцније, кад је престала акција ватре и почело деловање воде настала и тиха еволуција формама, тако је и еволуција човека у историји почела на свима странама револуцијама, катастрофама, потресима и реметењима. У прво доба историје сваки додир људи, племена, народа изметао се у крхаве борбе; најмањи поремећај у друштву изметао се у револуције и сваки напредак у друштву изазиван је и постижан спољним катастрофама историским и доносио је собом револуцију. А корито човечанства и његове историје постаје све дубље и по томе ток њен постаје све сталнији и мирнији, те не само да спољне револуције постају све више непотребне за његов напредак, него револуције и катастрофе постају све више немогуће. Прогрес у историји не постигу више револуционарни спољни постреци, као што су проназак ватре, барута, штампе, Америке; прогрес историје све је више условљен самим унутрашњим животом и кретањем човечанства, као што се и човечанство не прерођава више с поља, притицањем нових и свежих етничких еламената; оно се почиње прерођавати само из себе, изнутра. Пошто ток историског живота човечанства постаје све мирнији и сталнији, то је све мање поремећаја и уступа, случајности и среће; судба човечанства није више изложена ђудљивим

спољним снагама; оно почиње носити судбу своју у себи самом. Као што брод од проналаска компаса није више изложен милости бура и таласа, није више играчка ветрова и бура, нити се боји више да ће залутати у океану, тако ће утврђени и стални принципи историског живота бити компас човечанства, који му неће више дати да лута странпутицама, као што је то често до сад бивало. Као што су револуционарна дејства ватре спремила земљиште за мирну и тиху акцију воде у образовању земље, као што је тек после дивље борбе животињских нагона и жеља дошао тихи развитак и напредак хуманости код човека, тако су и у друштву људском увек прво мач и огањ морали поорати земљиште на коме ће успевати племенито семе мира; увек тек после дивљих бораба и револуција настајао је полет и напредак духа; најсјајније литерарне епохе код народа долазе увек после великих ратова и револуција. Пошто човечанство све више тежи поступном, сталном, мирном и непрекидном ходу и току и развоју своме, то су спољни случајни узроци и снаге све мање моћни да омету и поремете сталност у ходу, све је мање наглих преврата, трзавица и револуција, јер револуција и није ништа друго него нагло прекидање континуитета историског живота, прекидање са прошлошћу, са старим идејама, традицијама и осећањима, и по томе што више континуитета у историском животу човечанства, то све мање револуције, што више сталности, то мање променљивости, случајности, среће и реметања.

21. А процес мирења води процесу *контемпоризације*. Прво се свака форма и снага, како се која суцкесивно у времену јављала, отимала за превласт над другима; достигнувши стање пропорције, равнотеже, оне све једновремено живе, свака својим животом; пошто све ствари заузму своја места једна поред друге, пропорционално својој величини, снази и вредности и мирно живе и крећу се једна поред друге, то све ствари, које су суцкесивно настајале једна за другом, живе једновремено једна поред друге. Тако у процесу *контемпоризације* јесте ход од *суцкесивног ка симултаном*.

Поједини делови земљине површине ступали су у опште тек суцкесивно, један за другим и по одређеном реду у своју особиту функцију и значај за историски живот човечанства, а цео прогрес историје тежи да цивилизација човекова обухвати целу земљу и да сви крајеви на земљи буду једновремена подлога једновременом животу једног човечанства. И кад цела земља постане завичај човеку и кад се човек буде са свим ослободио од веза простора т.ј.

од веза времена, онда ће мисао свих и радња свих бити приступна свима људима у једно исто време, на један пут.

И као што у индивидуалном животу до потпуне зрелости у разним периодима развитка превлађују разне поједине особине људског бића, његовог организма и његове душе, тако су и у историјском животу човечанства у сукцесивним временима превлађивале сукцесивно разне стране и правци људског живота. До данас се све у историји развијало делимиче, појединце и наизменце: сваки део, како се који сукцесивно јављао, тежио је да овлада свима осталим деловима, да претегне и да истисне утицај свих осталих, да се на њихов рачун развија и снажи и да највећи део снаге и најбољу снагу свог доба сиса у своју корист; отуд до данас увек претежност појединих крајева земље, појединих народа, појединих система религије, философије и наука. Прво је у појединим згодним крајевима земље човек сукцесивно оснивао своју цивилизацију и као што се процес човечанства вршио сукцесивно у појединим племенима, народима, државама и цивилизацијама и тек доцније почиње се јављати појам једног једновременог човечанства, тако се и процес ума људског у историји вршио сукцесивно на појединим странама и у појединим правцима, који су сукцесивно превлађивали један над другим: у религији, у уметности, у философији и у наукама, а мирећи се све више међу собом, добијајући свака свој удео и своју вредност према својој величини и снази, све те форме и снаге ума људског живеће и развијаће се мирно, једновремено једна поред друге, подведене све под један узвишен, универзалан принцип, као под тип, од којег ће све оне добијати светлости и живота; као што ће тек онда, кад једно једино човечанство буде потпуно зрело и цивилизацију своју буде раширило по целој земљи, бити довољно простора и маха да се све стране, сви правци, сви елементи људског живота, људске душе и људске историје мирно развијају и живе једновремено једно поред другог. Тако у целом психичком развитку сукцесивно иде пре симултаног и права свест симултано обасјава све тачке душе и њеног живота, које су се дотле сукцесивно јављале.

Као што су се и уметности развијале сукцесивно једна за другом, прво архитектура, за њом скулптура, сликарство и музика, док у модерно доба оне се све развијају и живе једновремено једна поред друге, тако ће зрело друштво људско спојити и помирити и ублажити све оне политичке форме историјског живота — монархију, аристократију и демократију, које су се дотле сукцесивно, једнострано и једна на рачун друге развијале и одржавале. Тако

и сукцесивне епохе и фазе историје људске постају доцније стални елементи друштва: тако примитивно доба природних људи у историји таложи се у масу развијених и цивилизованих друштава, као и сукцесивни елементи природе што постају стални елементи човекова организма. Тако је светлост цивилизације обасјавала човечанство сукцесивно с појединих крајева и тачака земље: прво од Египта и од оријенталних народа, за тим од Грчке, после од Рима; за тим су цивилизаторски утицаји вршили на модерну Европу сукцесивно Арављани, Италија, Шпанци, Французи, док данас цивилизација више мање подједнако је распрострањена, подједнако обасјава једновремено целу Европу и тековине цивилизације на једном крају њеном уживају једновремено сви народи њени.

А на тој контемпоризацији живота човечанства, његове душе и духа, раде сви модерни фактори, трудећи се да што више савладају време, да што брже и више једновремено улију у све духове једне исте мисли, у све душе једна иста осећања: штампом се брже пише него некадашњим сликама, саобраћај је бржи једном новчаном стопом, иде се брже жељезницом, мисли се брже начелима и законима научним; тако модерни листови уливају у једно исто време једну исту мисао свима духовима. И на највишем ступњу развитка људског сунце историјске свести обасјаће све елементе људског духовног и социјалног живота; тада ће се видети све форме људског живота, сви елементи историје уређени по њиховој величини, снази и вредности и тада, кад се буде завршило развијање, поједини типови у простору преставаће поједине фазе људског напретка у времену; оно што је некад долазило једно за другим у времену, стајаће једновремено једно поред другог у простору, као што и у данашњој хармонији козмуса све форме козмичког живота сунца, планете и месеци постоје једна поред друге једновремено, а све су оне само сукцесивна стања, разне форме развитка у времену, које сва козмичка материја мора проћи сукцесивно, једно за другим. Место вековног развијања у времену врхунац историје биће једновремени просторни преглед свих стања, форама, елемената и фаза, који су се дотле развијали једно за другим у времену и свако од тих стања, форама, елемената и фаза имаће свог преставника у простору. Као што данас у козмосу козмичка магла престава првобитно стање материје; сунце престава фазу земље у прво доба њена живота, земља и планете преставају потоњу фазу сунца, а месец престава крајњи ступањ живота козмичких тела, и као што се сва та козмичка тела, која данас једновремено живе једно поред другог, допуњују у једну

целину козмоса, престављају свако собом разне фазе развитка целине козмоса у времену, тако ће и човечанство на највишем ступњу историје бити само једна органска целина, један организам, у коме ће сваки део његов престављати једну фазу његова развитка и тада ће у најдубљој интензивности својој историја престављати екстензивно све оно што се дотле једно по једно и једно за другим у времену развијало; врхунац историје биће потпуно помирење свих оних супротности, које су се, борећи се, јављале наизменце у историји — човека и природе, духа, живота и материје, вере и разума; тада ће настати потпун саобраћај између најдаљих региона човека и природе, где ће свака и најмања тачка људског живота бити везана са свима тачкама живота и природе; то ће бити потпуно утонуће човека у природу. Тако контемпоризација ствари води *корелацији* ствари, која није ништа друго, него симултаност континуитета, континуитет у простору.

22. Пошто тако сви поједини елементи, форме и снаге, које су се у историји сукцесивно јављале, постају само поједини делови једне велике органске целине — човечанства и његове историје; пошто сваки део добија у тој целини своје одређено место поред других делова, то пропорционизација и контемпоризација ствари, доводећи све ствари у узајамну зависност и једновремени живот, воде процесу органског спајања, воде *организацији* ствари у један једини велики организам. Пошто пропорционизација ствари води једној јединој великој целини човечанства, у којој ће сви делови и елементи, све форме, снаге и правци људског историског живота бити заступљени и помирени и у којој ће се сваки правилно кретати у границама својим, то те правилности и редовности може бити само у огромним размерима једног јединог великог организма, организма човечанства, јер што је већа једна целина, правилније јој је кретање и правилнији је живот у њој и само организовањем свега у једну велику органску целину може се доћи у великим размерима до помирења свих ствари и до хармоније њихове. Као што је процес културе организација материјалне природе, тако и процес историје друштва и цивилизације тежи организацији човечанства у једну једину фамилију, тежи фамилијаризацији човечанства; човечанство све више постаје једна фамилија, као и материјалну природу што човек све више чини својим продуженим организмом, јер људска индустрија није ништа друго него даље ширење, продужавање и развитак рада природе, као што су и вештачка оруђа човекова само продужења његових природних органа. Тако ће последњи ступањ историје и човечанства бити онај,

кад сви елементи човекова живота, природног и историског, буду тако распоређени и организовани у једном организму да ни један не превлађује на штету осталих и да се општи живот целог организма испољује само заједничком и хармониском акцијом свих. И само у тој једној великој органској целини може се доћи до потпуне моралности, слободе, правде и истине, јер моралност јесте увиђање да је сваки поједини човек само један део опште целине и да своје радње сваки поједини треба да удешава по законима који владају свима људима, увиђајући да је добро свакога само један део општег добра, последица општег добра, те је највиши ступањ моралности, као и свести, покоравање законима који владају свима, јер са већим напретком свести подједнако иде и већа моралност и већа слобода. И као што је тежња организацији једна од основних тежњи духа људског и као што друштво људско тежи да постане један организам, тако све стране, правци и области људског духа теже организацији у једну једину велику целину. Поједини фрагменти знања стајали су некад онако исто према потоњим наукама, као поједине религијозне вере према потоњим системима религије, као фамилије и племена према народима. И данас религије стоје онако исто према једној узвишеној идеји о богу, као поједине науке према једном уму људском, као народи према човечанству, те је данас још феудално доба човечанства и умно и социјално, и духовно и телесно. И као што су поједини закони ујединили знања и науке, тако ће један једини принцип, као заједничка веза свих наука, ујединити их све у један једини велики организам, у коме ће све поједине науке бити само поједини делови и органи тог организма. И тај највиши принцип спојиће и помириће у себи обе велике области људског живота, природу и историју, душу и дух, религију и науку, јер пошто све ствари у природи чине само једну једину велику целину, један организам, то и науке о тим стварима могу чинити само једну целину, један организам; тако се и у драмској појезији организују и спајају све уметности у један организам.

Тако историја постаје све више прави апстрактни организам, човека т. ј. човечанства, састављен од свега људског што се у току историје сукцесивно јављало: од осећања и мисли људских, од раса, племена и народа, од религија, философија, наука и уметности; као што је душа организам од осећања и мисли, тако и историја човечанства све више постаје организам, у коме су душе и духови људски атоми и ћелије; као што је човек компендијум природе, највиши организам њен, састављен из свих елемената при-

роде, тако је историја компендијум човека, састављен из свих људских осећања и мисли, жеља и нада, идеала и бораба, из свих племена и народа, из свих времена. И што човечанство буде организованије, сви елементи људског историског живота добијаће све тачнији међусобни однос и по времену и по простору, по вредности, величини и снази, и добијајући своје право место и своју вредност, ни један од њих неће претезати над другима, него се сви кретати у једној великој хармонији. И само у тој једној великој органској целини смерови појединих духова потпуно ће се слагати с општим смеровима, са смеровима историје; само се у њој може достићи потпуна узајамна зависност свих делова т. ј. потпуна корелација њихова.

XXIV

И само у тој једној великој целини, која настаје процесима везивања и пропорционизације, види се да све ствари имају један исти корен, иду једним истим путем и једном истом смеру и имају једне исте односе, пошто су све ствари делови и органи једне једине велике целине, да је та једна целина само једанпут постала и по томе само једанпут живи.

1. Тако процеси пропорционизације, контемпоризације и организације воде једној великој целини, једном организму, једном јединству. Све је само једно, а то је јединство; та целина само је у целој историји ума људског. Пошто и у области хуманог иде све оним истим редом којим иду и ствари у природи, пошто тако ум људски у историји пролази оне исте фазе које пролази и природа цела, то је у историји ума људског идеална историја козмоса. Пошто ум људски у свом историском животу понавља живот целе природе, то су фазе ума људског и фазе живота козмоса; идеалне, апстрактне фазе, које пролази ум људски у историји, јесу исте и фазе стварности; сукцесивне фазе ума јесу сукцесивне фазе стварног живота козмоса. Пошто је човек у свима временима свог историског живота имао пред собом једну исту природу, један исти спољни свет и пошто је у разним временима различно мислио о том свету, то промене мишљења његовог о свету нису долазиле од промена самог света, природе; оне исте фазе, које је пролазио ум људски у својој историји, прошла је природа давно пре него је

човек почео мислити о њој; пошто процес природе долази до свести у човеку, то и поједине сукцесивне фазе живота природе долазе сукцесивно и у свест човекову оним истим редом којим су и у природи настајале; по томе процес историје ума људског, понављајући историју природе, није ништа друго него процес осветљавања природе, ширење светлости на све даље просторе створенога; природа долази до свести у човеку; она у њему и његовој историји постаје свесна сама себе; по томе историја ума човекова јесте свест природе, теорија козмичког живота; историски разум јесте последње вибрирање општег васионског процеса, последњи и најфинији звук хармоније општег васионског живота. Тако цео козмос живи у уму људском и ум људски проживљује живот целог козмоса. И као што је свест сваког појединца последњи и највиши ступањ целог његовог физичког и психичког живота, тако је и историја ума човековог последњи и највиши ступањ целог живота природе. И као што човек без свести није цео човек, тако и природа без историје ума људског није цела природа; она је целина само са историјом ума људског и само у њој долази до целине. По томе природа са историјом ума људског чини једну једину велику целину, један једини живот; историја ума људског јесте синтакса оног истог језика којим говори природа. Једни исти закони управљају кретањем звезда и кретањем мишљења људског; живот и историја човечанства само су последице живота земљиног, резултат њеног развика; кад нестане погодаба, које условљују живот човечанства на земљи нестане и човечанства, као што треба извесних погодаба да се развију и живе религија, философија и наука и све друго и кад тих погодаба нема, не може ни њих бити. Као што земља живи само позајмљеним животом од сунца и козмоса, тако и човечанство живи само позајмљеним животом од земље и сунца; и најјачи и најфинији конци историје живота човекова везују га за живот земље и сунца; најфинији закони који управљају кретањем осећања и мисли, само су последњи тонови закона који управљају кретањем звезда. По томе права философија била би она која би положила земље према сунцу могла да протумачи судбу свих земаљских ствари, па и човекове историје, као што се из форме лобање може извести цео живот једне животиње, њен физис и њена душа; кад би се могло одговорити какво је стање на земљи, како живи и мисли човек, кад је земљи толико и толико година. Мишљење људско само је последња, најфинија и најбржа вибрација оне исте козмичке снаге, чије вибрације производе то-

плоту, светлост и друге манифестације њене; по томе процес мишљења људског, као и процес историје његове, јесте природни процес, а не људски намерни, вољни посао, јер све велике сукцесивне идеје о себи и о свету човек није добио емпиријом и индукцијом, него дедукицијом; никад емпиријом човек не би могао доћи до идеје да се данашњи хармонички козмос развио из хаоса, јер тада човека нити је било, нити га је могло бити; никад индукцијом не би се дошло до појмова гравитације, еволуције и других, као што ни једно откриће, ни један проналазак у историји нису учињени вољно, свесно. Дедукиција је куцање васпонаског пулса у историји човека; она је дело природног, општег ума; индукција је дело ситног ума људског; човек је долазио на открића и идеје не за то што је он то и тако хтео, него што је тако морао; поједине идеје и открића долазили су онда, кад им је време згодно и зрело било, кад су притиском времена и историје морали и требали да дођу.

Пошто је тако уму људском корен у далеким дубинама козмичког живота, то мисли људске не зависе од садашњости њихове, од телесне организације онога који их износи, ни од народа у коме се оне јављају, него зависе од општег стања земље и природе, као што ни форма лишћа, боја цвета и укусе плода једног дрвета у једној земљи не зависе од племена и народа који живи у тој земљи, ни од његове религије и философије; услове за све то добило је то дрво давно, у почетку постајања органског живота; све је то резултат далеких снага у далеким временима; тако и велике идеје и мисли у историји нису резултат оног народа и оног времена у коме се оне јављају; услови за њихов постанак губе се далеко у дубинама општег живота. Тако је цела природа са историјом ума људског једно јединство, једна целина и што је која идеја дужа веза човека са природом, тим је она тачнија, истинитија; по томе принципи су само они конци који везују живот човека за живот природе; сви остали краћи, ситнији конци, који везују само поједине периоде живота природе и историје човекове међу собом, само су идеје, доктрине итд. али не принципи. По томе свака права философија мора тражити ма с које стране то јединство живота природе и човека, мора тражити континуитет у стварима. Као што идеја човека руши све вештачке преграде и границе раса, племена, народа и времена, тако и идеја континуитета ремети и руши вештачке границе, којима су се поједине науке огранчили; права философија и није ништа друго него извођење и потврђивање континуитета у стварима; што је тачнији и даљи континуитет који она изводи, тим је и философија виша, те је у томе

и главна разлика између философије и наука: наука тражи да схвата све конце у само једној области факата, философија провлачи само један конац кроз све области факата.

Пошто се у историји ума људског завршава целина живота природе, пошто ум људски пролази оне исте фазе које и живот природе, пошто ум људски у историји проживљује живот целе природе, то се целина живота природе може видети само у целини историје ума људског. По томе сва историја природе само је један део историје ума људског; живот природе јесте један период живота историје ума људског и све ствари у природи само су разни ступњи човека и његове душе и човек је највиши ступањ ствари; све ствари у природи представљају човека на појединим тачкама његова пута, у појединим моментима његова живота. По томе је само човек у историји цео човек; у свима појединим сукцесивним временима свог живота, човек је развијао поједине снаге своје, поједине стране и правце своје душе и свога духа; цео човек само је у историји целог човечанства; по томе само цело човечанство у свима периодима свог историског живота јесте цео човек, те као што су заблуде само сукцесивне фазе истине, тако су и времена и народи у историји само сукцесивне фазе човека.

Понављајући живот природе историја човека тежи оном јединству до којег је природа већ давно дошла, и само се у историји целог човечанства, у свима временима његовог живота може видети то јединство, та целина живота, само се у њој може видети јединство ума људског. Као што се поступно долазило до појма о јединству земље, са свима њеним сувим и воденим деловима, са неорганским и органским животом, за тим до појма о јединству бога, до појма о јединству људског рода, тако ће се из историје све више увиђати јединство ума људског. Као што земља стоји према свима својим континентима, острвима, океанима и органском животу као једна велика целина, тако стоји човек према племенима и народима, тако стоји историја према свима другим наукама и свима манифестацијама душе и духа људског, које сукцесивно настају и нестају у историји. Пошто је ум људски само један, то су све уметности, све религије, све философије и све науке само разне гране и фазе тог једног ума; веровање у фетише, у духове и богове онако је исто само једна природна фаза у развоју ума људског, као и веровање у законе; и појам закона само је једна фаза у процесу развоја ума људског, као што је и законитост у природи само једна фаза њеног живота. Као што су хаос и хармонија, гравитација, еволуција и пропорција само поједине фазе процеса целог живота

козмоса, тако су и појмови и идеје хаоса и хармоније, гравитације, еволуције и пропорције само поједине фазе процеса целог живота и развитка једног јединог ума људског. По томе највиша истина, до које ум људски може доћи, није ни код једног човека, ни код једног народа, ни у једној религији, ни у једној философији и науци, ни у једном времену, ни на једном месту; пошто је истина један од божјих атрибута, то је она само једна, непромењива, постојана и вечита; по томе што је више појединих ствари, то свака од њих има тим мањи део истине и само све скупа чине једну целину т. ј. једну истину, и свака поједина ствар само је тако истинита, само тако има истине у себи, ако је она један део те једне целине; сама за себе она није истинита. А пошто је потпуна целина свега само у целој историји ума људског, то највиша истина, до које ум људски доћи може, јесте само у целини историје ума људског, која ће обухватити сва времена и све просторе човекова живота; она ће бити једина права и највиша философија, у којој ће све поједине религије, философије, науке и времена постати само делови, органи те једне велике целине, уређени и распоређени по својој снази, величини и вредности. Као што један исти дух људски говори кроз многе разне језике, тако су многе и разне религије, философије и науке само фазе једног истог духа. Пошто један исти дух иде кроз целу историју човекову, то су и закони његови једни исти на целој земљи и у свима временима, као што је и природа људска увек битно једна иста; једна иста осећања, исте жеље кретале су људске душе у свима временима, што се најбоље види по великим песницима, који црпећи из дубине људске душе постају разумљиви свима људима у свима временима. Један је ум људски, као што је једна и природа. И пошто је само у историји човечанства и ума његовог потпуна, идеална целина свега, то све поједине ствари само су зависни делови и органи те једне, велике целине. По томе су политички живот и политичка историја једног народа и једног времена само плитка обала оног великог океана људске историје, на чију се дубину и ширину не може човек пустити без компаса у руци, без принципа, који би сигурно водио човека кроз ту неизмерну ширину. И само у тој великој целини, само у целој књизи историје људске може се увидети правилност и законитост живота и мишљења људског и смисао, разлог и потреба свега, тако да сви потреси и поремећаји, све револуције, ратови и преврати и устуци у историји онолико исто квари законитост и правилност тока историје људске, колико штампарске погрешке квари смисао целе књиге.

2. Пошто је тако историја човечанства и ума његова само једна велика целина, то она само *један корен* може имати. Историја човечанства јесте једно велико дрво, коме је корен дубоко у мраку преисториског, животњског живота човековог; све религије, философије, уметности и науке, све форме социјалног живота људског, сви народи и сва времена само су огранци тог једног дрвета; истина, правда, слобода, хуманост, љубав јесу цвеће његово, разум је његов плод.

3. Пошто је историја човека једна целина, која има само један корен, то све у историји има само један пут, све иде *једним истим путем*, оним путем којим иде и природа. Као што природа иде од хаоса до реда, од дисхармоније до хармоније, од диспропорције до пропорције, тако и у историји човек иде само кроз ропство до слободе, кроз заблуду до истине, кроз неправду до правде. И пошто је историја човечанства само раширена историја једног потпуног човека, свих страна и снага његовог физичког и психичког живота, то је историја једног појединог човека минијатура историје човечанства, као што је дан минијатура године и њених доба, где његово јутро, подне и вече престављају историју једне године, као и минијатура земљиног глоба у простору, пошто је подне екватор дана и екватор подне земљино. Сваки поједини човек од детињства до зрелости пролази исти пут којим пролази човечанство од дивљаштва до цивилизације; један цивилизован човек за време свог живота пролази цео пут којим је човечанство за хиљадама година прошло до њега; фазе живота једног човека јесу фазе живота целог човечанства; а пошто човечанство још има дуг остатак пута свог да пређе, то поједини умови проживљују у напред живот човечанства, фазе његова живота у историји. А пошто је историја ума људског идеална историја целе природе, пошто су фазе историје ума људског оне исте које и фазе историје природе, то пошто историски ум људски проживљује фазе живота козмоса, то и поједини ум људски, за свог целог живота, од клице у материној утроби до распадања у гробу, проживљује у себи живот и историју целог козмоса. А пошто поједини човек нестаје и умире, а човечанство и природа и даље живе, то поједини човек пролази у напред и оне фазе којим ће некада проћи и човечанство и природа, а не само оне фазе којима су они прошли. По томе што је виши ум појединца, он је све више целина, све је ближи целини; што је нижи, он је све више само разломак и све већи разломак те једне велике целине. Тако поједини обични човек проживљује несвесно физички живот човечанства и природе; велики умови иду свесно

путем којим је природа прошла и којим ће проћи. По томе је ум људски најстарија ствар у природи, пошто је најдаље отишао оним путем којим ће цела природа много доцније проћи; а пошто за кратко време свог живота он има да пређе сву огромну дужину оног пута којим иде цела природа, то он мора највише да хита од свих осталих ствари и по томе нега ће прво и нестати, пошто он први долази до крајњег смера коме тежи цела природа, до краја општега пута; човек ће умрети од старости, кад природа још буде млада.

4. Пошто све иде једним истим путем, то све тежи *једном истом смеру*. У свако доба сви појави и сви догађаји теже једном истом; све снаге људске напрегнуте су у истом правцу, имају исте последице, уздижу једно исто и руше једно исто. Тако је у модерно доба једнакост општи смер свих историских појава и снага: пушка је донела једнакост на бојном пољу, штампана, појевтињујући књиге, све више изједначаје богате и сиромаше у могућности читања и образовања; прогрес индустрије, јевтиноћом потребних ствари, све више изједначаје све класе и сталеже у потребама и у могућности подмиривања њих; хришћанство је прокламовало да су сви људи једнаки пред једним богом, оцем свих људи, једнаки у свом пореклу и својим основним правима; Дарвинизам иде у истом правцу доказујући да, пошто су сви људи једног истог животињског порекла, да су они сви једнаки и у основним особинама тела и душе и да по томе сви имају једне исте основне потребе, иста основна права и дужности; наука све више постаје доступна људима свих класа, па и сама философија, постајући ствар унутрашњег искуства, постала је доступна сваком образованом човеку, престајући да буде тајанствена и привилегисана. Тако исто највиши смер свега људског — правди, слободи, истини, љубави, јесте само смер пропорције; највиши смер коме тежи цела историја јесте пропорција, највиши принцип, који ће ујединити и помирити у себи све људе и сва времена; тежња пропорцији јесте тежња помирењу свих ствари и људи међу собом, тежња хармонији и законитости, истини, правди и слободи; пропорција је последњи ступањ процеса историје, последњи принцип целокупног живота природе и човека, последњи смер природе и човека; она је врхунац, на који се има попети историја људска.

5. Пошто је све само једна целина, то свака животна струја, сваки потрес и покрет осећа се на свима странама људског живота, даје општи и *исти ефекат*. Потреси и реформе у религији потресају цео духовни живот људски. Чулни живот јесте антисоцијалан

и доноси владу и ширење егоизма те и сензуализам у философији доноси увек владу принципа егоизма у етици. Пропорција на свима странама производи исти ефекат, а тако и диспропорција. Неслобода је увек и неморална и неекономна; неморално и неразумно никад не може бити лепо; разум увек води мирењу и љубави, правди и слободи; све лепо буди и снажи; и морално и разумно, и добро и истинито. Свака права истина не само што је лепа него је и морална, поштена; што није истинито није ни лепо ни морално, ни добро ни праведно; лаж и непоштење су антисоцијални. Истина је поштена јер доноси добра људима; што виша истина све већем броју људи доноси добра; лаж је непоштена, јер доноси добра само појединима — људима, класама, народима, временима. Од истине пропада само оно што није за живот, што не треба да живи; од лажни пропада оно што треба да живи; бити моралан и поштен значи волети, тражити и бранити истину. Истина, то је правда; идеални смер ума јесте највиша истина; идеални смер друштва људског јесте највиша правда; тежити истини то је тежити правди; неправда то је заблуда; неправедно друштво јесте лажно друштво; свако лажно стање јесте неправедно; по томе ширење истине јесте ширење правде. Тако пропорција увек доноси истину и правду, добро, поштено и слободу; диспропорција увек доноси заблуду и неправду, зло, непоштено и неслободу, те у највишој истини једног човечанства утопиће се све заблуде и неправде времена.

6. Пошто у историји човека све иде једним истим путем којим и све у природи, то све сукцесивне фазе једних грана и области односе се међу собом као сукцесивне фазе других грана и области. *Једни исти односи* владају на свима странама бића и живота. Пошто ум људски пролази исте фазе које и природа, то поједине фазе ума људског стоје међу собом у оним истим односима, у оним истим везама, у којима стоје фазе живота природе; поједине области ума људског стоје међу собом у истим односима у којима стоје њихови стварни предмети у природи; поједине науке стоје међу собом у истим односима у којима стоје и предмети њихова изучавања; исте узајамне везе зависности везују и науке и њихове стварне предмете изучавања. Као што сав живот на земљи зависи од сунца, тако и живот и кретање ума људског у свима областима наука зависи од астрономије; теорије и идеје у свима другим наукама јесу само даље консеквенце и деривације астрономских погледа. Као што сунце стоји према земљи, тако стоји астрономија према геологији; као што земља стоји према органском животу на

њој, тако стоји и геологија према биологији, те везати органски живот на земљи за земљу и њен живот и везати живот земље за живот сунца и космоса значи везати биологију за геологију и геологију за астрономију. Јединство ума јесте јединство живота. Што је предмет које науке простији, то је историја тог предмета и науке о њему простија; историја астрономије у главном је борба два принципа: геоцентрике и хелиоцентрике, хаоса, хармоније, као што је и историја космоса у главном борба две снаге: тангенцијалне и гравитационе; историја геологије јесте историја борбе нептунизма и вулканизма, као што је историја земље борба воде и ватре. Што је сложенији предмет које науке, то је и историја његова већа и заплетенија; историја човека и ума његова јесте историја свега; у њој су изукрштане све снаге општег живота, она је исплетена из најфинијих и најтањих конача његових. Као што су неорганска и органска природа морале бити готове и спремне пре него што се човек јавио, тако су и науке о неорганском и органском животу морале достићи висок ступањ, да би се наука о човеку и историје његове могла јавити. И као што је борба супротних снага у космосу утишана, као што је борба ватре и воде у земљи, дошав до равнотеже обе, умирена, тако је и у астрономији и у геологији завршен спор између гео- и хелиоцентрике, између вулканизма и нептунизма; у космосу и у земљи је мир, као и у наукама о њима, док у науци о човеку има још много спорних питања, борба је у њој на свима странама. Пошто је тако историја ума људског идеална, апстрактна историја космоса, то историја ума људског стоји онако исто према историји стварне природе, као што стоји мапа земље према стварној земљи; што већи напредак историје као науке, што тачније познавање ствари и што тачније разумевање историје и та ће мапа бити све вернија и тачнија; правилност и савршенство глоба историје ума људског неће реметити ни њени океани, ни њени брегови и долине.

Исти односи владају и у процесу ума и друштва људског. Све религије, философије и науке стоје према једном уму људском, као што стоје све расе, племена и народи према једном човечанству, према човеку. Као што један дух људски говори кроз све многобројне и разне језике, тако и човек на дугом путу своје историје узима разне боје раса, племена и народа, док се у једном човечанству не очисти од свих тих историских примеса до чистог човека. Данас је феудално доба човечанства, човечанства и с физичке и са психичке стране његова живота: многи самостални народи и многе самосталне науке и философије; у појединим наукама

врши се процес ума људског, у појединим народима врши се процес човечанства; као што ће највиши принцип до којег ће ум људски једном доћи спојити и помирити у себи све религије, философије и науке, тако ће човек на највишем ступњу свом, у човечанству, спојити и помирити у себи све расе, племена и народе. А пошто се тај највиши принцип може само разумом достићи, а не чулима, и пошто се јединство ума људског може видети из целе историје његове, то историја стоји према свима другим наукама као разум према чулима, као човечанство према племенима и народима; племена и народи јесу чулна фаза живота разумног човечанства. Као што човечанство не може бити док не падну све телесне и духовне преграде које одвајају племена, народе и времена, тако и научне историје не може бити без једног човечанства, без једног ума људског. Као што човечанство није само у једном племену, у једном народу, у једном времену, као што ни један народ не може развити све стране и правце људског живота, тако се ни умни живот човечанства не може видети из једне религије, једне философије, једне литературе или науке; цео човек са свима странама и правцима свега свог живота само је у историји, у човечанству.

Тако је политеизам религиозни феудализам и феудализам социјални политеизам, тако су закони и принципи у науци аристократија према маси факата; тако географија стоји према историји као тело према духу, као земља према цивилизацији; тако су социјалне класе избледела племена, као што су писмена избледеле слике; тако човек у опште стоји према стварима, као идеја према стварима, као идеја према фактима, као мислилац према маси људи; човек је суперлатив природе, мислилац је суперлатив човека.

Пошто ум у свима правцима пролази исте фазе, то исти односи владају у свима областима ума. Тако научна и философска историја стоји према обичној историји, која се бави личностима и стварним догађајима, као што стоји алгебра према рачуници, као виша математика према нижој. Тако архитектура стоји према осталим уметностима, као астрономија према осталим наукама; као што од астрономских погледа и ступња астрономије зависи склоп и форма целог осталог људског мишљења и појимања, тако ступњи архитектуре одређују целу потоњу уметничку радњу једног племена, народа и времена; астрономија је архитектура наукама. Као што само оку треба светлости, док осталим чулима не треба светлости и могу и у мраку радити, тако само разуму треба светлости, док сва остала душа живи и ради у мраку.

7. Пошто је тако све само једна велика целина и само један корен има, то је она само *један пут* постала, само један пут живи, јер један исти пут живота бије кроз сунце и мишљење људско. Као што је земља у процесу живота свог само један пут прошла кроз досадање фазе и ступње, као што су се за разна стања и постајања само један пут стицали сви повољни услови, као што је органски живот на земљи само једанпут постао и само један пут живи, тако су се само један пут стекли сви повољни услови на земљи, у природи, да постане човек. И пошто је историја човека и ума његова само једна велика целина и пошто је целина само у историји, то све што у историји постаје и бива, постаје и бива само једанпут: понављања нема у историји; да би се само нешто поновило морало би се поновити све; човечанство је само једно, само један пут живи, само један пут пролази кроз историју, те је и историја човечанства само једна и само је један пут почела. И ако је првобитно било више самосталних центара цивилизације, конач историје човечанства везује се за Азију и Египат и преко Грчке и Рима води у наше доба и везујући све више све људе и све крајеве на земљи, он везује и све остале цивилизације и народе, који су до данас били ван историје. Сви посебни кругови племена, народа и држава, у којима се до данас кретао живот појединих делова човечанства, који су се у почетку кретали привидно са свим самостално око својих засебних центара, све више добијају само један заједнички центар, око којег се сви крећу, а тај је центар идеја човека, појам заједничких људских основних интереса; све своје самосталне животе почињу они стапати у један заједнички живот, човечанство све више живи само једним животом, све више живи само у историји својој; историја човечанства постаје све више само једна. Као што је сваки поједини човек само један пут дете, тако се само један пут дигло човечанство из животињске, природне дивљине на пут историје, само је један пут проживело фазу природног живота, само је једанпут пронађена ватра, само су се једанпут из првобитних слика развила писмена, на којима с једне стране и почива данашња цивилизација, и то у Египту и само се за ту једну тачку везује потоњи прогрес човечанства; само се једанпут из првобитних фетиша и богова издвојио појам једног бога, у Египту, који су преко Јевреја Мојсије и Христос објавили свима људима. Сва велика открића и проналасци, све велике теорије и идеје постајале су само једанпут; пошто је историја човечанства само једна, пошто човечанство у својој историји само једанпут живи, то све што бива у историји човечанства и за

њу, бива само један пут. Бивајући све више само једна цивилизација човечанства не постаје више поново у разним временима и у разним просторима; пошто су осушени многи корени из којих је цивилизација човечанства могла постати, она се развија и сиса снагу за живот само из једног корена; сва остала природна племена, све остале државе и цивилизације ван те једне, губећи своју самосталност, све више крхљаве и нестају; тако су рудименти историје природна племена Азије, Африке и Америке, Хина, Мексико, Перу. Бивајући све више само једна, цивилизација човечанства шири се све даље по целој земљи.

Пошто је цивилизација човечанства само једна и само један пут живи, то је све мање самосталног живота и чистог органског развитка код појединих цивилизованих народа, што се даље иде од првобитног живота у историју, све је мање живота од почетка т. ј. живот даљих цивилизација у историји све је даљи од почетка. Конци историје човечанства све су више испреплетани тако да се историја и живот једног народа не могу разумети без историје и живота других народа у прошлости и у садашњости. Ни један данашњи европски народ није прошао од животињског, природног живота до висине садашњег друштвеног живота; ни један није поново за себе откривао и проналазио ватру, оруђа, земљорад, писмена; ни један данашњи европски народ нема своју самониклу цивилизацију, него им је свима основ у класичкој и античкој старини. Само су оријенталне цивилизације примарне и оригиналне, све потоње су само секундарне и деривативне, консеквенце и резултати првих; само су оријенталне цивилизације постајале у органској хармонији са спољном природом; за потоње цивилизације природа је и сувише дубок слој на коме почива њихов живот, тако да се морају разгрнути слојеви цивилизација и времена да би се слој природе и њеног упуца на умни живот могао видети; те је погрешно тумачити поједине манифестације модерног ума упуцавом актуалне спољње природе. Само су се на оријенту и у неколико у Грчкој органски развијале све форме социјалног и духовног живота; код модерних народа нема тог органског развитка, као на пр. скулптуре и сликарства из архитектуре, писмена из слика ит.д.; нови народи ступају у историју и почињу своју историју с религијом једног бога, а појмом једног бога завршава цела античка цивилизација као последњим и највишим ступњем својим. Као што је човечанство само један пут постало, тако су се само један пут органски природно развили први елементи историје тог једног човечанства; темељ историје човечанства положен је само једанпут

и цео остали живот народа и цивилизација, живот ума и друштва људског само је даље зидање на том једном темељу, само је настављање онога на чему се пре тога стало. Сви поједини народи у историји, од оријенталних до модерних, са даљим, потоњим човечанством зидају несвесно, незнајући један за другог, једну једину велику зграду, зграду човечанства, којој је темељ дубоко у мраку првобитног, природног живота људског, те су и модерни народи толико исти виши и бољи од старих народа, колико су виши и бољи они који дижу кров од оних који ударају темељ згради једној; они свакојако виде даље, више и јасније, али само пошто су се попели на леђа свих минулих историских народа.

Пошто је цела историја човечанства само једна велика зграда, коју зида човек од почетка живота свог на земљи, то и све ствари, привидно супротне, само су разни делови, разни ступњи те једне велике целине; хуманост је само највиша форма себичности, као што је и разум највиши вис на брегу живота. По томе се ни један део, ни једна фаза у тој једној целини не може разумети само за себе, без везе с другим деловима; сваки део, сваки ступањ има смисла само на свом месту и у своје време, те претпостављати да су модерни народи виши и бољи од античких народа по својој религији, философији, науци и по свом социјалном животу, значило би неисториски, неприродно и неразумно тражити зграду без темеља. По томе да би се ма шта поједино потпуно разумело, мора се разумети све; по томе највиши разум само је у целини, само је у целој историји; само се из целе историје може разумети све. Разум је последња инстанца општег васионског процеса, највиши ступањ његов, историја је последња инстанца разума; даље од историје, од сазнања прошлости, садашњости и будућности ствари, разум не може ићи.

XXV

Пошто једним истим путем иду и природа и човек, то човек открива и испитује ствари оним истим редом којим ствари постају.

Пошто једним истим редом иду ствари и у области материје и у области духа, и у историји природе и у историји ума људског, то и човек долази у додир са стварима, открива и испитује ствари и мисли о њима оним истим редом којим ствари постају и обратно

ствари постају истим редом којим их човек открива и мисли о њима; истим редом постају ствари и мисли о њима.

1. Као што је биће старије од бивања, стварање старије од развитка, тако је прво и постала догматичка доктрина стварања, постања, па је тек доцније јавила се историска доктрина еволуције; прво се појимало да је све постало, па се тек данас појима да се све развило једно из другог; прво се ум људски занимао космогонијом и геогонијом, наукама о постанку козмоса и земље, па тек доцније настају науке о развоју козмоса и земље, уношењем историскога у њих. И као што се у природи првобитно непријатељске снаге бориле међу собом о првенство, тако је и у области хуманог, доба фамилијарног живота, феудализма и политеизма старије од доба монархије и монотеизма. Као што је било доба у животу природе, кад су се у хаосу стварања разне силе отимале о првенство, док се једна — пропорција, — није уздигла до превласти над осталима, тако је било доба и у животу ума људског, кад су се многе снаге и богови борили међу собом о првенство, док се није полако и поступно једна сила — разум, уздигла над свима.

2. И науке се јављају и настају у историји оним истим редом којим постају предмети њихова посматрања и изучавања. Као што је природа постала и развила се пре човека и духа, тако су прво настале и јавиле се науке о природи и тек много доцније науке о човеку. Прво је земља са својим животом везана за живот сунца и козмоса, па је доцније живот човека везан за живот земље и сунца; и тек доцније, пошто је живот човека везан за живот земље, за животиње и биље, нераскидним и дугим историским везама, настало је са све већим познавањем и разумевањем историје човеке и све веће и јаче везивање човека за човека у свима просторима и временима, везивање природног за историског човека и везивање људи међу собом. Прво астрономија везује земљу за козмос, после геологија и биологија везују човека за земљу и за животиње и најпосле остаје историји да веже човека за човека, природног човека за историског и цивилизованог, да веже људе у свима просторима и свима временима. Прво је земља морала бити оборена са свог превладног, неприродно високог положаја, у коме је била центар свега живота васионског и кад се све око ње обртало и ради ње постојало, па је тек доцније оборен са таког положаја и човек према животињама и осталој природи. Прво је оборена човекова заблуда о природи — геоцентричка заблуда, па је доцније оборена човекова заблуда о човеку — антропоцентричка заблуда. Као што се човек најдоцније издвојио и дигао из живо-

тињског света и природе, тако је и изучавање човека увек било последњи ступањ посматрања и мишљења човекова; као што ствари постају пре но што човек о њима мисли, као што су објекти старији од субјекта, тако човек прво посматра и изучава објекте, па тек после његово испитивање силази на и у њега самог, као на субјекат свих ствари. Наука о човеку још ни из далека није достигла онај ступањ тачности и законитости на коме одавно стоје науке о природи; па и изучавање природе човекове и физиса његовог раније је и напредније од студије његовог психичког и историског живота; као што је човек најдоцније ступио у историју, тако је и научна историја најпознија од свих наука. И као што је природа старија од духа, тако је и религија природе старија од религије духа, од историске хумане религије. Прво природне науке ослобођавају човека од притиска природе, па тек доцније имају социјалне науке да ослобођавају човека од притиска историје човекове — од религије, државе, народа.

3. И у области изучавања природе поједине природне науке јављале су се оним редом којим су постајали предмети њихових студија. Као што је неоргански свет ранији, старији од органског као носилац његов, тако су неоргански свет и његови појави пре постали предмети изучавања човекова, пре су подведени под законе на којима су основане науке о неорганском свету, док је органски свет постао доцније предмет изучавања, и науке о органском свету стоје још далеко од математске тачности наука о неорганском свету; и по том истом реду и неорганска хемија била је у велико наука пре него се јавила органска хемија. Као што је земља као целина старија од органског живота на њој, тако су и закони земљина живота нађени раније од закона органског живота, те је и геологија старија од биологије. Прво је у геологији оважена доктрина мирне и поступне еволуције, после доктрине револуције и катастрофа, па је тек после мирна и поступна еволуција постала принцип органског живота, биља и животиња на земљи; процес развитка земљиног живота раширен је доцније и на органски живот на њој и континуитет првог процеса морао је повући и други за собом. И као што су у историји стварног земљиног живота револуције и катастрофе претходиле тихој и поступној еволуцији тако је и у историји ума људског теорија револуција и катастрофа претходила теорији еволуције. И прва од свих уметности, архитектура, представља неоргански свет и њени први закони, као и закони неорганског света јесу математски закони — закони тежине, статике, кохезије, и резистенције тела и геометриски закони форме и тек доцније

јављају се скулптура и сликарство које износе живот организованих тела. И као што је органско у опште млађе од неорганског, тако се и идеја организма много доцније јавила у историји ума људског.

Као што је у прво доба сунчани систем био само једно велико јединство, кад су састојци његови били растађени до паре тако да још никаквих хемиских деловања није могло бити, тако је и у историји ума људског било доба, кад није било хемије него само астрономије; и као што су хемиска деловања настала тек доцније, кад се материја сунчаног система почела згушњавати, тако се и наука хемије јавила доцније од астрономије и обратно, пошто се хемија јавила после астрономије значи да је било доба, кад хемиских елемената није било. По том истом реду тек после механике ваздуха дошла је и хемија њега.

Као што су козмос и сунце старији од земље, тако је и познавање звезданог неба било у велико развијено пре него се познала земља; знање облика земље развило се доцније и лаганије, јер се тек доцније дошло до преставе да је земља кугла. Тако је и прва правилност и законитост нађена на небу и тек доцније су пренесене на земљу и њен живот. И као што је прво постојао козмос као једна целина, од које се тек доцније одвајају поједини делови и форме, тако је и астрономија прва од свих наука од које се тек доцније одвајају студије појединих области природе.

Као што су се планете првобитно кретале у круговима и тек доцније преобрађају планете њихове кружне токове у елиптичке, тако је и ум људски ишао тим истим редом у појимању кретања планета; прво је Коперник држао да се планете крећу у круговима око сунца и тек је доцније Кеплер нашао да су путеви свих планета елипсе.

Репулзивност је прва и најнепосреднија снага материје, атракција је њена потоња особина и снага, и као што је атракција тек доцније овладала материјем и закон атракције, гравитације нађен је тек много доцније.

Као што је ваздух старији од воде, као што се вода тек доцније одвојила од ваздуха, тако је прво и пронађена композиција ваздуха, па тек доцније воде.

Као што сва првобитна кретања и живот бивају само у простору и вредност снага и појам времена настају тек доцније, са вишим животом, тако су и прво нађени закони простора, закони неорганског и прве науке су на њима засноване — математика, астрономија, геометрија, док се тек доцније почело долазити до закона времена и живота у времену.

Као што су електрицитет и магнетизам најмлађе снаге природе, које су се најпосле одвојиле из општега и за које нам природа није дала никако специјално чуло, као што имамо за топлоту, светлост и звук, тако су електрицитет и магнетизам много доцније од топлоте, светлости и звука откривени, изучавани и употребљени.

И прво откриће, које је човек учинио и на којем је засновао цео свој потоњи прогрес, јесте откриће ватре, као што је и првобитно ватра главни фактор у стварању васионе, па тек доцније уступа место другим силама.

И земљу је познавао човек оним истим редом којим су се поједини крајеви њени издизали из воде и оним истим редом којим је сунце осветљује. Азија је најстарији континент од свих и њу је прво човек познао; Америка и Аустралија, по целом њиховом физичком склопу јесу најмлађи континенти; и као што су Америка и Аустралија најпознија уздигнућа земље, тако су најдоцније и откривене.

4. Не само да је човек познавао и откривао поједине крајеве земље оним истим редом којим су ти крајеви постајали т. ј. уздизали се из воде, него је човек насељавао и култивисао поједине крајеве земље оним истим редом којим су се ти крајеви уздизали из воде; култура и цивилизација ишле су по земљи оним истим редом, како су се крајеви земље издизали из воде; географски ход насељавања и цивилизације јесте исти ход постајања суве земље; ход човека у времену исти је као и ход земље у простору. Азија је најстарији континент и њу је прво човек населио; тамо је први пут човек основао више друштво — државу; тамо су први пут ударени темељи свима вишим добрима човековим — уметности, религији, философији. Азија је населила Африку и Европу. И као што је једноликост топлоте на земљи старија од разних зона и клима на њој, тако је и прва култура и цивилизација човекова постајала у једноликим топлим зонама, где је спољна природа најправилнија и најредовнија, где нема промене климе и топлоте, ни реметења од других снага; отуд су прве цивилизације све зависиле само од земљишта и плодности његове, а не од климе; тек доцније сели се цивилизација људска у крајеве са разним годишњим климама и то опет оним истим редом којим су се ти крајеви издизали из воде и којим их сунце загрева и осветљује т. ј. сели се од истока на све даљи запад. Оним истим редом којим су се поједини крајеви земље издизали из воде, дизали су се они и до станишта цивилизације човекове. Као што се прво периферија земљиних континената издизала из воде, тако је прво периферијом

ишла и култура и цивилизација људска, и у Азији и у Европи. Код старих Грка уметност је прво процветала код Дораца у Пелопонезу и Сицилији, у Великој Грчкој, јегејским острвима и обалама Мале Азије и тек у потоње доба Атина постаје центар свега вишег живота Грка; и тим истим географским путем ишла је и њихова образованост и њихов политички живот; прво се уздиже до значаја Спарта, па тек после Атина, Тива, Тесалија и Македонија. Из Грчке цивилизација се преселила у други најстарији комад суве Европе и Италија не само што је много столећа била центар свега вишег живота људског у античко доба, него и у ново доба Италија постаје не само први центар европске политике, него и први центар и расадник све образованости и цивилизације европске; први су се уздигли италијански градови и они су први гајили, ширили и постицали сав виши живот европских народа; они су били први центри европске цивилизације; италијански језик први је усавршен од свих модерних језика; оживљај философије и наука пошао је од Италије. Осим Италије прво су и други романски народи — Французи и Шпанци консолидовали своје државе и развили своје националне језике и литературе, као што су и крајеви Европе, које су они населили најстарија уздигнућа европског континента. И као што је источна хемисфера у опште географски старија од западне, тако је и цивилизација источне хемисфере старија од цивилизације западне хемисфере. Географски ход постајања суве земље јесте и географски ход цивилизације. Као што сунце прво обасјава врхове земљине и тек доцније силази у равнице и долине, као што светлост свести прво обасјава поједине узвишене духове и са њих силази у дубине друштвених слојева, тако и цивилизација људска прво обасјава највише крајеве земље т. ј. који се први издижу из воде, па тек доцније силази у дубину континената.

5. И како се који елеменат друштва уздизао из првобитне хаотичке масе, тим су се редом дизали до цивилизације. Аристократија духовништва и ратника јесте први елеменат друштва, који се дигао из првобитне хаотичке масе и духовници су први гајиоци и чувари све цивилизације људске, више религије, уметности, философије и наука. И како се који елеменат друштва уздизао, тако га је и историја изучавала; прва историја јесте историја аристократије и владалаца; тек доцније уздиже се народ из пасивног стања, добија активни значај и његов живот и рад постају предмет историје. Тако и социологија и економија нису могле на-

стати и развити се пре него што се уздигао предмет њихова по-
сматрања и изучавања — маса друштва и народа.

6. Као што је тежина прва особина материје, тако је и у историји човека тежина прва особина и снага, коју је човек упознао и примењивао; тежина је први пострек свега ослобођавања човека. Чисто физички рад човеков, произведен његовом тежином или тежном снагом, снагом његових мускула био је први рад за који је човек узео у помоћ природну, неорганску снагу, те и прво оруђе човеково било је тако, које је требало да се опире законима тежине или њиховом дејству. Тако се и новац прво мерио по тежини; злато је првобитно само еспап. И гласови у друштву, као и новац, прво су мерени по тежини, па је тек доцније настало бројање гласова. У прво доба друштвеног и државног живота важно је глас само оних, који су тежили у друштву својим имањем, влашћу и моћи; тек са демократијом настаје бројање гласова место мерења њихове тежине; после квалитативног стања тежине гласа аристократије настаје квантитативно стање бројања гласова — демократије. Тако су после тешких тајанствених јероглифа дошла лака, скраћена, писмена. Тако је и прво оружје гломазно и тешко. Тако и кад је подела ноћи постала тежа, те захтевала чисто механичка средства, онда се место сунчаних сатова применило дејство тежине истицањем воде или песка кроз отвор. Па и свака наука почиње решавањем најтежих проблема.

Пошто је тежина, терет први пострек свега ослобођавања човекова, то и цео процес цивилизације човекове с једне стране само је олакшавање од терета и тежине. Као што је језик прво ослобођавање духа човекова од тежине спољних утисака; као што су први инструменти и посуђа као најстарије духовно култивисање земаљског, природног, тешког живота, знак првог уздизања човека над земаљским животом, тако је човек постао слободан прво од терета рада; најтежи део свог рада човек оставља инструментима и машини; скоро цело људско напрезање снаге предузела је машина. Па и прва подела рада у друштву извршена је по терету рада.

7. Не само да човек открива и познаје ствари и мисли о њима оним истим редом којим те ствари постају, него и чула човекова постају и развијају се оним истим редом којим постају ствари и материјални појави које чула опажају, који кроз чула допиру у душу; и с друге стране човек опажа чулима ствари оним истим редом којим ствари постају. Телесност у опште јесте прва особина материје и првобитно чуло човеково, кожа, јесте чуло којим се опажа телесност. Дете у утроби не види и не чује, али осећа то-

плоту, као што је топлота примарна форма кретања; тек после рођења и настаје чуло вида, као што се и светлост тек доцније одваја од топлоте и као што је звук тек доцнији симптом живота, тако се и чуло слуха развија доцније од чула топлоте и светлости. По том истом реду телескоп и телеграф раније су пронађени од телефона и микроскоп од микрофона (који се једном мора пронаћи); и као што је и сат (сунчани) прво нем, нечујан, појављује се и нестаје га са сунцем, па тек доцније сат постаје чујан, има звука.

Не само да чула човекова постају и развијају се оним истим редом којим постају ствари које чула опажају, него и поједина чула опажају ствари оним истим редом којим ствари постају. Око човеково види прво предмет, па после фарбу његову, као што је и фарба доцнија особина ствари. И кад је почео опажати поједине фарбе, он их је опажао оним истим редом којим су фарбе и постајале. Главне фарбе добијене кроз призму од беле светлости преломљене јесу црвена, жута, зелена, плава, виолет; црвена се производи најмањим бројем таласања, а свака идућа са све већим бројем таласања, а што је већи број таласања, то су она мање интензивна и тим слабије делују на чула. И тај ред којим иду фарбе не само што је и ред њиховог постајања у времену, него тим истим редом и око човеково опајало је и познавало те фарбе. Црвена фарба, најстарија, најмоћнија, која највише контрастује и најјаче делује на око, прво је и деловала на око човеково, па за њом жута; црвена и жута јесу пра-фарбе; и примитивним народима црвено је све што је светло, као контраст мрака, јер први и најпримитивнији ступањ свега осећања фарбе јесте дуализам црног и црвеног. Зелена боја и по интензивности светлости и по реду постајања и по старости речи и појма надмаша плаво, али изостаје иза жутог. Зелена фарба иде даље у старо доба него плава, али само донекле; Грци су још мешали зелено са жутим; Питагор, Емпедокл, Теофраст знају само за црно, бело, црвено и жуто. Плаво и виолет, као најмање фарбе, најпосле су и опажене; у пра-доба оне су биле са свим непознате; у Риг-веди и у Омировим песмама оне се никако не помињу; плава боја код старих народа свуд је означавана као црно, док виолет никако није опајано тада. А можда и после виолета има фарби које су доцније постале, те које човеково око данас још не осећа и које ће тек доцније осетити.

8. Па и таленат и генијалност прво и раније јавља се за оне области ствари које прво и постају: у уметности и математици; случајеви да се генијалност рано јавља, још код деце, бивају нарочито с математским генијима, дакле у науци, која је ранија од

свих; тако рана генијалност у појимању историских и социјалних ствари и у философији, непозната је. И случајеви ране уметничке генијалности на пр. музичке, још код деце, чести су као и математске.

9. Пошто је пропорција последњи ступањ општег процеса, то је човек најпосле и опажа на свима странама бића и живота и најпосле и сам до ње долази у друштву свом.

XXVI

Пошто су непосредна корист и потреба биле први пострек човековом откривању и испитивању ствари, то је човек испитивао ствари оним истим редом, којим су му те ствари постале потребне.

Као што смо видели у једној од прошлих глава непосредна корист била је увек први пострек сваком човековом откривању, испитивању и изучавању ствари; тражење непосредне користи од ствари јесте први ступањ сваке науке, антропоцентрални ступањ њен, и пошто је *потреба* не само главни и основни разлог егзистенције свих ствари него и човековог откривања, изучавања и мишљења, то и *човек открива и испитује ствари оним истим редом, којим су те ствари постајале потребне; једним истим редом иду откривање и изучавање ствари и потреба тих ствари.* Свака ствар мора прво постати потребна, мора се прво осетити потреба, за њу пре него се та ствар открије, упозна и изучи, и с друге стране, да би се нека ствар открила и испитала она мора постати потребна. Човек је морао откривати и проналазити и изучавати све оно што му је као човеку потребно; оно што му као животињи треба, то природа сама даје и није га потребно откривати, као што су ваздух и вода. Прва чисто људска потреба, које немају животиње, јесте ватра и ватра је прво откриће човеково; електрицитет, пару, штампу и друге ствари открио је много доцније, онда, кад су му те ствари постале потребне. Астрономија је прва наука која се јавила и развила, јер је у човеку у прва времена само она била потребна и само му је она доносила користи; и у цело старо доба није било корисније науке за људе од астрономије; на познавању неба оснивали су се тада и земљорад и морепловство; целој духовној и религиозној сфери, више мање код свих античких народа, основ је била астрономија и све оно што је од астрономије могло бити

корисно човеку у то доба, било је тада познато. Пошто је човек тада на првом ступњу испитивања тражио само непосредне користи од ствари, то му је и астрономија тада служила само за оријентисање у практичном животу и потребама његовим; тек доцније у зрелије време ума свог право познавање козмичких односа упућује човека на праву скромност, одређујући му праве границе његове величине, вредности и снаге према свету, док потребу за то у прва времена човек није осећао. Тако и остале науке јављају се редом, како је кад која постајала потребна; потреба хемије осетила се одавно и хемија је одавно гајена, док је потреба социјалних наука и научне историје много доцнија потреба, потреба зрелијег ума, те се те науке и јављају тек у најпозније доба. Ако је Америка и пре била откривена, то пошто није било зрело време за њу, пошто се није осетила потреба, за њу то је и откриће ње морало пасти у заборав, док се доцније није осетила права потреба за њу, тако јака, да је она морала бити откривена и да је њено откриће, дошав у згодно, зрело време, могло донети користи човечанству. Тако је потреба оријентисања у практичном животу много ранија од потребе теорије, теориског сазнавања ствари, која се тек доцније јавља са вишим, зрелијим умом, са потребом све више истине.

XXVII

Пошто човек испитује ствари редом којим оне постају и редом којим му оне постају потребне, то ствари постају оним редом којим постају потребне, и ствари постају потребне оним редом којим постају.

Пошто све што постоји, постоји и одржава се само тим што оно нечему треба, то све постаје само онда и тек онда, кад оно постане потребно, кад се осети потреба њега. Пошто, као што смо видели у двома претходним главама, човек испитује и открива ствари оним редом којим ствари постају и испитује, открива ствари и мисли о њима оним редом којим му ствари постају потребне, то и *ствари постају оним истим редом којим постају потребне и обратно ствари постају потребне оним редом којим постају;* исти је ред постајања ствари и потребе ствари. Ствари постају онда кад постану потребне, а ствари постају потребне онда кад већ постоји све што је њима потребно, кад постоје сви услови њихове

егзистенце; довољан број и количина услова појединих ствари изазивају потребу тих ствари и тада ствари постају. Све, што постоји и постаје, добива живота, снаге и вредности само тим што постаје у своје време онда, кад се осети потреба за њега; све што постоји и постаје има вредности и снаге само као историска консеквенца претходнога, само као један колут у општем континуитету ствари; усамљено, без везе са прошлим, убачено са стране, пошто је непотребно остаје без вредности, без уплива, без снаге, бесплодно; увек само у своје време, у згодно и зрело време постају потребна ствар и потребни човек. Потребно то је корисно и ствари су постајале оним редом којим су доносиле корист, кад се осетила корист и потреба њих. Потреба јесте основни разлог и узрок егзистенце ствари; све, што постоји и постаје, постоји и постаје за то, што има узрока и разлога да постаје, т. ј. што је потребно да постаје. И једна од страна прогреса разума јесте та, што се све више увиђа потреба свих ствари које постоје, које су постојале и које ће постојати, т. ј. увиђајући потребу њих, увиђа се основни разлог егзистенце њихове; и не разумети неку ствар значи не знати чему је та ствар потребна и шта њој треба, а увиђањем потребе све већег круга и броја ствари, све се више сужавају кругови онога што има да се осуди, све је мање смешног и жалосног. Тако се човек користи стварима и ствари постају потребне оним истим редом, којим ствари постају.

1. Атмосфера се првобитно састојала само из азота; угљеникиселог гаса и водених пара кисеоника тада још није било, јер није био потребан, те су и животиње могле настати тек онда кад се одвојило и настао кисеоник у атмосфери, т. ј. кад је постао потребан. Тако се и човек могао јавити тек онда, кад је неорганска природа била готова у свом стварању тако да је сувишном своје снаге могла одржати човека са његовом цивилизацијом, пошто је огромну већину своје снаге утрошила у стварање неорганског и у неколико биљног и животињског света.

И у историји физичког живота човековог ствари постају оним истим редом којим постају потребне и човек осећа потребу појединих ствари оним редом којим су ствари постајале. Топлота је прва физичка снага и она је прва потреба, први услов сваког стварања и развитка, па и стварања човека; детету у утроби треба само топлоте и као што је топлота постојала кад још ваздуха није било, тако и човеку за живот треба прво топлота, па тек после ваздух. Тек доцније, са одвојеним, самосталним животом, дисање постаје први процес органског живота и ваздух постаје потребан,

и као што ваздух постоји пре воде, тако ваздух после топлоте постаје прва и најпреча потреба животиња. И као што се светлост тек доцније одвојила од топлоте, тако је и потреба светлости доцнија од потребе топлоте. Детету у утроби не треба светлости; светлост му постаје потреба тек много доцније; и као што само оку треба светлости да би радило, док осталим првобитнијим, нижим чулима не треба светлости, и могу и у мраку радити, тако и само разуму и свести треба светлости, док сва остала душа, са њеним нижим примитивнијим снагама, живи и ради у мраку; и као што је светлост доцнија потреба, те је доцније и постала, тако су и разум и свест доцнија потреба живота, те доцније и постају. Тако су и нерви пипања усана код детета раније развијени и извезбани услед кретања, сисања, него нерви пипања руке, као што је и руку човек тек доцније ослободио од тела. И као што је течна у опште старије од чврстог и течна храна јесте прва потреба човекова, те и зубе добива тек доцније са потребом чврсте хране. И као што је одржање живота прва и најпреча потреба самосталног, одвојеног живота, то и потреба располавања јавља се тек доцније; код најнижих животиња не могу се познати полни органи, пошто су непотребни, јер се располажују механичким дељењем; тако и дете пре осећа нагон за борбу, него полни нагон. И пошто је одржање живота прва потреба, то је одржање живота и првобитни подстрек свега рада и напретка људског; све кретање човеково у прво доба не иде ван домашаја чулних потреба за одржање живота; по томе и најпримитивнија потреба сваког човека јесте: бити добра животиња. По томе је и мозак од мале животне вредности за најниже животиње, те, што је нижа животиња, све јој мање мозак треба и све га мање има.

По томе и постанак и развитак чула иде оним редом, којим чула постају потребна. Пошто је одржање живота прва и најпреча потреба, то је и примарна функција чула човекових, да служе физичком одржању човековом; живот је прва потреба и чула су прво у служби живота. Код животиња мирис игра надмашну улогу међу чулима; њима се пљачка опажа, опасност избегава и полови доводе један другом; тако су и вид и слух првобитно само предстража живота. Као што укус омогућава претходно испитивање, да ништа не дође у канал храњења, што би могло бити штетно за опстанак живота, и као што мирис опажа, да се непријатељ или пљачка приближују, тако и вид и слух стоје с почетка само у служби инстинкта, одржања живота. Код примитивних људи, где нема сигурности живота, ту запето уво увек опажа и најмањи шум; отуд

велика оштрина слуха код њих, која отупљује са цивилизацијом и већом сигурношћу живота са њом, јер постаје непотребна; тако дивљаци, као и многе грабљиве животиње, имају много оштрији вид, него цивилизован човек. Пошто је код њих чуло вида са свим у служби живота.

Тако све, што је човековом телесном животу потребно или штетно, јављају му чула, и све, што се не може опазити чулима, није потребно за живот и одржање човеково; за топлоту и светлост човек има чула, за електрицитет нема; по томе су топлота и светлост првобитније потребе од електрицитета; по томе су топлота и светлост пре постали од електрицитета. Према томе и наша свест догод зависи од снаге и обимности наших чула упућена је на само онолико и може обухватити само онолико, колико је потребно човеку за живот. Тек доцније, кад са све већом цивилизацијом човеков живот постаје све сигурнији и брига за одржање њега све мања, после потребе за одржање живота јавља се потреба знања и разумевања и тек доцније, после свога задатка, да служе одржању живота чула, добивају секундарну и почасну дужност, да буду посредници знања. А то бива најпре и највише са чулима вида и слуха, пошто надражаји светлости и звука у опште не долазе у оне надражаје, који врше јако дејство на наше тело и пошто светлост и звук нису битне и основне потребе живота, то су се око и уво пре и лакше могли ослободити од службе животу и прећи у службу интелигенције људске; и пошто је вид почео служити и интелигенцији, помоћу вештачких инструмената појачано је чуло вида за потребе интелигенције; телескоп и микроскоп не служе животу него духу. И у колико дух човеков све мање зависи од природе и све више од историје, у толико и свест све мање зависи од чула и све се више ослобођава од службе животу, од користи. Чула су прва потреба душе и чула се прво јављају; разум, свест јесу доцније потребе душе и они се доцније и јављају.

И не само што су чула прво потребна животу и прво њему служе на после духу, него и поједина чула постају оним редом, којим постају потребна и постају потребна оним редом, којим она постају и редом којим постају ствари, које она опажају. Чуло пипања јесте чуло мрака, немо чуло топлоте и телесности и чуло пипања првобитније је од свих осталих чула, као што је и топлота прва снага и прва потреба; тек доцније развија се чуло вида, светлости, као што је светлост и доцнија потреба од топлоте и као што се светлост доцније одвојила од топлоте; најпоследње се развија и чуло слуха, пошто је звук, чување, доцнија потреба, доцнији симптом живота.

доцније и постао од светлости. И као што предмети постају пре фарбе, тако је и погрешка ствари ранија од потребе фарбе, тако и око човеково види пре предмете него фарбе (као што се пипањем и не може фарба познати); осећање фарбе код првобитног човека потпуно је неразвијено, и што је која фарба доцније постајала доцније је и опажана. И чуло слуха развијало се поступно са све већим осећањем потребе хармоније. У најраније доба уживање у музици ограничавало се само на уживање у ритму или такту, т.ј. у правилној наизменици шума, те су труба и добаш први музички инструменти; отуд монотоност све примитивне и античке музике. О хармонији разних једновременних тонова првобитно није било ни помена, док је хришћанска музика није поступно и полако створила; тек у 9. столећу квинта и кварт почели су се признавати као хармониски савези тонова, који су дотле важили као дисонанце, и тек се у 13. столећу осећање толико развило, да се секста и терц признаду као потпуне консонанце, који су дотле важили као дисонанце; тако су тек поступно налажени као лепи они савези тонова, који су првобитно непријатно дирали уво; и оним истим редом човек је почео уживати у појединим тоновима и у савезима тонова, којим су редом и постајали; хармонија разних једновременних тонова јесте последњи и највиши ступањ тонова, као што је пропорција последњи и највиши ступањ ствари, као што је и хармонија у музици само један резултат тачне пропорције тонова, те је и у хармонији човек најпоследње почео уживати, најпоследње је осетио потребу за њу, док су ритам и такт првобитне манифестације звука и човек је прво у њима уживао, прво је осетио потребу њих. И чуло укуса старије је од чула мириса; неразвијено дете већ има чуло укуса, али је неосетљиво према мирису, те и најстарији литерарни споменици људског рода доказују, да је уживање у мирису у прадоба потпуно недостајало.

2. И у друштву људском ствари су постојале онда, кад су постале потребне и постајале су потребне оним редом, којим су постајале у времену; што је нека ствар раније постала, раније се осетила потреба ње, раније је постала потребна. Топлота је прва физичка снага и топлота је прва потреба и први услов сваког стварања и развитка, па и цивилизације људске, те се само у топлим крајевима земље човек могао први пут дићи до цивилизације; прва цивилизација могла се развити само у оним крајевима земље, где човек није морао трошити сву своју снагу на одржавање своје физичке топлоте. И само у тим топлим крајевима први пут се почело гомилати богатство, које је и први резултат заједничког де-

довања природе и рада људског и прва потреба свега прогреса и цивилизације. И као што је вода једна од најпрвобитнијих потреба човекових, тако је и снага воде прва механичка снага, коју је човек у природи нашао, њом овладао и користио се; и све до најновијег доба, кад је примењена парна снага, она је била једина моторна снага за веће радове; она је први услов свега земљорада и трговине, и по томе први услов културе и цивилизације, која је прво и постала у плодним речним долинама; те су топлота и вода не само прве потребе свега живота и развитка, него су прве потребе и цивилизације људске.

Рат и борба јесу једна од најпрвобитнијих потреба друштва људског; они су некад доносили велике користи и добра; мач је увек био први плуг, којим се орало земљиште цивилизације, и рат је један од најстаријих појава и снага социјално-историских. Тако у античко доба, кад живот народа није толико задирао један у други, народи су оснивали своје државе и цивилизације сваки за себе, без веза, а то је изоловање било потребно за развитак унутрашњег културног живота, и тек доцније, кад је престала потреба изолованог живота народа, почеле су настајати веће, дубље и чвршће везе међу њима, пошто се пробудио појам заједничких интереса, из којег се помаља појам човечанства. Тако је и ропство једна од првих потреба првих држава и цивилизација, јер су првобитно само на ропству покорених могле више класе, ослобођене од бриге и рада за живот, дизати прву цивилизацију и образованост људску. Тако је и деспотизам био некад преко потребан за одржање вишег друштвеног живота, држава и цивилизација, пошто је само његова стега могла научити природног човека покоравању, првом услову свега друштвеног живота и као велики покретач прогреса људског, он је првобитном друштву био преко потребан, те је и деспотизам један од најранијих историских појава у друштву људском. Тако су протекција и туторство један од најиречих потреба људских, јер свему људском треба протекције и туторства неке извесне снаге, док је још неразвијено, и туторство је један од најранијих појава човекове историје. Човек је прво био штићеник природе, а после ње прва потреба незрелог човечанства била је религија, да га штити од спољне природе, да га уздржава у покорности и у друштвеним везама страхом од бога, и под заштитом религије човек је васпитао и одгајио све стране и правце живота свог у историји. Тако је и уметности, литератури и науци требало првобитно протекције виших друштвених класа, док нису у најновије доба, довољно оснажене, продрле у народни живот, да им није требало више

такве протекције. И масу народа протежирале су више класе и владаоци, као њени природни браниоци, и под туторством виших класа маса друштава народних била је све до најновијег доба, кад ниже класе, осећајући се довољно снажне, кушају да стресу са себе политичко и социјално туторство виших класа. А дизањем маса друштвених настаје потреба да она добра, која су првобитно била само својина виших класа, постану општа добра свих људи, а да би постала општа добра она морају постати јевтина, а да би постала јевтина она се морају умножавати, а да би се могла умножавати, мора се умножити сума потребног рада. И цео економни прогрес модерне цивилизације тежи умножавању и јевтиноћи добара; растењем потребе извесних ствари и добара опада и скупоћа њихова; потреба неке ствари настаје с јевтиноћом ње и обратно, јевтиноћа ствари настаје с потребом ствари. Умножавање људи и њихово удруживање јесте прва потреба човекова у борби са природом, што је економни прогрес друштва већи, што је савршенија економна фаза, кадри су да приме у себе већу количину људи, те са све већом културом све се већи број људи може хранити од истог земљишта. А са све већим бројем људи расте и потреба све већег броја добара и све веће продукције агрикалне, која је данас неколико пута већа него што је била пре два три столећа; а колико је порасла сума добара може се видети и само из тога, што је само у једној земљи, у Инглеској, сва покретна имаовина инглеске краљевине, пре три-четири столећа износила једва 5—600^м део оне робе и трговине, која је сада у самом Лондону нагомилана. А са све већим умножавањем људи расте и сума рада људског и снага људска и тиме све веће овлађивање природом и њеним снагама. Човек је почео радити тек онда, кад му је рад постао потребан за одржање живота; догод је човек живео природним животом, природа му је давала све што му је било потребно за живот, те му није био потребан рад, и тек одвојив се од природе он је само напрезањем, радом могао подмити своје потребе, и са све већим бројем људи у друштву, са све већим бројем и количином потреба расте све више потреба све веће суме рада људског. Номад делује више на природу него ловац и рибар, шитомећи и умножавајући животиње, али човеков велики уплив на природу почиње тек од земљорада и до данас достиже свој врхунац у индустрији, јер данас машине знатно умножавају суму корисног рада, који су некад људи извлачили из својих природних снага. Пара даје данас човеку толико снаге, колико му је пре могао дати цео органски живот на земљи; пре више од 30 година парна снага у Инглеској, у рудо-

конима и у свима фабрикама, била је равна раду 3.650.000 парних коња, који је раван раду 11 милиона правих коња са 10 сати дневног рада, а ако је рад једног коња раван раду пет људи, то би онај парни рад био раван раду 55 милиона људи. А све веће умножавање снаге људске, рада и добара не само што чини да добра и рад људски постају јевтинији (горњих 3.650.000 парних коња коштали би годишње 17 милиона ф. стерлинга а 11 милиона правих коња коштали би 231 милион ф. стерлинга дакле 13 пута више него трошкови паре; а 55 милиона људских радника коштали би 1100 милиона ф. стерлинга, дакле 64 пута скупље него ли механички рад у форми паре; тако исто и рад слободних људи јевтинији је од рада робова, те прогрес и цивилизација теже с једне стране јевтиноћи; демократија, то је јевтиноћа) и тиме постају све више потреба све већег броја људи, него помоћу машина човек се све више ослобођава од терета рада, ослобођава се од бриге за живот и тиме му све више остаје слободног времена, не утрошенога у борби и раду за услове живота, а са све више времена, слободног од живота бриге, све више расте потреба виших нематеријалних добара људских. Првобитно читање и писање били су вештина, коју су само мало њих знали, јер је и била потреба само мало њих; потребе сабраћаја биле су ограничене на лични и усмени; живот масе текао је једнолико без икаквих важних промена и новости, као што ни време није имало данашње вредности; отуд је и број образованих у цело прошло доба био врло мали, те је и литература била једнако ограничена на мали део народа, на више образоване класе. Тек са дизањем и ослобођавањем масе почиње се јављати потреба ширег образовања демократисања и вулгарисања знања људског и штампа, умножавајући и тим појевтинијујући књиге, постаје израз целе модерне тежње општем образовању; штампа је прави демократски проналазак и служи маси народа; и тек од штампе настаје право ширење и национализирање литературе са политичким и литерарним јурнализмом и тек од ње настаје ширење научних знања и рационалних погледа у све шире и дубље слојеве друштва; по томе штампа је пронађена тек у модерно доба, не зато, што се тек тада родио њен проналазач, него је тек тада пронађена за то, што је тек тада постала потребна; штампа је потреба масе друштва и тек онда кад се маса друштва дигла и заједно са општим временом осетила потребу штампе, тада се штампа и јавила, са потребом читања, ширења књига и образовања из књига; док је потреба читања и образовања у античко доба била потреба само малог броја људи

виших класа и ту потребу довољно су подмиривали рукопис и преписивање, те штампа није била потребна. Тако прогресом цивилизације образовање ума и свест постају све већа потреба за живот, све шири круг знања постаје све потребнији и доноси све веће користи, и једна од основних тежња модерног доба јесте све веће умножавање и ширење знања и оно доноси све веће користи; само потреба, интерес и корист доносе ширење свести и знања и само потреба и корист шире свест, да је највише добро човеково у добру других људи, у добру целог друштва, да је добро сваког народа у добру свих других народа и само та потреба и корист све више приближују људе, народе и времена једном другом и на томе раде сви модерни фактори — наука, штампа, железница, телеграф и т.д. Земљорад и трговина јесу првобитније потребе од штампе и они су настали и развили се са првим друштвима људским; штампа је потреба тек зрелијег, доцнијег доба историје човечанства и она се је доцније и јавила са већом зрелошћу човечанства. Тако је свака доцнија потреба, потреба доцнијег доба луксуз за прва времена живота, по томе непотребна и сваки прави луксуз само је доцнија виша потреба, потреба доцнијег зрелијег доба.

Пошто је потреба одржања живота прва потреба човекова, то је и потреба других људи његова потреба друштва доцнија потреба човекова и уређена друштва и државе јављају се много доцније после дугог времена природног изолованог живота људи. Човеку прво треба да дише и да се храни, и прва потреба, коју човек осећа у другим људима јесте физичка потреба; детету је потребна само мати; отуд је фамилија прво и основно друштво људско, друштво везано природним везама, месом и крвљу. На првом ступњу историског живота човека само природа човеку треба и као што је човек постао доцније од природе, тако је и човек човеку тек доцнија потреба; на ловачком ступњу човек се брине за себе и само за себе а за то му је довољно оно што у природи налази, што улови; друштвености тада још не треба човеку, те је на првим ступњима друштвеног живота човек много јевтинији него данас. Тек са све већим растењем броја људи тек са све већим растењем потреба људских, које само људи, друштво могу подмиривати, настаје и расте све већа потреба других људи, потреба друштва; са већом свешћу човек све више увиђа потребу других људи, све је више упућен на људе, тако да се човек све више осећа само један мален део једне велике целине и све веће увиђање свога добра у добру других постаје све јача веза, која везује човека за друге људе,

за друштво, која везује један народ за друге народе; с друге стране, цивилизација развијајући све већу различност међу људима, све разлике физичке и психичке и по томе развијајући све већу индивидуалност међу људима, све више снажи потребу друштва у свакој појединој индивидуи људској; отуд је са цивилизацијом и вредност човека све већа, пошто је сваки све потребнији другима, друштву, и прва манифестација те потребе била је укидање ropства. Са све већом зрелошћу све се боље појима да се интереси појединаца слажу с интересима друштва, да добро једног народа условљава и добро других народа, те се и политичка мудрост појединих народа све више мири са правдом и истином. Тако су редом потреба човекових постајале и разне форме друштва. Фамилија и природа јесу прва потреба човекова и фамилија и природа јесу прво друштво људско које је постало; виши друштвени живот, народни и државни, тек је доцнија потреба човекова и народи и државе постали су много доцније од фамилије; и с друге стране живот је прва потреба и ту потребу задовољавају природа и фамилија које су прво и постале, док је дух доцнија потреба, потреба друштва и само се у друштву вишем, које је доцније постало од фамилије, развија и одржава. А потреба човекова свих људи, целог човечанства још је и сувише висока и апстрактна потреба и она се тек у најновије доба почела јављати и са све већим осећањем и растењем потребе човечанства и појам једног човечанства почиње бивати све зрелији; човечанство се све видније помаља иза зидова, народа, држава, раса и племена и на стварању једног човечанства почели су радити сви модерни фактори историје: од океана до штампе, од науке до најпречих и најобичнијих потреба човекових. Као што сваком појединцу све више треба цела земља са свима својим производима за његову храну, за живот и уживање, така му све више треба и цело човечанство; потреба једног човечанства све је већа и једно човечанство све више постаје и расте. Пошто је човекова потреба других људи доцнија од потребе и природе и одржања свог живота, то је и хуманост, љубав према људима, један од најдоцнијих, најтањих слојева људске душе и све се више снажи и расте у колико је човеку потребнији већи број људи; отуд праве хуманости може бити само у целом човечанству, док у првобитним временима она није била потребна.

Пошто је одржање живота и физичка нега прва потреба те и први задатак фамилије и пошто је потреба друштва тек доцнија потреба човекова, то је и морално васпитање, спрема за живот у друштву тек доцнији задатак фамилије на вишем ступњу друштва.

ног живота. По томе и рационално васпитање човеково треба да иде редом историског развика човековог; васпитање појединих страна и снага човекова живота и душе треба да иде истим редом којим су се те стране и снаге човекове развијале и само тако васпитање може донети највише користи, пошто је најприродније; прво треба васпитати тело човеково, дати добру физичку подлогу хуманом човеку, за тим блажити животињске снаге у њему и упућивати их у хуманом правцу; тек доцније гајити у њему религиозна и национална осећања и најпосле образовати дух и то прво с естетичке стране.

Тако исто потреба личности, личне владе и уплива првобитнија је од потребе закона, која се јавља тек на вишем ступњу друштвеног живота с компликованијим социјалним односима, као што и закони тек тада постају. У првобитном фамилијарно-племенском друштву поједине моћније и угледније личности биле су заштитници његови и носили бригу за његово одржање и напредак и оне су могле вршити те послове у малим друштвима фамилија и племена. Са све већим растењем друштва у народима и државама и народи постају све огромнија и тежа тела, тако да поједине личности постају све слабији ослонци на који велика народна друштва могу ослањати своје судбе и тада се јавља све већа потреба закона. И пошто је личност као регулатор социјалних односа првобитнија од безличних закона, то су и закони доцнија потреба друштвеног човека, то је и човекова природна љубав ка људској личности првобитнија од осећања љубави и поштовања према закону, те и човека воде прво личности у његовом животу и раду, и прво се личности покорава и тек доцније на зрелијем ступњу духа човека воде идеје, тек тада осећа он потребу закона и принципа. Пошто је љубав и поштовање према личности првобитније од поштовања закона, то је поштовање личности првобитније и од поштовања највишег принципа социјалног, који се јавља тек на високом ступњу зрелог друштва, од принципа правде; осећање правде као и хуманости постају тек доцније социјална потреба и за то се доцније и јављају. Тако исто пошто је одржање живота прва потреба то је и осећање својине и љубав за својном тек доцније социјално осећање, као што је и својина тек доцнија потреба, те је доцније и постала. И као што су катастрофе и револуције у историји земљиног и човековог живота првобитније од тихе еволуције ствари тако су у историји друштва људског на првим ступњима његовим потребне катастрофе и револуције ради скупињања и напрезања унутрашњих и спољних социјалних снага, те је на првим ступњима друштвеног живота

најмање укрштање узајмичких интереса доносило увек крваве борбе, потресе и револуције; а што је темељ друштвеног живота, прогресом цивилизације, дизањем маса друштва и дизањем једног човечанства, шири те и сигурности, то све више онада потреба таквих потреса и револуција за прогрес људски.

3. И у историји ума људског ствари су се јављале и постајале онда кад су постајале потребне. За саобраћај с природом човеку не треба говора и тек потребом дружења и живота у друштву настајала је потреба говора, који се у ниансираним интерјекцијама јавља већ код животиња, које изражавају само онолико од унутрашњости своје, колико је потребно за саопштавање првих и основних емоција душе: мржње, бола, страха, љубави, те се и човеков језик развија тек у саобраћају с другима људима; а пошто је потреба друштва доцнија од потребе физичког одржања, од потребе живота и пошто је језик потребан само човеку у друштву, то је и потреба језика тек доцнија потреба човекова, те се језик доцније и јавља. Тако се у опште тек после немог стварања и немог живота јавља потреба звука, израза говора. Као што је земља првобитно нема и као што дуго после настају животиње способне за глас тако је и први религиозни култ нем; првобитни култ био је дуго само у немим радњама, у значајној мимици и тек доцније настаје химна, где је култ оживљен говором и изразом; тако су и прве уметности неме, као што је и телеграф старији од телефона. *Религија* је првобитна и најиреча потреба људског духа и са првим буђењем духа, првим одвајањем човека од природе, настаје и религија као прво расположење људског духа; потреба философије и науке, потреба апстрактног мишљења и разумевања ствари, јавља се тек доцније са зрелошћу духа људског те се и философија и наука јављају тек доцније на вишем ступњу историског живота човечанства. У старо доба поред религије и ропства биле су непотребне наука и индустрија, јер науци, као и свакој висини, да би могла успевати и доносити користи друштву, треба широка и солидна темеља, а то је добила тек у модерно доба дизањем масе друштва и штампом; све веће умножавање људи изискује све већу потребу интелигенције и науке за набављање све више средстава за живот и за подмирење све већег броја потреба људских, те се и потреба науке осећа данас на свима странама и правцима људског живота у друштву; отуд свестрана примена природних наука: астрономије, механике, математике, физике, хемије и биолошких наука на све вештине и потребе практичког живота данас. Знање астрономије било је прва потреба људског живота и људског духа; од свих

наука астрономија је прва доносила користи; земљорад, морепловство, религија у старо доба били су основани на астрономији; звезде су у старо доба били једини вођи путника на мору те се и астрономија прва развила од свих наука и прва од свих достигла до ступња идеалне тачности и предвиђања коме све науке теже. Тако и потребе трговине изазвале су рану потребу познавања земље и географско знање ширило се са све већим потребама живота друштвеног те и потребама трговине; пре открића Америке географско знање обухватало је простор скоро два пута већи него што је био познат старом свету, а после географско знање све више обухвата целу земљу, као што су и морски простори, којима човек данас влада, много већи него у античко доба, према општијим и већим потребама модерног доба; са потребом производа целе земље настало је и географско познавање целе земље.

И као што је природа старија од човека и као што је природа првобитнија потреба човекова од потребе друштва, тако је и потреба природних наука првобитнија од потребе социјалних, хуманих наука и природне науке раније се јављају од социјалних наука и раније се дижу до законите тачности од њих. Првобитне потребе човекове, одржање живота, отпор и савлађивање природе и практичне, животне потребе друштвеног живота људског изазвале су потребу природних наука, које ослобођавају човека од притиска природе, изналазе средства за одржање природног, физичког живота и уређују и одређују односе човекове према природи. Као што је уму старог доба била непотребна хелиоцентрика пошто је тада требало само тачно посматрати појаве како нам у очи падају и одређивати њихове односе величине, и тек доцније, кад су таким посматрањима увиделе се тешкоће за обично разјашњење, тек тада се осетила потреба хелиоцентрике, потреба тачнијих односа земље према сунцу и козмосу, тако — тек доцније на вишем зрелијем ступњу историског, социјалног живота људског, јавља се потреба уређенијих, тачнијих и праведнијих односа међу самим људима, унутра у друштву, потреба ослобођавања социјалног човека од притиска појединих историских елемената и снага и те потребе изазвале су потребу социјалних наука, изучавање историских и социјалних односа људских, изучавање унутрашњег човека и друштва, њихове душе и духа, те се и социјалне науке јављају много доцније од природних наука. Са све већим увиђањем, да је сваки човек потребан друштву и да је друштво потребно сваком човеку, са све јаснијим појимањем, да је добро сваког појединца у добру свих осталих људи, у добру друштва, сваког народа у добру

свих осталих народа — јавља се све већа потреба изучавања друштва и наука о друштву које се, као потребе зрелијег историског живота и јављају тек у најновије доба. А пошто се науке о друштву могу развијати само на основу науке о души, природној, индивидуалној и социјалној, то је и све већа потреба психологије изазвала у последње доба и све већи рад на њој, док је у прво доба живота друштвеног није било, пошто од ње није било никакве примене, није доносила никакве користи те раније није ни била потребна. Тако је и економија као наука била непотребна догод су извори друштвених природа били пљачкање и отимање од других народа и подчињених класа, док су ратници и духовници били једини протектори народа догод сопствени рад људи и народа није постао једини извор привреде, прихода и благостања друштвеног; и тек са дизањем маса друштвених у модерно доба, са све мањом могућношћу издржавања и одржавања живота ратом, пљачком и отимањем, са све већом упућеношћу сваког народа на своје сопствене изворе прихода својим сопственим радом, јавља се и потреба изучавања извора народног и друштвеног богатства и могућих начина привреде и закона њених, и са потребом изучавања економног живота народа и друштва јавља се у модерно доба и економија као наука.

Тако и што се даље иде од човека у природу време је све мање потребно за разумевање ствари, што се иде ближе од почетка ка потоњем, од природе ка човеку, време је све потребније за разумевање ствари, пошто промене све више бивају само у времену; и првобитно код човека време нема велике вредности, а што је виша цивилизација све се више поштује и све је више потребан рад те се и све више цени вредност времена, пошто је живот све бржи и интензивнији; и пошто је и потреба изучавања душе људске све већа, а живот душе само је у времену, то време с те стране добива све више вредности и све је више потребно. А са вредношћу и потребом времена све више расте и вредност и потреба научне, рационалне историје. Све се науке баве изучавањем ствари у простору, само историја изучава живот и промене ствари у времену. Пошто је са све зрелијим духом људским потреба разумевања ствари све већа, и пошто све што је постојало, што постоји и што ће постојати јесте само резултат дугог низа претходних појава, то се све више долази до уверења да се никоја ствар не може потпуно сазнати и разумети без знања њене историје, т.ј. без знања њене прошлости и предвиђања њене будућности. Све што постоји постоји само у историји, у њој и из ње, те да би се нешто разу-

мело, мора се знати историја његова. Са све већом потребом разумевања ствари све је већа потреба историје. Као што је потреба одржања живота првобитнија од потребе разумевања ствари тако је и потреба природних наука, које служе животу, првобитнија од потребе научне историје, која служи само разумевању ствари те се и научна историја јавља много доцније од природних наука; и као што је примарна функција чула да служе животу и одржању њега тако чула и служе само природним наукама; у научној историји чула немају ни мало посла, у њој разум долази до свог суверенства, мирећи све што је у животу и у другим наукама у борби. Тако историја добива све више маха у свима правцима, све више све се своди на историју; она све више постаје последња инстанца разумевања ствари, јер највише разумевање може бити само историско разумевање. Постајући све више једина философија ума људског, она све више увлачи све у себе, освајајући регионе свих осталих наука, правећи све људско и земаљско историским, те је све више потребна свима осталим наукама и стоји према њима као време према простору, као свест према несвести, пошто историја све више продире у области осталих наука, као што и свест све више продире у област несвеснога. Природне науке ослободиле су човека од притиска природе и владе њене над човеком, ослободиле су га спољне подчињености — природи, откривајући законе помоћу којих је човек разумео природу, овладао и користио се њом и ослобађајући га страха од природе, оне га све више мире с природом. Али да се дође до уређених, тачних и праведних односа међу људима у друштву, да се дође до праведног стања, до потпуне правде у друштву, за то је потребна рационална студија историје; само дубоко и зрело изучавање историје људске може показати корените узроке свега зла и неправде и показати праве лекове томе; само изучавајући законе људског живота и развитка у времену могу се сазнати мере и средства за поправку друштвеног стања, јер сви досадањи уображени идеали људског друштва, у којима су изношени лекови зала друштвених, нису оснивани на законима историје и природе људске, те нису ни доносили никаквих других резултата осим реметења и забуне. Што год буде више расло човеково познавање природе и себе тим ће све јасније бивати поље његова живота и развитка; што човек буде боље разумевао природу и њене законе тим ће се све више њој приближивати и тиме избегавати многа зла, која потичу од неприродности у његовом животу. А да би познао себе он мора сазнати и разумети сву своју прошлост, и, на основу закона развитка свог у прошлости, он ће све

боље моћи увиђати крајње тачке његове моћи и живота, све боље распознати своју будућност која ће му постајати све јаснија. Имајући једном пред собом јасан пут којим човечанство мора ићи, биће све мање узалудних напора и бораба да се одржи оно што мора пронасти, биће све мање лажних путева и странпутица којима поједини народи и времена ударају, те их после великих напора стаје да се опет врате на свој природни пут. А сва та зла и те несреће у историји друштва људског долазили су отуд, што човечанство, ходећи кроз мрак по путу историје, није ништа видело пред собом, него је гледало само у прошлост, гледајући да је по што по то одржи; а кад једном буде сазнало законе свог живота у историји и његовог тока, те му будућност буде постајала све јаснија, онда ће и његов ход ка крајњем смеру свом бити много бржи и са све мање препрека. А до тих закона, тих буктиња које разгоне мрак с пута, којим човечанство иде, може довести само научна историја. А пошто је потребу научне историје могао осетити само зрелији дух људски на вишем ступњу друштва, то се и научна историја могла јавити тек у најновије доба; као што су се и све остале науке јављале и настајале редом потреба, и научна историја јавља се доцније од свих осталих наука за то, што је за њу морало бити припремљено све што је за њу потребно; морали су бити дати услови ње да би се осетила потреба ње. Да би нашла законе општег живота људског историја мора чекати законе природе и да на резултатима свих осталих наука оснива изучавање људског живота у времену; све науке морају бити помоћнице историје и њихови резултати темељ њен. И све остале науке постају све више само органи историје, само делови једног вишег огромнијег организма — историје; као што без савршених органа и оруђа човек не би се дигао до висине на којој је, тако би без савршених и тачних осталих наука, историја остала оно што је првобитно била: генеалогичка владалаца и јунака, хроника догађаја и прича о њима. Осим тога, да би историја могла постати науком, потребно је да и њен предмет, човечанство, буде готов и зрео за изучавање; да би историја нашла законе живота људског у времену потребно је знати живот свих форама и фаза људског друштва у свима просторима и временима. Тако сви појави и елементи историје, све науке, стоје према историји, као племена, народи, државе и све форме друштва према једном човечанству; нити човечанства може бити док не падну све телесне и духовне преграде међу људима, нити научне историје може бити без човечанства. Закони историје не могу се извући ни из историје једног народа ни једног времена,

него само из целе историје, из историје човечанства, као што и човечанство није само у једном племену, народу, времену. Ни један народ не може сам развити све стране и правце људског живота, као што се ни духовни живот човечанства не може видети из једне религије, једне философије, литературе или науке, пошто су религије, философије, науке само поједине фазе духовног процеса човечанства; цео човек са свима странама и правцима свега свог живота само је у историји, т.ј. у човечанству; само је цело човечанство у целој својој историји цео човек, а сви ти поједини елементи само су делови једне целине, колуту једног ланца, састојци једног организма — историје, која обухвата целог човека, сву природу његову, спољњу и унутрашњу, у свима просторима и временима.

Као што је разум доцнија потреба човекова и као што је одржање свог живота ранија потреба од потребе друштва, тако су и ниже, првобитније снаге душе, које служе одржању свог индивидуалног, природног живота, ранија потреба његова, те се раније и јављају; лукавство, суровост, грабљивост и све остале ниже форме и ступњи себичности јесу први подстрекачи развитка душе човекове у борби његовој против грубе силе природе и њених елемената и снага; оне су први мотори, који подстичу човека на борбу и рад, те су првобитном човеку веома потребне, те у првим временима људског живота хуманост није имала ни смисла ни потребе; и као што је сва интелигенција човекова првобитно у служби живота, користи, тако су и те ниже првобитне снаге душе најнижи ступањ интелигенције, интелигенција у служби живота, подстрек и темељ све доцније више интелигенције; што се човек више ослобођава од природе и њеног притиска, то и те ниже снаге душе човекове све мање потребују човеку, и све се више осећа и истиче потреба сажаљења и милосрђа, љубави, хуманости и сарадности, пожртвовања и оданости општем добру, тих виших, доцнијих социјалних снага душе човекове, као што је и потреба друштва доцнија потреба од потребе одржања свог живота, као што су и све оне ниже првобитне снаге душе човекове само разне форме и ступњи себичности, несоцијалне снаге душе човекове.

Као што је заблуда само нижи, првобитнији ступањ истине и као што се заблуда раније јавља од истине, тако је и заблуда првобитнија потреба човекова духа од истине; истина је тек доцнија потреба његова, те се доцније и јавља. Примитивни човек морао је прецењивати своју вредност, мислећи да је он центар, око кога се све обрће, да се свуд око њега добри и зли дуси боре за њега

и против њега, да се непријатељска божанства могу ублажавати даровима и жртвама и да све постоји и постаје само ради њега, јер да није веровао у помоћ богова и духова, да је био свестан да је остављен самом себи, без ичије помоћи, па ни помоћи богова и духова, човек, изгубив веру у своју сопствену моћ и вредност, не би никад изишао из примитивног животињског стања, пошто не би имао куражи да се бори с природом. Прогрес ума и цивилизације све више снажи духове људске да могу понети терет горке и поносите истине, да је бог далеко од човека и његових ситних жеља и брига, и да је човек остављен самом себи; што више та истина буде продирала, она ће све више приближавати људе, једног другом и упућивати их само на узајамну помоћ, не очекујући ништа ни озго ни са стране. Са све већом потребом људи и све мањом потребом духова и богова настаје и све већа потреба хуманости; хуманост ће бити последица све већег разумевања ствари и појимања истине, и само ће оно бити права хуманост, коју донесе права и прека потреба, као што свуд и увек само оно живи и има права да постоји што је изабрано правом потребом. — Тако је и заблуда о слободи, братству и једнакости *свих* људи била потребна у своје време, јер је та заблуда освежила историју и цивилизацију, дижући ниже класе друштва и дајући им подстрека у њиховој тежњи за бољитком, док је у цело античко доба са целим његовим друштвеним уређењем, основаном на ропству покорених, идеја једнакости и братства људи била непотребна, те би и штетна по њега била, те је и та идеја допринела паду античког склопа друштва.

Тако су заблуде потребне и неизбежне у процесу историје ума људског; оне су истине, које одговарају извесним ступњима друштва и духа људског и извесним временима; заблуде једног доба биле су истине другог доба; да није заблуда не би могло бити ни истине. Геоцентрика је била потребна у античко доба, јер је одговарала целом склопу тадашњег друштва и духа људског а била је и довољна тадашњим потребама духа, јер тада је требало само тачно посматрати појаве, како човеку у очи падају и одређивати њихове односе величина, и тек кад су се таким посматрањима истакле несавладљиве тешкоће за обично разјашњење, тада је геоцентрички поглед био недовољан и настала је потреба другачијег разјашњења, и та потреба донела је у своје време хелиоцентрички поглед на свет; тако је геоцентрика била потребна у своје доба, јер без ње не би се доцније ни јавила потреба хелиоцентрике.

И као што је свака заблуда потребна у своје време, да би се доцније, кад буде потребно, дошло до истине, и као што је свака

заблуда само диспропорција, а истина није ништа друго него што тачнија пропорција, тако је и свака диспропорција потребна у своје време, да би се доцније могло доћи до тачније пропорције. А пошто су свако зло, заблуда, неправда само диспропорције снаге, вредности, величине, места и времена, то су све те форме диспропорције биле потребне у своје време, јер је само притисак диспропорције био главни подстрек тежњи духа људског, ка што тачнијој пропорцији, у којој је, као што смо видели, свака истина, добро, правда и т. д. А пропорција је највиши и последњи принцип духа људског, те је и потреба пропорције последња потреба духа људског, јер што су првобитнији и нижи односи ствари у природи и у друштву људском, то су једноликији делови целине, то је снага равномерније распоређена, то је и принцип пропорције непотребнији; што су доцнији и виши односи ствари и разноликији делови целине и тим већа њихова компликованост, то је и принцип пропорције, принцип истине и правде, све потребнији, те се и јавља само на доцнијем, зрелом ступњу духа људског. Тако и да би човек сазнао границе ствари и границе своје снаге, величине и вредности, он је прво морао прелазити те границе; да би дошао до истине, да би изишао на прави пут, човек је прво морао лутати; лутање, заблуда јесу услов истине; само за то човек осећа потребу истине, тражи је и налази је, што само он лута. Потребна је била и та диспропорција у историји човека, да се у своје време све снаге људске концентришу на једној страни у једном правцу, да би се развиле и оснажиле — на религији, уметности, природним и социјалним наукама. И као што је заблуда услов истине, тако је и свако зло потребно у своје време и јесте основни услов добра; зло је прва веза, која везује човека за човека, која ствара друштво; хришћанство је постало потребно у злу и неправди античких друштава; цивилизацију ради и подстиче потреба одржања живота; брига за живот и напорни рад јесу родитељи цивилизације људске. Да човеку у првим временима није била потребна борба с природом за одржање живота, индивидуалног и социјалног, човек се никад не би дигао до цивилизације; сеобе племена и народа јесу један од првих услова социјалног прогреса у историји, а само су нужуда, оскудица у храни и притисци могли нагонити племена и народе на сеобу. И као што су заблуда и зло у своје време потребни као прва форма и први услов истине и добра, тако и ропство слободе, неправда правде, животињство хуманости и морала, безакоње законитости; и у природи и у области човека законитост је тек резултат незаконитости, метежа, револуција, сукце-

сивне ђудљиве превласти појединих елемената и снага, као што је и у општем процесу света, као и у процесу друштва и духа ђудског, законитост само једна фаза.

Као што су знање и разумевање ствари доцнија потреба од потребе одржања живота, тако је разумевање ствари доцније и настало од вештина за одржање живота, и што је потреба за коју ствар доцнија и разумевање те ствари доцнија је потреба; као што је друштво доцнија потреба човекова, тако је и разумевање друштва и духа ђудског најдоцнија потреба до данас и најдоцније се и јавила. Тако и свест добива човек само онда, кад му треба и колико му треба, према месту и времену у коме живи; кад би дете било свесно све празнине напорног живота, који га чека, оно се никад не би дигло до човека; те је бесмислица тражити свест навалице; она долази сама кад треба, где треба и колико треба и онда је најбоља. Само онда човек разумева поједине ствари, кад настане потреба за то, и само онолико може човек разумети, колико је потребно да разуме; и прогресом цивилизације свест и разум, образовање интелекта у опште, постају све већа потреба за живот; све шири круг знања и погледа бива све потребнији и доноси све веће користи, јер живот све слободнијега човека у друштву потребно је да зна све резултате свих наука о природи и о човеку. Теорија, апстракција, разумевање јесу ствари за које се најдоцније осећа потреба и оне се најдоцније и јављају у историји човека. И као што је човеку потребно да нешто зна и да зна онда кад му то затреба, тако је исто потребно да човек многе ствари не зна онда кад му не требају, онде где му не требају и онолико колико му не треба; шта више, много је потребније да многе ствари не зна у опште него што му је потребно да нешто зна; уску душу обичног човека истина депримира, а истина је само резултат дугих и многих напора и знања, под чијим се теретом само мало духова ђудских могу усправно држати. Тако је несвест првобитнија потреба од свести, јер је живот прва потреба, а животу треба мрака несвести или мало свести; са растењем свести мање се ужива у животу, у празнини његовог шаренила, те што је бујнији живот мање је свести, што је више свести мање је живота.

Тако је у цело античко доба прогрес био непотребан, јер би прогрес тада значно пропаст античких неправедних друштава; у ново доба све се више осећа потреба прогреса, јер је све већи и број ђуди у друштву и број и количина њихових потреба; у старо доба није било нити је могло бити прогреса, а у ново доба може да буде и има прогреса поред других услова њега и за то, што

је историска прошлост капитал ђудске цивилизације и што се прогрес може дизати и развијати само на дубоким слојевима историске прошлости, и само помоћу те цивилизација човекова чини оволики прогрес у модерно доба, као што је само капитал омогућио економни полет у модерно доба; у старо доба није било капитала ни за виши економни живот ни за прогрес цивилизације и духа ђудског.

Што су првобитније, простије и дубље човекове потребе и првобитнији и простији односи друштвени, и тежина је потребнија од броја и тежина овлађује првобитно у свима односима живота; тек доцније почиње човек бројати, као што се тек доцније осећа потреба броја и са вишим, доцнијим друштвеним животом број све више овлађује свима ђудским односима.

Тек код човека, после, и осим свих животиња настаје одвајање мора, може и треба, пошто је то одвајање потребно као један од основних услова моралности човекове и његовог прогреса у хуманости и цивилизацији.

Као што су све науке првобитно у служби живота и на том су ступњу само вештине и уметности, то је и потреба уметности и вештина првобитнија од потребе наука, и уметности су се увек развијале пре наука; потреба лепог првобитнија је потреба ђудског духа од потребе доброг и истинитог, те је и естетичко образовање првобитнија потреба од потребе моралног и интелектуалног образовања; ко се научи да воли лепо увек ће волети истину и правду, мрзети лаж и неправду. А и поједине уметности развијале су се редом потреба човекових. Потреба зидања јесте првобитна потреба човекова, и архитектура задовољава прве човекове потребе, и практичне и идеалне, те је и архитектура најранија од свих уметности и стоји онако исто према осталим уметностима, као астрономија према осталим наукама; архитектура је први израз колективног народног духа, и кроз форме зидања народи су прво изражавали своја осећања и своје идеале. И као што је звук доцнија потреба од потребе светлости, те се доцније и јавља, тако је и потреба музичке хармоније потреба душе на вишем и зрелијем ступњу друштва, те се хармониска музика и јавља доцније од архитектуре, скулптуре и сликарства, док првобитну потребу слуха задовољавају прост ритам или такт. И као што је осећање првобитније од мишљења и потреба израза осећања првобитнија од потребе израза мисли, то је и појезија ранија од науке, и језик је прво потребан појезији и појезија је прво потребна језику, а тек доцније језик постаје потребан науци и философији. И

целом античком добу уметности су биле потребније од наука, јер су тада више имале вредности за живот, док су данас науке много потребније.

По томе све у људском животу долази онда, кад је потребно, и само онда доноси праве користи, кад долази у своје време, т. ј. кад је потребно. По томе се и најбоље види, да је и све мишљење људско као и сав остали рад само последица и резултат општег процеса, а не дело личне воље човекове, пошто се све идеје и теорије јављају онда кад су потребне т. ј. кад се могу разумети, те и дух људски најбоље и најплодније мисли онда, кад време у њему мисли, кад је он само одушка и израз свог времена и њихових потреба; по томе и сваки геније јавља се само онда, кад је време згодно и зрело да га прими и разуме.

XXVIII

Пошто ствари постају редом којим постају потребне и трају док су потребне, то ствари нестају онда, кад постану непотребне.

По томе је ред нестајања обрнут ред постајања.

Пошто је потреба основни разлог егзистенције ствари, то ствари не само што постају онда кад су потребне, него и трају донде, докле су потребне; чим постану непотребне њих нестаје. А пошто је одређена количина времена, које целина има да проживи, то свака ствар, што год доцније постаје, т. ј. што доцније постаје потребна, све јој мање остаје времена за живот, све брже има да живи; живот природе јесте један велики сат, који пролази, у што доцнијем часу настаје потреба неке ствари то и потреба те ствари мање траје. *Пошто ствари постају онда, кад су потребне и трају само донде, докле су потребне, то ствари нестају онда, кад постану непотребне; по томе је ред нестајања обрнут ред постајања; што је нека ствар доцније постала, раније нестаје; што је раније постала, доцније нестаје.* Пошто ће нестати свега што је постало, то оно што је постало доцније, т. ј. оно што је ближе крају, пре ће нестати; по томе, оно што је ближе крају, пролази у напред пут, којим ће доцније проћи све оно што је раније постало.

1. Пошто је човек доцнији резултат процеса природе, то у процесу историје његове све оно што је доцније настајало, т. ј. све оно што је даље од природе, нестаје, и цео процес историје јесте све веће приближавање природи, све природнији живот, те све више нестаје свега вештачког, историског, људског. Природа

је довела везе друштвене само до фамилије а сав доцнији развитак, до народа и држава јесте резултат процеса чисто људске историје, који, тежећи све више фамилијаризацији човечанства и ослобођавању од веза народа и држава, тежи да очисти човека од свих оних примеса и боја, које је у току историје узимао на себе — од племена, народа, раса и т. д. Последња форма друштва људског биће фамилијарни савез слободних и чистих људи; човек је старији од раса, племена и народа, и човек ће преживети расе, племена, народе и државе; човек ће бити последњи колут оног дугог историског ланца, који је почео људски род. По томе је процес историје човекове у последњој инстанци ослобођавање човека од свега историског, вештачког. Као што је човек почео у свему природом и као што му је у почетку његовог живота све било природно, тако је и крајњи смер свега процеса историје приближење природи и хармоничко јединство с њом, обарајући све више све вештачке преграде, које су одвајале човека од природе и човека од човека.

И све историске, људске, вештачке форме и резултати историског живота све више нестају, остаје само оно што је природно. У првобитном, природном животу *обичај* је једина морална сила, којој се човек покорава и који обухвата цео живот; на доцнијем вишем ступњу друштва настају закони, који с почетка теже да обухвате, уреде и предвиде све у људском животу, и доцније са све већом зрелашћу људском сфера закона све се више сужава и све се више све оставља опет слободном упливу обичаја, који су резултат дугих искустава и историског живота, и који ће се одржавати и којима ће се људи покоравати само из унутрашњег моралног осећања и поштовања; обичај је био прва и обичај ће бити последња морална сила и веза друштва људског. Тако једном побеђеном народу, који изгуби самосталност свог политичког живота и своје културе и са њима све више доцније форме социјалног живота, остају само његови обичаји, у којима се огледају његове карактерне одлике и народ са својим обичајима живи и даље, кад је изгубио све више доцније форме историског живота; народ не пропада кад пропадну његова држава, његови закони и литература; народ пропада онда, кад нестане његових обичаја, јер су у обичајима најбитније карактерне одлике сваког народа. — Сва моралност, која се вештачки држала законима, сталожиче се у обичаје, те ће закони на последњем ступњу друштва постати непотребни, те ће их и нестати.

Као што код сваког појединог човека, при сваком јачем потресу или при умирању, прво нестаје свести и сазнања, свесне воље и осетљивости, последњих историских тековина човекових, док још дуго живи у њему природни живот: дисање, куцање срца, осећање глади, који је живот првобитнији од психичког; као што код умрлог човека снаге неорганског света још дуго делују у њему, пошто су доцније форме живота, и то не само виши психички живот, него и органски живот у њему давно изумрли, и као што шака пепела најпосле остаје од једног човека. Пошто је из њега давно нестало и знања и мишљења и осећања и цивилизације па и органског живота, — тако и при умирању каквог народа нестаје прво последње историске тековине људске, образовања и културе, и то је прво нестаје тамо, где је најпосле продрла — из масе народа. Тако од почетка 2. столећа, кад је римска држава почела у велико опадати, образованост и наука нашле су прибежишта само код виших класа, код стручњака и код чиновника, а сва остала маса народа по ново је потонула у првобитни, природни, материјални живот; и вештина читања и писања све је више нестајала из народа; литерарни латински језик заједно с литературом гајила је још само аристократија; и кад су све више доцније форме и тековине историског живота — литература, закони, правда, администрација и т. д. пропале, остала је још само слобода својине, први почетак и основ историског живота друштва. Тако и код сваког културног народа, кад год је губио своју самосталност, нестајало је образовања и цивилизације прво из нижих класа, у које су увек најпосле и продирали и првобитно природно незнање по ново је овлађивало масама народа, пошто су народи изгубили све доцније историске тековине вишег живота; тако код старих Грка и Римљана, тако и код свих оријенталних народа.

Тако код сваког културног народа, који пропадне, који изгуби своју државу, своју литературу и све доцније форме вишег друштвеног живота, остају му најпосле његове природне првобитне сфере, у којима се креће сав његов природни, првобитни живот — језик, религија и појезија, у којима, са обичајима, изражава своје најкарактерније одлике; језик, религија и појезија јесу прве сфере идеализања народног, прве изјаве народног духа, и кад све друго, доцније, изгуби, народу остају опет само његов језик, његова религија и појезија, и у њима он и даље живи; његови обичаји, језик, религија и појезија преживљују све остале више форме и тековине, које су доцнији резултати историског живота његовог. И као што уједињавање народа почиње прво на области језика,

јер се прво јавља потреба узајамног разумевања, тако је језик и последња карактерна одлика, која одваја народе један од другог.

Процес ослобођавања индивидуе људске од притиска историје и друштва води и у религији процесу индивидуализања, где сваки појединац носи у себи своје унутрашње уверење, своју религију, те ће се најпосле опет доћи на првобитну личну и домаћу религију, којом је процес религије у историји и почео. С друге стране, све веће ослобођавање од вештачког и историског, све веће приближавање природи у свему, све мање мешања људског у рад природе и све веће познавање и разумевање природе, најпосле ће одвести људски дух првобитној религији — религији природе. Обожавање сунца првобитно је и опште, а цео прогрес знања све више доводи до уверења, да је сунце извор свега живота и свих снага на земљи; култом сунца завршиће свесна наука, као што је њим и почела несвесна религија.

Тако исто у сагласу с општом тежњом све се више тежи, да се из историје човекове избаце све вештачке поделе на периоде, епохе, ере, које имају смисла само ради лакшег прегледа историје, јер што разумевање историје буде више напредовало, све ће се више налазити веза између појединих периода и све ће се више увиђати, да су сви ти вештачки периоди само колутни на једном истом лугом ланцу историског развика људског. Тако и у осталим наукама све се више избацују вештачке поделе, тежећи што природнијима.

Тако прогресом ума и цивилизације све више нестаје оних доцнијих продуката историје човекове — неједнакости права и дужности, поделе — рада, богатства, а природна осећања и способности човекове, природне неједнакости међу људима остаће и преживеће доцније социјалне неједнакости међу њима, те не само што цивилизација не може уништити те природне неједнакости, него ће оне преживети све оно, што је у току историје људске постојало и развило се.

Пошто се у природи све што постоји одржава само од себе, без напора и пошто се човек дигао до цивилизације само мучним, напорним и немилним радом, и само је тим и одржава, и пошто је човеку, као и животињи, рад од природе немно, то цео процес историје човекове тежи ослобођавању од свих напора; као што мучна и напорна свест тежи свуда да пређе у несвест, тако и сваки рад тежи да пређе у игру, свака дужност у задовољство. Пошто цивилизацију своју човек није добио готову од природе, пошто цивилизација човекова није производ природе него дугих и

мучних радова и напора људских, то се само са огромним напрезањем и потрошњом снаге људске човек диже из дивљаштва и варварства до културе, а много лакше и брже враћа се у варварство; са огромним напрезањем човек одржава своје културне тековине, а при најмањем немару природа врло брзо руши све људско; хиљадама незгода и препона ставља природа свуд човеку на пут тако, да човечанству треба да троши много енергије само да одржи и најмању тековину цивилизације. Тежећи све више природном, тежећи животу са што мање напора, процес историје све више враћа човека, пречишћеног од свега вештачког и историског, оном првобитном и природном стању, којим је човек и почео свој живот на земљи. Цивилизација човекова као и свест појединца јесте сплет од најфинијих и најтањих копаца историје и природе, те се, при сваком потресу, најлакше и најбрже кидају. С друге стране све веће умножавање људи и услед тога све већа брига за одржање живота трошиће све већи део снаге људске, те ће му све мање снаге остајати за одржање цивилизације, пошто је и снага као и време и простор, једна одређена и ограничена количина. С треће стране, и сама земља држи човека и цивилизацију његову само сувишком своје снаге, пошто је огромну већину своје снаге утрошила у стварање неорганског и органског света, те сва цивилизација човекова само је луксуз природе; и пошто је само једна одређена количина снаге целине, то ће слабљење енергије земљине осетити прво цивилизација човекова и човек у опште. Тако и природа и историја теже оном првобитном, природном стању, где је човек, живећи природним животом, трошио своју снагу само на одржање физичког живота, где је човек слободан од свих веза историје и друштва људског. Тако ће опште умирање и нестајање почети прво човек са својом историјом и цивилизацијом; пуле земљиног и козмичког живота прво ће престати да куца у цивилизацији и историји човековој; нестаће прво историског, свесног, цивилизованог човека, док ће несвесни, природни, дивљи човек дуго преживети историју и цивилизацију човекову; дете ће преживети човека и старца; човечанство ће умрети несвесно своје историје и прошлости, умреће у природном дивљаштву и мраку, као што се у дивљаштву и мраку и родило. Човек је најлепша песма, коју је земља отпевала у славу бога, али та ће песма давно умукнути, док ће се још дуго по земљи разлегати дрека зверова и животиња и хука несвесних и слепих снага њених. Човек, човечанство пошто је последње настало, прво ће умрети, нестати од свега земљиног.

Пошто ће нестати у времену свих ствари, које су у времену постале, и то обрнутим редом њихова постајања, то ће човек прво и у напред проћи онај пут, којим ће доцније проћи све на земљи, и земља и козмос; човек проживљује у себи живот целог козмоса, као што велики умови људски проживљују у себи живот човечанства. Тако је од свих ствари у природи човек најстарији, јер је најдаље отишао; он пролази у напред пут, којим ће природа тек доцније проћи; смеру, коме природа тежи, много се више човек приближио од остале природе, те ће и човек пре завршити своју каријеру него природа; човек ће умрети још за младости природе. Пуле козмоса удари један пут за милионе година, и у таквом једном козмичком секунду свршиће се цела историја човечанства; само један тренутак осетио је козмос потребу да се разуме, да се буде свестан; чим престане та потреба нестаће и човека, пошто је разум и свест највиша функција и задатак човеков. Човек у целој својој историји само је један секунд на сату општег живота.

2. Пошто је цела природа првобитно једна велика целина, једно велико опште, из којег се после сукцесивно издвајају поједини делови, то ће по реду нестајања нестајати прво појединих делова, свега појединога, и то обрнутим редом њихова постајања, док ће општа првобитна целина остати, пошто је појединих делова нестало.

а) Пошто се психичко доцније одвојило од општијег органског, то при умирању нестаје прво вишег психичког живота, за тим и нижег; и у здравом стању психичке би снаге брзо нестало, кад се периодички не би враћала у органски живот, спавањем. И при спавању, које није ништа друго него враћање психичког у општије од себе, у органско, прво нестаје свести, најдоцнијег резултата и атрибута душе; и при затварању чула, чуло коже, најпрвобитније и најопштије чуло, последње засни, као што му оно остаје кад га сва друга чула издаду и не помажу му више; тако и при јачим потресима прво нестаје доцнијег вишег психичког живота, док органски живот — дисање, варење и т. д. и даље трају; и кад тело умре, прво престаје дисање, пошто је ваздух доцније постао, и по томе је доцнија потреба органског живота. И кад престане психички живот, за њим и органски, онда се тело враћа у неоргански свет, из кога се органски свет доцније и издвојио; тело човеково распада се; његови најближи органски састојци разлучују се у елементарне материје, које испаравају у новим неорганским једињењима као гасови и паре, а они делови, у којима је животност најслабија била, те у којима је било највише неорганског — коса,

кости и зуби, најпосле се распадају, тако да од целог тела после неколико десетина година остане само једна гомила пепела. И при нестајању неорганског, из тела нестаје прво оног елемента, који се најпосле издвојио из општег — воде. Тако кад на земљи нестане психичког живота, још дуго ће се органски живот враћати у неоргански, из кога се је доцније и издвојио; угљене киселине и кисеоника све је мање у природи, а они су са водом основни услови органског живота на земљи, а и множина воде на земљиној површини непрестано онада због велике хемиске сродности воде са минералима, који успевају састојке воде тек кад се охладе, а пошто процес хлађења земље иде све даље и дубље, то ће множина воде на земљиној површини све дотле опадати док у унутрашњости земље још буде неохлађених маса, слободних од воде, док најзад цела земља не буде хладна и сва вода апсорбована с површине њене; тако је на месецу настала потпуна апсорпција не само воде него и атмосфере; и са нестанком воде и атмосфере нестаће и свега органског живота на земљи. — Тако ће се прво психички живот вратити у органски из кога се доцније и издвојио, за тим ће се органски живот вратити у неоргански, и неоргански живот целине дуго ће преживети поједине гране своје, психички и органски живот.

И при нестајању појединих делова неорганског света прво ће нестати оних, који су се најпосле издвојили из општег стања — воде и ваздуха, и са њима нестаће прво последње физичке снаге — електрицитета, а после њега све остале физичке снаге вратиће се у топлоту, првобитну снагу материје, кад свега другог појединог нестане, остаће још само топлота и кретање, први и последњи атрибути опште материје.

Тако је цео живот природе само један сат, на коме је психички живот само један секунад, органски живот минут, а неоргански живот материје цело остало време.

б) И у друштву људском све поједино, које се доцније одвојило из општег, нестаје и враћа се у опште. Људски род је првобитна, општа целина, из које су се доцније издвојили поједини делови његови, расе, племена, народи, који су само поједине разне историске форме човека, разне боје, које је човек на себе узимао у току историског процеса и од којих се процесом цивилизације човек све више чисти и све више излази чисто оно што је опште, што је заједничко и основно свима људима у свима временима. И при нестајању тих доцнијих историских форма човека нестаће прво народа, док ће разлике расе преживети све националне и племенске раз-

лике међу људима, као што су се расе прво и издвојиле из опште целине људског рода. И у општем појму човека нестаће најпосле свих појединих историских форма, које су се сукцесивно одвајале из тог општег: расе, племена, народи, државе, религије; једно човечанство биће последње опште стање, у коме ће нестати, у које ће се вратити све те историске, поједине, разне форме; и човечанство све више постаје један велики организам, једна засебна велика целина, са својим сопственим једним кретањем, пошто у том једном хармоничном кретању нестане неправилних фрагментарних кретања искиданих појединих делова његових; царство човечанства на земљи може настати тек онда, кад на земљи буде само људи, кад се исцрпу и преживе све индивидуалне различности, које су спољна природа и историја међу људима створиле и које су их одвајале, кад се исцрпу и преживе разлике народа и раса, по оном истом процесу, по коме су и народи могли постати тек кад су се исцрпеле и преживеле индивидуалне и локалне особине и разлике племена. Право човечанство може се дићи тек кад се исцрпу и преживе историске индивидуалности његове; оно се може засновати само на општим особинама свих људи; грађани човечанства могу бити само људи, чисти од свих историских примеса и боја, слободни од раса, племена, народа, религија, те данас још нема човечанства; има само чланова појединих народа, држава, религија. Тако ће човечанство бити на крају оног процеса, којим је почео људски род; историски живот јесте процес, у ком се од људског рода иде до човека; историја је посредница између њих и она ће их најпосле помирити; и кад изврши тај свој велики и племенити задатак, историје ће нестати; последња фаза живота људског рода биће без историје, као што му је то била и прва фаза живота.

Пошто и у друштву људском свега појединог нестаје и враћа се у првобитно опште, то ће све више нестајати и индивидуалне својине земљишта, која се доцније развила у процесу историје и враћати се у првобитну општу својину; једна земља може бити својина само једног човечанства.

в) И у области духовног живота људског процес нестајања појединог и враћања у опште иде истим редом. Религија је првобитна општа сфера, из које су се доцније издвојили сви поједини делови, поједине области и гране духа људског и процес духа људског у историји тежи да свих појединих форма његових нестане у једној општој религији, у коју ће утонути закони, философије, науке и све поједине религије. Последњи задатак философске историје биће, да изради један рационалан систем религије цивилиза-

ције и хуманости, религије човека, основане на вери, која је почетак и свршетак сваког знања, на вери у моћ природе и у моћ ума човекова; и први чланови те вере могу бити само природа, рад и пропорција у свему. И као што ће највиша историска идеја, идеја човека, најпосле спојити и помирити у себи све поједине идеје раса, племена и народа, тако ће и највиша историска идеја, до које ће историски ум људски доћи, спојити и помирити у себи све поједине идеје појединих религија, философија и наука и та највиша идеја биће изражена у једном општем систему религије, који ће бити синтеза свих појединих форама историског духа човековог, свих закона, философија и наука, основан на оној првобитној општој вери, која је основ и почетак сваког знања и последњи резултат сваког знања. У почетку човековог живота у историји била је само једна општа вера, у којој су биле клице свих потоњих историских манифестација духа људског — религија, философија и наука и цео процес ума људског тежи једној великој општој религији свих људи, у којој ће резултати свих философија и наука бити у једном органском јединству, у којој ће једна највиша и нај-апстрактнија идеја помирити веру и разумевање и знање свесно и несвесно, законе природе и законе духа и живота људског. Вера је хармонија, природна, несвесна, невољна; знање је фрагментарно, напорно, борба, и добива се само напорима и борбом, и општа тежња свега људског ка све мањим напорима, све мањој борби, све више уноси процес знања и разумевања у област вере. Вера је почетак и основ сваког знања, јер да човек не верује у моћ ума свог, он не би никад ни кушао да зна и разуме, и вера постаје свршетак сваког знања; вера је све човеку, из ње потиче све, у њу се враћа све; онда иде пре свега и остаће после свега; ње ће нестати кад нестане човека. Најпосле вера апсорбује свако знање, и та аспорпција мора бити, јер без тога не би могло бити никаквог прогреса знања, пошто све мање има времена да се испитају сви процеси путеви и докази, којима се дошло до резултата знања, испитивања и разумевања; резултатима знања и испитивања све се више само верује; највише идеје, као и највиши резултати свих наука и философија, постају све више само предмет вере. Вера је основно опште стање људског духа из којег су се доцније издвојиле све форме знања и разумевања, све философије и науке, и у вери, основном и општем расположењу људског духа, најпосле ће нестати свих тих доцнијих појединих историских форама. А пошто је религија прва форма вере, прва индивидуалност духа људског, која се издвојила из општег стања вере, то ће једна рационална општа рели-

гија бити и последња форма вере, у којој ће нестати свих доцнијих форама, које су се из религије издвојиле — уметности, философије, науке. Тако је наука, која тражи законитост у појединим областима појава и факата, само једна пролазна фаза у историји ума људског, као што је и сама законитост само једна пролазна фаза у процесу козмоса; као што је савршенство и последња фаза свега индивидуалног да се изгуби у општем, тако и поједини закони, које човек налази у природи и у историји, само су поједини конци једног великог ткива, те је савршенство и последњи ступањ ума да се сви ти закони слију у само један велики општи закон, у једну идеју. Трошно, као и све људско, распадаће се поједини системи философија и наука, и њихови битни елементи ући ће као састојци последњег великог система ума људског, у област религије; свештеници те религије биће последњи владоци људски, последњи носиоци власти међу људима, као што су били и први (и као што је у почетку историског живота народа владалац првобитно био свештеник, и кад му је доцније одузета светска власт, он је опет остајао само свештеник; тако код оријенталних народа, тако у Грчкој и у Риму, тако с калифама и папама). Као што ће човек преживети расе, племена и народе, тако ће дух људски преживети све поједине системе философија и наука; религија и појезија умреће заједно с човеком. Религија је компас кроз живот, који сама природа човеку даје, постојан и вечит, наука је напорно и заморно вештачко летење кроз више области; религија је кандило, које се никад не гаси, наука је јака вештачка светлост, коју треба непрестано чувати да се не угаси; религија обухвата цео живот, целу душу човекову, те је ближа човеку, његовом животу, његовим болима и радостима; наука има посла с духом човековим, једним маленим делом његова живота и његове душе; наука и философија су само пролазни ступњи ума људског, ствари моде, фина јела и пића, луксуз живота; религија је свакидашња храна, насушни хлеб и вода, који увек потребују, и без којих се не може живети; религија укроћује животињу у човеку, везујући га за бога, и тиме ствара и одржава друштво; наука и философија само политирају готовог, укроћеног човека; религија је философија душе човекове, коју сви људи имају, философија и наука јесу религија само појединих великих духова; религија је природна кожа, која покрива душу човекову, наука је вештачко одело, које се мења према времену и потреби; религија је процес духа људског, у коме су наука и философије само пролазне фазе. И као што је на кандилу религије дух људски ужегао све поједине буктиње филосо-

чија и наука, тако ће њена светлост још дуго горети, пошто се угасе светлости философија и наука.

Тако је и грчка философија, која је потекла из грчке религије, са последњим огранцима својим — ново-питагоризмом и ново-платонизмом, — са Јамблихом и Проклом, вратила се по ново у област религије. Тако и кад један народ пропадне, нестаје му његове литературе, његове философије и науке, и кад свега другог доцнијег нестане, онда и народу и појединцу остаје само религија, да њеном кандилном светлошћу назире у мраку, у ком је остао. Тако, кад је са римском државом пала и цела тадашња зграда људске цивилизације, религија је остала једино прибежиште све цивилизације, све науке и свих тековина духа људског; духовници су остали једини чувари философије и науке, која је остала од античких народа. И у самој религији прво нестаје најдоцнијих елемената култа и догме, а све више остају само најстарији елементи њени; тако је сва хришћанска религија спала на култ, који, ублажен, датира из најстаријих времена религије, и на молитву, којом су се боговима молили људи давно, тражећи њихове дарове, заштиту и милост.

Тако је савршенство свега појединог — наука и философија, племена и народа — да их нестане у општијем од себе, из којег су се и одвојили; све су то само пролазне форме и фазе човековог историског живота. Све поједино, сви делови, који су постојали као вештачке целине, све више нестају као целине и постају само органски делови веће природније целине; живот опште целине све је већи и јачи што је живот појединих делова мањи и слабији. Процесом историје све индивидуално све се више своди на генерално; све лично и поједино све више постају само изјаве, форме и егземплари једног општег типа. Природна тромост људског духа или тежња да се уништи свака индивидуалност, свака особеност ствара калупе свих људских радњи и мисли; та иста тежња ствара обичаје и конвенционалности у друштву, ствара граматiku за језик, догме за мисли. Свака мисао тежи да постане догматична и људи нерадо трпе мишљења, која одступају од утврђеног, као што и свака радња тежи да постане обичај. Тако је последњи ступањ живота и развитка свега појединог да га нестане у општијем од себе; савршенство и последња фаза свега индивидуалног да се изгуби у општем; појединци умиру, а друштво и народ њихов остају, као што ће и народи и државе умрети, док ће човечанство остати. И при умирању сваки појединец враћа елементе свог живота оној области из које их је и добио: дух друштву, тело при-

роди; и кад умре поједини човек прво престане да буде члан свога друштва и народа, док као члан фамилије своје он још дуго живи у њој, пошто је фамилија старија од друштва и народа; фамилија га још дуго памти, док га је друштво давно заборавило.

Нестајање индивидуалног доносиће све више првобитну заједничку својину земљишта, и право својине све ће се више сводити само на покретне ствари и трајаће само за живота индивидуе, као што је првобитно и било, и као што је тестаменат доцнија социјална установа, доцнији производ историског живота; друштво, опшћност све ће више бивати једини наследник тековина сваког појединца. Као што је друштво већ постало наследник духовних тековина сваког појединца, тако ће оно некад постати и једини наследник њихових материјалних тековина, по реду постајања и по реду нестајања ствари; духовне су тековине доцније и оне су прво престале да буду затворено индивидуално и фамилијарно добро и својина; материјалне су тековине раније и оне ће много доцније престати да буду индивидуално добро. И крајњи смер процеса историје јесте колективност свега рада, мишљења и стварања, као што је првобитно и било, кад су сви заједнички радили, стварали и мислили.

3. Тако, све оно поједино, које се сукцесивно одвајало из првобитног општег јединства, враћа се у то јединство, нестаје га у њему сукцесивно и обрнутим редом свога одвајања из општег. Првобитно је човек везан за природу тако, да се није осећао одвојен од општег живота њеног, и крајњи смер свега процеса историје јесте човеково приближење природи и хармоничко јединство с њом, обарајући све вештачке преграде, које су га одвајале од ње; са све већом културом природа све више постаје само продужен, раширен и разгранат човек, те све више настаје јединство живота природе и духа човекова. Прекидајући првобитно јединство живота свога и живота природе, излазећи из животињског, природног стања и улазећи у историју, човек је почео мучну и дугу борбу са природом, и доцније с човеком и у тој борби и јесте сва историја његова. Разумевајући све више законе природе и приближујући јој се све више, човек се све више ослобођава од притиска њеног, све више своди борбу с природом на најмању меру, те све више нестаје и историје његове. И све остале форме борбе, које су само даље консеквенце, секундарне форме примарне борбе за живот, нестају у све већој хармонији и јединству живота човека и природе. Само нестанком тих бораба човечанство и може бити једно јединство, један организам, у коме ће сви делови хармо-

нски радити, и у коме ће сваки заузимати оно место и онолико места, колико му припада по снази, величини и вредности, и само улазећи тако у једно јединство, човек све више долази до слободe и правде. А и укидање тих бораба ићи ће по општем реду нестајања; човекова борба с природом, првобитнија, преживеће дуго борбу човекову у друштву, борбу човека с човеком.

Тако и све поједине области људског духа, које су се сукцесивно издвајале из религије, теже све више везама с религијом и јединству с њом; закони и уметности, науке и философије теже да се везу најтешњим везама с религијом, теже јединству с њом, као што је било у прво доба, кад је свештеник био и судија и научењак и чувар моралности и владалац. Тако ће се и етика најпосле вратити у јединство с религијом, и биће опет за њу везана, кад религија опет буде морална и морал религиозан и свети. Процес историје све више тежи да се уклоне сви расцепи, који су постојали између појединих ствари и између појединог и општег, и да се поново учврсте њихове првобитне везе, између мишљења и стварности, између унутрашњег и спољњег, између човека и природе, између историских времена и периода; као што се све више уклања расцеп између објекта и представе, тако се и дух човеков све јаче везује за стварни живот света и његова историја за историју спољњег света.

4. Пошто се све у природи, све опште, одржава само од себе, те пошто се све индивидуално и поједино одржава само с трудом и напорима, то, при слабљењу опште енергије, све индивидуално и поједино нестаје и губи се у општем. А пошто је свест човекова последњи, најиндивидуалнији и најслабији део човекове душе, то увек прво нестаје свести, јер се она одржава са највише напора. Као што се свест лагано одваја од нижег живота душе, као последњи и највиши ступањ њена живота, тако се она слабшћу од старости, у кризама и у боловима, прво распада и нестаје је у општој несвесности, док несвесни нагони и рефлексна кретања и даље остају. Тако и при слабљењу живота у опште прво нестаје интелектуалних способности, док се способности осећања, првобитније снаге душе много дуже одржавају. И као што све знање најпосле прелази у веру, тако и све свесно најпосле прелази у несвесно; првобитно самовољна кретања прелазе полако у аутоматска кретања; свако вежбање иде на то, да се механизују радње свесне воље, као што се и свака виртуозност састоји у томе, да се од вољних покрета начине невољни, несвесни покрети; вољна рад-

љивост изишла из инстинкта, пада и враћа се по ново у несвесну навику, као што се и сва моралност све више враћа из закона у обичаје, којима се човек невољно, несвесно покорава; као и у научној историји, све оно што се гледало као воља, као резултат свесне радње и воље, што се све више увиђа као резултат слепе, несвесне механичке законитости. Тако се и у језику све више губи прави смисао и садржина корена и речи, све се више губи свест шта значе ти гласови и речи у језику; речи као и радње све се више механизују; у свему се тежи да се достигне онај последњи ступањ навике, кад ум суделује у покретима савршено несвесно, кад се радње свршавају с најмањим усиљавањем или потрошњом можданих сила; у свему се тежи несвести, пошто се свест одржава са највише напора и пошто је свест најтеже и најнесносније стање душе људске. Као што је највиши ступањ развика свега појединога да га нестане у општем, тако је највиши ступањ свести потпуно удубљавање и утонуће у општи, несвесни процес света и живота, тако је највиши ступањ љубави потпуно одрицање себе и утонуће у предмет који се љуби, тако је највиши ступањ савести утонуће свога добра у опште добро. Тако ће и човечанство умрети несвесно своје прошлости и историје, у дивљаштву и у мраку, као што се несвесно и у мраку и родило.

5. Пошто тако у општем јединству нестаје свега индивидуалног и појединог, то нестаје свега многог и разноликог у првобитно једном и једноликом. Све се више губе етничке разлике племена и народа; измешаност и укрштање народа са цивилизацијом све више уништавају супротности националних карактера; снага расе све више губи своју важност. Тако су расе, племена и народи само извесне боје, које човек узима на себе у процесу историског живота; све више бледе те боје и човечанство све више добива чисту боју човека, те процес историје тежи, да човек најпосле опет буде оно, што је био пре своје историје, пре држава, племена и народа — само човек, као што се у опште све партикуларно, индивидуално и разнолико разрешава најпосле у опште и једнолико; типова, оригинала и индивидуалности бива све мање, све их више нестаје, а егземплара, копија и факата бива све више — цивилизација доноси све већу једноликоост у свему нестајањем природних племена, језика без литературе; нестајањем националних, племенских, локалних обичаја, закона, одећа, начина живота, и водећи нестајању свега шаренила и разноликости, води све већој једноликоости у језику, одећу, мерама, вештинама, законима, у начину и у потребама живота и т. д., и тиме се губе и све оштре

етничке разлике и карактеристике племена и народа, тако да ће најпосле на земљи бити само једна једнолика, хомогена раса, као што је било и у првом почетку; тако је смер историје све већа спољна једноликост свих, подједнак распоред спољних, историских добара, материјалних и духовних. Као што ће океан некада потпуно изједначити земљину површину, покривајући и уништавајући континенте, тако и историја човечанства добива све више једнолик карактер, обухватајући све више целу земљу, цело човечанство, покривајући и уништавајући племена, народе и расе. Тако и у језику, са све даљим процесом, све више опадају разноликост и богатство форма из њихове младости; тако и процес ума тежи једноликости и једногласности у појимању ствари, као што је и у почетку било; све различности појимања и мишљења у философији и у наукама теже да нестану у последњем, закључном систему ума људског, основаног на резултатима испитивања свих времена, у коме ће нестати свих супротности мисли и појмова људских; многе разноликости философија и наука нестаће у последњем једном систему религије, који ће обухватити и помирити у себи све њих.

Тако и смер целог козмичког процеса јесте изравнање свих разлика температуре, те ће најпосле једна иста, једнолика температура, овладати целим светом, као што и нестајање и смрт нису ништа друго него изједначавање своје температуре са температуром општијега од себе, и у тој општој једнакости температуре нестаће свих потоњих разноликих форма, и остаће само оно, што је првобитно и постојало.

Нестајући свих разноликости у једном једноликом, нестаје све више сложеног и заплетеног, и постајући све више једно једнолико, постаје и све простије. Цела сложеност и заплетеност историских система религија и култова разрешава се најпосле у прост појам једног бога; сва сложеност и заплетеност историје многих племена и народа разрешиће се најпосле у простом и законитом кретању једног човечанства, у принципима његовог живота; као што и сложени и заплетени философски системи и научне теорије бивају све простији, пошто са све већим разумевањем природе и она се увиђа све простија, као што и процес живота језика тежи све већем упрошћавању граматичких форма.

6. Пошто су све спољне различности и разноликости ствари доцније настале и пошто је унутрашње старије од спољнег и једноликост од разноликости, то свега спољнег нестаје, унутрашње остаје. Све основно у човеку, његов физички и психички живот, његова религија и језик, као производи унутрашње снаге, једнако

је у свом постанку; разлике настају тек доцније, у секундарним и деривативним доцнијим формама њиховим. Унутрашња снага природе, која свуд једнако ствара, створила је човека, распоред и међусобну пропорцију његових органа и т. д., и тек доцније почиње деловати на човека спољна природа, која је доцније и постала, и тек њеним уливом постале су спољне разноликости у човековом животу и историји, по боји коже и косе, по величини и т. д., као и у органима у опште. Човека је створила унутрашња снага природе; расе је створила спољна природа; народи су постали узajамним деловањем спољне природе и историје. Човек је нешто унутрашње, есенцијално; расе, племена, народи јесу доцније спољности, разне форме у којима се то унутрашње испољава. Човек, као унутрашња снага, старији је од спољних форма својих, од раса, племена и народа, и човек ће и преживети све те историске, пролазне, спољне форме и остати пречишћен на послетку само човек; у дубини унутрашњости човека, човечанства нестаће најпосле свих историских, спољних разлика; чистећи човека од животињског и историског, историја мири у њему природно и историско. При улажењу човека у историју, природа делује на човека својом спољношћу, својим формама и својим случајностима; цивилизације постају прво само у оним крајевима, где је спољна природа угодна за њих, у топлим и влажним земљама поред великих река; као и поједина оријентална станишта цивилизација, тако и грчка земља била је целом својом спољношћу згодна за виши ступањ цивилизације и духовног живота; религиозни и философски појмови код свих античких народа зависили су од спољне природе; појам, да је све из воде постало, да је вода први и основни принцип свега, потекао је из религије у нилској држави; појам борбе светлости и мрака из супротности Ирана и Турана; све религије свих античких народа једнаке су у основу, као производ унутрашњег процеса; све су оне политестичке, и све разлике међу њима постале су само из разних улива спољне природе. А све већим прогресом све човеково, његова цивилизација и његови религиозни и философски појмови, све мање зависе од спољне природе, а све више од унутрашњег живота и бивања у њој; као што свега спољнег нестаје, тако све више нестаје и улива спољне природе, на човека. Појам једног бога не може се приписати никаквом уливу спољне природе; појмови хелиоцентрике, гравитације, еволуције нису резултати деловања спољне природе; они су резултати унутрашњег процеса живота човека и живота природе; ти појмови нису настали у појединим земљама, чија је спољна природа била згодна

да изазове таке појмове код човека; они су постали онда, кад су постали потребни, кад је за њих било зрело време, унутрашња снага историје. И цивилизација човекова данас се шири и по земљама, чије спољности нису згодне за њу, и које се тек имају савлађивати; Грчка и старе оријенталне земље, које су својим спољностима биле најзгодније првим ступњима човекове цивилизације, и данас постоји, али је много виша цивилизација у другим земљама, код више историских народа.

Тако, са све већим прогресом, човек се у свему свом вишем животу све више ослобођава од уплива спољне природе, од њених спољности, случајности и формалних страна, а све више зависи од унутрашњег живота природе, од земље и сунца, и све више доводи свој живот у саглас са законима унутрашње природе. По томе је и све мање поремећаја и устука, јер су спољни, случајни узроци све мање моћни да омету ток социјалног живота и развитка, те све више нестаје случаја и среће, пошто се живот друштва све мање везује за спољне ствари. По томе, цивилизација, ма колико моћна, никад неће моћи променити суштину човекову, унутрашњу природу његову; никад неће нестати ни једног природног осећања, која покрећу и природног и цивилизованог човека; никад неће нестати ни љубави ни мржња, ни гнева ни страха; нестаће само доцнијих, више спољних, осећања, која су, према спољним уливима и према времену, постајала на периферији људске душе; нестаће искључиве љубави према свом племену и народу, нестаће спољних социјалних веза у друштву и т. д. Цивилизација је само политура спољности човекове, мрежа од веза, коју природа у човеку радо раскида где год може, спољна углађена маска, коју човек узима на себе у друштву и коју радо скида свуд у згодним приликама, ганак, охлађен слој, који унутрашња топлота, при најмањем потресу, пробија. Цивилизација је само резултат борбе друштва и историје против човека, у којој ће борби најпосле човек победити и историја и цивилизација биће само подчињени човеку, пошто елементи човечанства, највишег ступња историског живота, могу бити само људи. А пошто је од свих ствари у природи човек највише на пољу, док су животиње и биље само мање више рељефи на великој згради природе и док су све остале ствари унутра у њој, то ће човека, као највише спољњег од свега осталог у природи, прво нестати од свих осталих ствари и форма природног живота, и само за то човек, једини од свих ствари, и дуга, и само за то њему једином од свих ствари и јесте потребно да тражи истину, што је само он на пољу.

Нестајањем свега спољњег, свих спољних форма живота човекова у историји, племена, народа и раса, нестајаће све више и других спољних разлика и одлика међу људима и церемонија, које су потребне човеку на детињем ступњу; све већим удубљивањем у унутрашњи живот нестајаће и закона, који обухватају спољни живот људи, и све ће више овлађивати унутрашњи морални уплив обичаја; закони све више теже да пређу у обичаје и да их у њима нестане. Тако, кад један народ изгуби своју политичку самосталност, кад се више не види на пољу, на позорници живота, он изгуби и законе, те се са својим животом повлачи унутра да и даље живи са својим обичајима и у њима, а пропада са свим тек онда, кад изгуби своје националне обичаје, најунутрашњију одлику своју од других народа. — Тако и сваки појединац у младости осећа потребу рада, испољавања своје унутрашњости, као што и цела природа у младости испољава своје унутрашње снаге и живот стварањем разних форма живота, док се у старости човек све више повлачи унутра у себе, као што и опште умирање и нестајање ствари у природи није ништа друго, него удубљивање, враћање у унутрашњу утробу свих ствари, из које су све и постале. т. ј. изишле на поље.

7. Пошто је у првобитној великој целини све у непосредној вези и додиру, то процес историје, тежећи опет великом општем јединству, у коме ће нестати свега одвојеног и појединог, тежи и првобитној непосредности веза свих ствари, одбацујући и уништавајући све посредно, које је доцније постало.

Приближујући се све више природи и обарајући све вештачке преграде, које су га одвајале од ње, човек долази у све директније додире и односе са природом; све више нестаје посредних форма и степена. Као што неорганске снаге, пара, електрицитет и т. д. све више истискују употребу органских снага, тако корист од неорганског света све више надмаша корист из органског света; тек вештина примењивања минерала — камена, гвожђа, — осигурала је економни живот друштва и у незгоднијим крајевима и дала полета цивилизацији; виша цивилизација омогућена је тек тим непосредним везивањем човека за неорганску природу. Као уплив човека на природу, тако је и уплив природе на човека све непосреднији. Природа све мање делује на цивилизацију својим доцнијим, секундарним снагама и појавима — положај и плодност земљишта, клима и т. д., а све више својим првобитнијим унутрашњим снагама (сунце, угаљ).

И уметност се све више враћа у непосредније везе са животом и његовим потребама, с којима је била првобитно везана и

од којих се доцније ослобођавала и уздизала; уметност све више тежи да подмирује више духовне потребе времена; спевови римског позног доба били су претежно дидактички и сатирички, као и у модерно; рефлексија и стварност све више продиру у појезију и враћају је животу и његовим потребама, као што је и с осталим уметностима.

И зрела наука све више тежи непосредним везама са животом и његовим потребама, све више тежи да буде корисна човеку, као што је првобитно и била, док је у младо доба своје, у посредној фази својој, тежила да се уздигне над животом и његовим потребама; све природне науке све више силазе у службу животу, откривајући законе природе, савлађујући и употребљујући природне снаге, смањујући борбу с њом и изналазећи боља и сигурнија средства за живот у друштву. — Тако ће у некадашњој општој религији, којој тежи цео процес историје, настати опет тесна спојеност и непосредна везаност науке, уметности и религије, које су се у току историје све више одвајале једна од друге и у њој ће се најпосле спојити и помирити теорија и пракса, које су у току историје више мање биле одвојене једна од друге. Враћајући се првобитном стању непосредне везаности за живот природе, ум човеков враћа се опет на стару мисао, да човекова судба зависи од сунца и звезда, и да је по томе његов живот везан за живот сунца и звезда.

И у језику, са све већом зрелошћу, све више опада богатство гласова и флексија; све те посредне форме постају све више непотребне, те језик постаје све простији; све више опада материјално у њему и обилност и разноликост формама, те се све више скраћују речи и изрази, те се све више омогућава све непосреднији духовни саобраћај међу људима.

И у друштву људском тежи се све непосреднијим везама између људи, на чему раде и све модерне снаге саобраћаја — телеграф, жељезница, који су само чулна, материјална форма све снажније унутрашње потребе све непосреднијег везивања људи; све непосредније везивање произвођача и потрошача доносиће све већу непотребност посредовања трговине; све веће остављање сваком зрелом појединцу, да сам тражи непосредне везе с богом, укида посредовање духовника између бога и људи. И пошто се процесом историје човек све више чисти од вештачког и историског и враћа се пречишћен природном, првобитном стању, то је историја само посредница између људског рода и човека, те ће је као посреднице све више и нестајати. Пошто је историја сва у времену и пошто историје нестаје, то нестаје све више и уплива и посредних

веза времена, те нестаје и свега оног, што је у времену постало; савлађујући све више време остајаће само простор, као што је и првобитно било; људе ће све више везивати и раздвајати само простор; свих посредних веза и ограда времена све ће више нестајати. Тако, ослобођавајући се све више од веза времена у историји, време се све више своди на простор, као и мере времена на мере простора, чујнога на видно; тако је цео процес историје ослобођавање од времена, савлађивање времена, тежња догматичности, догматичкој пропорционалности.

И у козмосу посредне везе гравитације планета и сунца све више опадају претезањем гравитације, и коначно сједињење свих звезда, враћањем планета њиховим сунцима и тиме поновним преобраћањем у козмичку маглу, донеће и непосредност додира и веза материје, као што је првобитно и било.

Тако, и кад се живо тело, — у коме се елементи и атоми покоравају извесним законима њиховог посредног спајања и заједничког деловања до целине живог тела, — враћа мртво у област неорганског, онда они исти елементи, који су деловали у живом телу, не делују више по односима и законима живог тела, него се покоравају законима њиховог непосредног сродства и привлачења, које доноси распадање органског тела у неорганске елементе.

8. Пошто је чулност непосредна изјава психичког живота и пошто наука долази у све непосредније везе са чулним животом и његовим потребама, пошто се теорија све више враћа у праксу и у практичан живот, одакле се је и одвојила и развила, то се и апстракција и теорија све више губе у чулном и практичном; философија и науке нестају у уметности и у практичној вештини; уметност и вештина преживеће философију и науку, пошто су пре њих и постојале. Као што закони све више теже да постану обичаји, као што свесне радње све више теже да постану несвесне и механичке, тако и науке све више теже да постану вештине, као што су првобитно и биле, и од којих су се и одвојиле. Увиђајући све више, да судба човекова зависи од сунца и звезда и да је његов живот везан за општи живот васионе, астрономија све више постаје вештина, којом ће се умети читати судба људска из живота сунца и звезда; астрономија се све више враћа астрологији. Служећи све више животу и његовим потребама, хемија се све више враћа првобитном ступњу свом, кад је тражила непосредне користи од ствари; хемија све више постаје вештина добивања бољих, виших и сигурнијих услова живота; хемија све више постаје алхемија. Тако је и са свима осталим наукама, па и са историјом,

која све више постаје вештачка светлост, која обасјава мрачне и заплетене путеве живота људског; она све више постаје учитељица и вођа живота народа и друштва, као што је првобитно и сматрана. Тако се апстракција и теорија све више враћају чулима и нестаје их у њима, у чулном животу, као што се и сва уметност своди најпосле на чисту сензацију, као што интелигенције и духа све више нестаје у осећању. Као што се истина, одвојена од живота, све више везује за њега и његове потребе, тако ће и наука и философија све више нестајати у вештини, која ће служити животу и његовим потребама. Као што ће човек преживети расе, племена, народе и државе, тако ће вештина преживети философије и науке, теорије и апстракције; као што су остаци човекове вештине најстарији споменици његова живота, тако ће остаци његове вештине бити и последњи споменици његова живота на земљи; све теорије и апстракције, сви резултати философија и наука нестаће у вештини набављања средстава и услова за све бољи и виши живот и за одржање њега. И као што једном народу, кад изгуби своју самосталност, остану само духовници као вође у животу, песма, којом испољује душу, и вештине, које служе у животу, тако ће религија и појезија и вештина преживети философију и науку, државу и законе.

И саме уметности нестају обрнутим редом њихова постајања. Као што је архитектура најстарија уметност и све друге уметности првобитно њој служе, тако ће најпосле све потоње уметности утонути у архитектуру, украшавајући је и служећи јој; кад су све друге уметности биле мање више пропале, архитектура је трајала као уметност до пропасте римског царства.

Тако ће најпосле све највише тековине људске, сви највиши резултати историског живота човекова — истина, добро, правда — нестати у леном, из којег су се и одвили; лено ће преживети добро и истину, спајајући их и мирећи у себи.

9. Пошто се из првобитне, опште, велике целине доцније одвајају поједини мали делови, то, нестајањем свега појединог у великом општем, нестаје свега малог; велико остаје.

Прво су се одвојиле велике, спољне планете од сунца, па доцније мале унутрашње, а пошто је процес звезданог живота процес хлађења, и пошто се мања тела брже хладе од великих, то, док се она велика тела налазе још на првим ступњима планетарног живота, дотле су се мања тела, која су се доцније одвојила од сунца, одавно охладила; месец, потпуно хладан, достигао је већ доба старости звездане, док је његова мати земља још у свежини планетарног живота; и све већим претезањем гравитационе снаге

донеће падање планета на сунце, од којег су се сукцесивно и одвајале и то обрнутим редом њихова одвајања од сунца; у великом телу сунца нестаће свих појединих малих тела, планета његових, које ће се најпосле вратити у општу утробу свих њих; њихова колевка биће и њихов гроб; оне ће свршити онде, где су и почеле и свршиће онако, како су и почеле.

Као у козмосу тако и у људском друштву мала тела брже живе и пре их нестаје од великих. Као што мањих тела, појединих класа и племена, нестаје у већим телима народа, тако ће велико тело човечанства преживети сва мала тела, племена, народе и државе и најпосле ће их у њему нестати, као што су се из њега сукцесивно и одвајала; историја појединих народа изгубиће се у историји човечанства. Тако су колоније обично престизале метрополе и проживеле много брже развитак, него ове; у грчким колонијама пре се уздигао виши друштвени живот; образовање, уметности и све врсте устава били су давно развијени у колонијама, док су се метрополе тек доцније дизале, преживљавајући своје колоније, пошто су ове већ давно проживеле оне фазе социјалног и историског живота, које су метрополе доцније прелазиле.

Пошто је вечитост један од атрибута истине, пошто је истина само једна, непромењива, постојана и вечита, то све пролазно и пронађљиво само је мање више заблуда; истина је велика ствар, заблуде су ситне, партикуларне истине, истине појединих људи, појединих класа, племена, народа и времена. Пошто је највиша и највећа истина само једна, то, што више разних ствари има, свака од њих има тим мањи део истине и све скупа чине једну целину, једну истину; што је нека ствар мања, то је мање у њој истине, тим се она теже одржава и брже пролази, пропада и нестаје је. По томе, потпуна истина није ни код појединог човека, ни код појединих народа, ни у појединим религијама, философијама, наукама, теоријама, идејама, ни у појединим временима, ни на појединим местима; највиша истина, до које ум људски доћи може, јесте само у великој целини човечанства, у целој историји његовој. Пошто су и поједини људи и народи, религије, философије и науке само мање веће заблуде, то њих нестаје; малих истина нестаје, велика истина, човек, преживеће све те мале истине, све те заблуде. Један велики општи закон преживеће све мале законе, једна велика идеја преживеће све ситне теорије и идеје; једна велика општа религија преживеће све мале поједине религије, философије и науке. И најпосле ће се сва историја човека и ума његова свести на неколико великих периода, у којима ће се изгубити сва много-

бројна ситна имена појединих људи, племена, народа и догађаја; неколико великих имена преживеће сва ситна имена; у неколико великих принципа нестаће свих многих малих живота и закона појединих племена, народа и времена.

10. Пошто сва светлост цивилизације, сав прогрес човеков јављају се прво на висинама друштва и код појединих узвишених умова и после силазе озго све дубље, у низине друштва, то, по општем закону нестајања и при општем умирању, цивилизације и прогреса нестајаће прво из маса друштва у које су најдоцније продрли и најпосле сва цивилизација и образованост, сва култура душе и духа људског задржаће се најпосле само на висинама друштва и код појединих узвишених духова, одакле су и почели силазити; врхови човечанства сијаће још кад у масама његовим буде давно овладало незнање и мрак. Као што свести и разума, последње и највише манифестације човекова живота и живота у опште, као најслабије, прво нестаје у свима кризама и боловима, док првобитнији, нижи живот душе и даље траје, и као што свест и разум, као и свака нова идеја, најпосле продиру у дубину масе и у кризама и потресима из масе их прво и нестаје и остају само на врховима друштва; као што и сунчеве светлости прво нестаје у долинама и равницама, док се брегови још сијају, тако и кад један народ пронадне, само поједини узвишени духови носе и даље заставу великих народних идеја, само они остају носиоци његове историје и његове цивилизације, кад су маси народа остале само његова религија и појезија, и кад је у њој нестало већ све националне културе и цивилизације. И кад један народ умре, сва историја његова најпосле се своди на неколико великих имена, са којима је и почела; историја прво заборавља масе друштва и народа, светлости њене прво нестаје из друштвених низина, као што су и сви велики догађаји, сви велики покрети и потреси у друштву, у којима су масе суделовале, од најстаријих времена до појаве хришћанства, до религиозних и политичких ратова и до француске револуције, најпосле оличени у неколико великих имена; маса нижих имена и бораца брзо се заборавља; светлост историје обасјава и даље поједине узвишене личности, кад је већ давно нестало из дубина и низина друштвених.

Са пропадањем римског друштва и народа, науку и образованост од 2. столећа по Хр. чувале су и гајиле само више класе друштва, поједини научници и чиновници, док је из масе народа било већ давно нестало свега вишег духовног живота; празноверица и незнање све су се више у њој ширили, и само читање и

писање све се више у њој заборављало; маса је била поново потонула у првобитни материјални живот, кад је светлост римске цивилизације и образованости још и даље сијала код виших класа и код узвишених појединаца. И као и сва цивилизација, тако су и литература и литерарни латински језик остали да и даље живе још само код виших класа и аристократије, где су и почели и с којима су и умрли; маса народа била је већ давно заборавила за класички латински литерарни језик, који се већ почео кварити и мешати с другим језицима, док је он још дуго остао својина виших римских класа. И код свих историских народа чистота литерарног језика њиховог прво се почела губити у масама друштва; сви велики историски језици, носиоци великих литература и цивилизација, давно су били заборављени и изумрли у масама друштва, кад су још живели на висинама њиховим, код људи од науке и образованости, у литератури; у другом периоду индиске литературе санскрит је остао још само језик образованих, језик литературе, док га је маса народа била већ заборавила и говорила други језик; тако је латински језик још и даље живео код образованих и виших класа модерних народа у њиховим литературама, кад га је маса већ давно заборавила и говорила другим језицима, измешаним са латинским; тако је и с грчким језиком, тако и са словенским литерарним језицима и другим; по томе су и језици модерних романских народа постали не на основу литерарног класичког језика латинског, кога је већ било нестало из масе римског народа, него на основу вулгарног, народног језика.

Тако су на висинама друштва људског засијали први зраци светлости слободe и цивилизације, свести и разума, и кад у низинама људског живота, у маси човечанства буде најпосле овладао мрак незнања и несвести, светлост историје, свести, сијаће се још на висинама појединих узвишених умова људских. На висинама се родила светлост људске цивилизације, свести, разума и свих највиших добара и тековина људских у историји, и на висинама ће најпосле изумрети.

11. Нестајањем свега појединог, малог спољњег, вештачког, посредног, које се доцније одвајало из првобитне велике опште целине, опет добива превласт оно што је природно, првобитно, опште, велико, као што нестајањем свести опет добивају превагу нагони, инстинкти и осећања. Идеално стање пропорције, кад сви елементи, све ствари, заузимају своје место у простору и у времену према својој величини, снази и вредности, стање, коме тежи и природа и људски ум и људско друштво, биће поремећено и

покварено тим претезањем првобитног и нестајањем доцнијег. Последњи и највиши принцип, коме тежи и природа и човек, највиши и последњи ступањ живота и развитка ствари, пропорција и равнотежа ствари, која се достиже само после дугих бораба, прво нестаје и прво се ремети, нестајањем свега доцнијег појединог, малог, јер, по општем закону нестајања ствари, оно што је доцније све више губи снаге и живота, оно што је првобитније, раније све више опет добива превласти, те нестаје равнотеже и пропорције ствари. Историја и човечанство достићи ће у свом развоју једну тачку, кад ће прогрес у времену достићи свој врхунац, кад настане једновремен живот свих елемената и снага, и кад ће и историја земље достићи своју тачку једновременог, целокупног живота свих ствари на њој. То ће бити тачка равнотеже историје, равнотеже земљиног живота, највиша пропорционација ствари, а то највише стање биће само један моменат општег процеса, одакле ће, нестајањем свега доцнијег, историја почети силазити у дубине природне, велике опште целине, у којој ће, нестајањем свега појединог, нестајањем ствари, настати општи мир, немло и мрак. А пошто су највишу тачку живота, стање највише пропорције ствари, козмос и природа, давно достигли, које ће људско друштво и људски ум тек доцније достићи, то ће, по општем закону нестајања, нестати пропорције прво из области хуманог, из области људског друштва и духа, где ће најпосле бити достигнута и најпосле ће је нестати и у козмосу, где је прво достигнута, све већим губљењем тангенцијалне снаге, све већим претезањем гравитационе снаге, све мањим примањем и све већим издавањем топлоте, и најпосле ће опет све потонути у општи, немло мрак вечности, из кога је све у времену изишло и развило се.

Тако свега развитка, који је доцнији од створеног, од стварања, све више нестаје, тонући све више у оно, што је првобитно створено.

12. Пошто све постаје онда, кад је потребно и траје док је потребно, то и све нестаје онда, кад постане непотребно, те све оно што нестаје јесте непотребно; остаје само оно што је потребно да остане. А све непотребно јесте само луксуз, који се прво у нужди жртвује. Утрошив огромну већину своје снаге у стварање неорганског и органског света, земља држи човека и цивилизацију његову само сувишком своје снаге; човечанство и његова цивилизација, његов духовни живот и прогрес јесу само луксуз природе. Кад дође једном време, да земљина снага почне слабити и опадати, она ће, скупљајући своју снагу, морати прво жртвовати духовни живот човека и цивилизацију његову, луксуз свог живота

онако исто, као што човек у нужди прво жртвује духовне потребе па после природне; природни човек са природним потребама далеко ће преживети цивилизацију и историју, луксузне потребе свог дугог живота. И живот у опште јесте луксуз природе; он има многе сметње и много непријатеља; сама природа тако је распоређена, да у њој има више елемената непријатељских животу, него повољних. А што је виши живот он има више препона и сметњи. Са огромним напрезањем човек се диже из дивљаштва и варварства до цивилизације, а много лакше и много брже враћа се у варварство; са огромним напорима човек одржава своје културне тековине, а врло брзо природа руши све људско; хиљадама незгода и препона ставља природа свуд човеку на пут тако, да човечанству треба много енергије само да одржава и најмању историску тековину своју, и пошто је енергија човекова само далеко вибрирање земљине енергије, пошто је човекова снага само позајмљена од земљине снаге, то са слабљењем ње, природа и природни човек мораће жртвовати све више духовне потребе, док се не врати природном стању, из кога је и изишао.

Тако, све оно што је у времену постало, у времену ће га и нестати, све што се родило, мора умрети; само оно што никад није постало, оно никад неће нестати, оно што је од увек, оно је за навек; оно што је пре свега, оно остаје и после свега; оно што је прво, оно ће бити и последње, што је прво постало, оно ће последње нестати. Нестајање само је једна фаза општег процеса, као што је и распадање живота, и човеку је само за то најтеже умрети од свих других ствари, што је тешко са висине свести падати у мрачну дубину гроба, у ништа; од живота до смрти није далеко, ту је пад плитак; далеко је од свести до смрти, ту је пад висок; те је свима осталим несвесним стварима лакше умрети, јер је њихово умирање само продужавање живота; пад у смрт све је плући и лакши, што је живот несвеснији, те и процес историје човекове тежи не само што лакшем животу, него тежи и што лакшој смрти и умирању, тежи несвести.

Има једна одређена тачка висине, до које се земља у човеку и с човеком може пети; кад дође до врхунца настаће сукцесивно силажење свега у дубине првобитног и општег, у ништа. Један од најопштијих закона, који обухвата све, од најмање ствари на земљи до васионских система, јесте тај, да све што постоји потребно је да постоји, и по томе има смисла и разлога да постоји догод

је потребно; чим постане непотребно, њега нестaje. А пошто свега мора нестати, што је у времену постало, пошто свега мора нестати, чим постане непотребно, значи, да све што је постојало и што постоји, потребно је само за извесно време; чим проживи своје време њега мора нестати, т. ј. вратити се, распасти се у оно што је првобитније и општије од њега — науке и философије у религију, знање и разумевање у веру, психичко у органско, органско у неорганско, и најпосле све у мрак вечности, из чега је све и постало. Цео данашњи свет само је једанпут постао, само једанпут живи и само ће га једанпут нестати; овакав какав је, свет је само једанпут потребан; коме треба, чему треба недомашно је уму људском, неразумљиво је, а неразумљиво је за то, што цео данашњи свет није целина, јер се само целина може разумети; само се тако може разумети неразумљивост свега тога, кад се узме да је цео данашњи свет само један мали део, једна мала фаза општег процеса у простору и времену. Као што ни хаос ни ред ни законитост, ни гравитација ни еволуција ни пропорција ствари нису владали у свима временима и у свима просторима, него само у појединим временима и просторима, као што су то само поједине фазе општег процеса, и као што ни једна поједина теорија, ни теорија хаоса ни реда, ни законитости, ни гравитације, ни еволуције, ни пропорције — не може обухватити ни протумачити живот свега у свима временима и просторима, него само у појединим временима и просторима, тако и цео данашњи свет, од свог хаотичког почетка до свог хаотичког завршетка само је једна једина реч у огромној књизи времена, и све велике фазе процеса тог општег једног само су поједина слова, којима је та једна реч исписана. А колико има разума у једној речи и шта се из једне речи може разумети! Ништа. Све је ништа, све је постало из ништа и све ће се вратити у ништа. Али то ништа јесте нешто, јер је један део од нечега, један мали део од великог нешто.

Бол је пробудио свест човекову, бол је одржава и бол неразумљивости најпосле ће успавати свест човекову; свест је бол; што нека ствар осећа више бола и што је више ствари боле, тим је код ње више свести, и што је више свести, тим више има и бола. И добро и правда и љубав и слобода само су цвеће на дрвету историје људског живота, а по мудрој уредби божијој и на срећу људску на њему ретко зре плод, свест. Ако га сунце ма с које стране греје он сазре до резигнације; расте ли у мраку, он горчи очајањем.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

СТР.	РЕА	МЕСТО	ТРЕБА
4	11 озго	народу	народ
6	11 оздо	Грчка	грчка
6	19 оздо	идеалисаног,	идеалисаног
7	8 оздо	Пракситен	Праксител
11	1 озго	природним	природним
16	11 озго	постићи	постати
16	2 оздо	ресита	ресина
16	16 оздо	прво о	прво
19	16 оздо	о звездама, хемија	озвездама, астрологија као наука
19	16 оздо	хемија као	хемија у својој првој фази као
31	8 озго	спољног	спољнег
31	11 озго	чудности	чудности
33	19 озго	мењање	мењање
33	22 озго	слабе	снаге
34	3 оздо	безличног	безлична
35	5 оздо	појединачна	појединих
38	6 оздо	да се чулним	да се у чулним
41	12 оздо	осуствује	одсуствује
42	11 оздо	чулни	чујни
45	1 оздо	неотуриво	неотуђиво
48	2 оздо	његовим	његовим
49	1 озго	антропоцентрална	антропоцентрална
49	19 оздо	војнички	војничких
51	6 оздо	осигура	осигура
51	19 оздо	сапственим	сопственим
52	4 оздо	које су	које су се
56	11 оздо	поглед	полет
57	6 оздо	садржину	садржину. Тако све ствари
58	9 оздо	систем као	систем. Као
63	12 озго	примчивости	пријемљивости
65	6 оздо	од данас	до данас
73	11 озго	виши	више
73	16 озго	државе	државе,
75	7 оздо	прототичном	прототипном
77	13 озго	аристократије	аристократије
84	14 оздо	као на	као што на
88	3 озго	на условљено	неусловљено
89	3 оздо	брзо	прво
91	14 оздо	умећило	омећило
92	9 оздо	религију	религији
93	14 оздо	теологије	теогоније
94	5 озго	метампсихозе	метемпсихозе
98	15 озго	појединих	појединих
99	12 озго	целина, као	целина. Као
99	14 озго	језици;	језици,
100	2 оздо	процветао	прецветао
102	17 озго	сувернитета	суверенитета

СТР.	РЕД	МЕСТО	ТРЕБА
102	19 озго	времена. Кад	временима, кад
102	14 оздо	обухватио	обухватао
102	19 озго	милитерна	милитарна
104	3 озго	човек према телу	човек према природи, душа према телу
105	8 оздо	писменести	писмености
106	2 оздо	теласних	телесних
106	13 оздо	неорганских	неорганског
109	5 озго	примали	узимали
109	4 оздо	елеттенти	елементи
109	10 оздо	цело	зрело
110	8 озго	су први	су и први
111	5 озго	и појавима, о спољњем	и појавима. Тако човек прво добија свест о спољњем
111	6 оздо	вајужа	најужа
113	6 оздо	треба да се љубе и да живе	треба да се љубе
114	4 озго	његових долазе	његових радњи долазе
115	5 озго		после човека. додати: Тако и првобитни приповедач као и дете казује само оно што се на пољу догодило, спољни живот ту још превлађује над унутрашњим; тако у епизи песник износи само спољне ствари и догађаје и тек у лирици истиче се субјективно, унутрашње осећање.
115	6 оздо	себе у природи	себе и полазећи прво од себе у природу
116	8 озго	броја њена	бројање на
117	1 оздо	дав	дан
118	19 озго	богаства. Као	богаства, као
119	21 оздо	у којој	у коју
120	5 озго	јединство	јединства
122	25 озго	цивилизација тежи	цивилизације несвесно тежи
124	1 озго	тако да би	тако би
124	18 оздо	довољних	нововљних
124	19 оздо	планета	талената
125	7 озго	bons	bous
125	12 озго	језицима; и борба	језицима и борба
125	13 озго	редуцирана	редуцирања
127	10 озго	снага за појаве	снага; за појаве
127	15 оздо	најобичније	најнеобичније
129	13-14 озго		избацити: сви посебни интереси се све више приближују један другом,
130	8 оздо	што он	што је он
130	7 оздо	као што	као што се
131	12 озго	онемогућене	омогућена
131	15 озго	развијали	развијале
131	9 оздо	области	области
133	14 оздо	коре	море
133	21 оздо	наслеђе	наслеђе
134	3 оздо	редовно,	редовно и правилно,
138	12 озго	првобитне масе	првобитне течне масе
138	19 оздо	само на тој чврстој	само на својој површини и само на тој чврстој
139	10 озго	човеку једно	човеку довољно једно
139	20 оздо	стране обухвата	стране и обухвата
140	10 озго	продукцији,	продукцији

СТР.	РЕД	МЕСТО	ТРЕБА
142	3 оздо	дух	врх
143	15 озго	предметима	проблемима
144	15 оздо	процеса	процеса
145	21 оздо	системи сунца	системи сунца
147	3 оздо	шире	шири
147	6 оздо	првобитна	првобитно
147	16 оздо	Еумолпида	Еумолпида
148	3 озго	bons	bous
150	7 озго	даље у	даље и у
153	3 озго	вароши; посматрајући	вароши и посматрајући
153	6 озго	рушењу	гушењу
153	7 озго	шириле су из	шириле су се из
153	13 озго	Холандију	Холандију
154	5 озго	шире се хуманости светлост	шири се светлост хуманости
155	17 озго	крајеви појединих земаља	појединих крајева земље
156	8 озго	племена; у историји	племена, у историји
156	9 озго	Спарте историја	Спарте историја
156	15 оздо	људи; и основ	људи, и основ
159	13 оздо	човеково	човеков
160	2 озго	исцрпане	исцрпане
160	5 озго	парода	парода
161	1 оздо	брамом	Брамом
161	16 оздо	се	је
162	7 оздо	силазила је озго, од богова	силазила је озго с неба у његову унутрашњост; карактер човека прво је одређиван озго, од богова
163	2 озго	је и	је
163	5 озго	преставник и	преставник
163	11 озго	висине у опште	висине привилегије у низину опште потребе
166	21 оздо	тек	те
167	11 оздо	веза и	веза
169	9 оздо	одгурнути	одгнурнути
170	8 озго	зидане	зидане
170	8 озго	темењу	темењу
173	3 оздо	умножавају	умањавају
173	16 оздо	односе	доносе
174	15 озго	божанства	божанстава
175	8 озго	стварима; конци	стварима, конци
175	2 оздо	односила	доносила
176	14 озго	открићем и	открићем
176	14 оздо	и само се	и да се само
177	1 озго	до	од
178	6 озго	времена	временима
178	5 оздо	шири	мири
180	13 оздо	земља	земље
182	9 озго	историја	историји
182	10 озго	силе, као	силе. Као
186	11 озго	увиђајући	увиђајући
190	19 озго	снаге, као	снаге. Као
190	12 оздо	јавља	јављао
192	16 оздо	прво	прве
195	21 озго	правду. По	правду и љубав. По
208	5 оздо	оджати	одржати
208	8 оздо	а неслободни	а не слободни
211	15 озго	али је потребан	али је непотребан
214	1 оздо	заузимајући	заузимају
216	5 озго	матерној	материној
220	15 озго	је настао	је већ настао

СТР.	ГЕД	МЕСТО	ТРЕБА
220	20 озго	природи	у природи
227	12 оздо	Лајен	Лајен
227	16 озго	ширењу	мирењу
229	16 озго	и току	у току
230	1 озго	присутна	присутна
232	4 оздо	ниша	ништа
234	15 оздо	то је јединство; на	то јединство, та
236	11 озго	општем	општег
243	7 озго	видети из	видети само из
243	16 оздо		избацити : као идеја према ства- рима
248	18 оздо	од	испод
251	11 озго	сахо	само
254	18 оздо	којим су те ствари поста- јале	којим те ствари постају
256	17 оздо	пара кисеоника	пара; кисеоника
259	9 озго	наизменици	наизменици
260	11 оздо	један	једна
261	20 озго	агрикалне	агриколне
262	18 озго	живота	животне
263	11 озго	једном	једно
263	6 оздо	људи тек	људи, те
264	7 оздо	хуманитости	хуманости
264	10 оздо	потребе и природе	потребе природе
264	13 оздо	така	тако
268	10 озго	природа	прихода
268	12 оздо	време с те	време и с те
270	2 озго	распознати	распознавати
272	18 озго	изабрано	изазвано
274	20 озго	човека у друштву потреб- но је	човека у друштву тражи све ви- ше васпитања, знања и обра- зовања, све више једном обра- зованом човеку у друштву потребно је
275	3 озго	те	ње
278	9 озго	човека. Пошто	човека, пошто
279	15 оздо	поделе — рада	поделе рада
284	19 озго	знање свесно	знање, свесно
284	14 оздо	онда	она